

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SELÇUKLULAR ZAMANINDA BAĞDAD ŞEHRİNİN İKTİSADİ VE İÇTİMAİ TARİHİ

Yüksek Lisans Tezi

Bilal Mohammed KANNAS

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI

Erzincan/2021

TEZ BİLDİRİMİ

“Selçuklular Zamanında Bağdad Şehrini İktisadi ve İctimai Tarihi”
“**Yüksek Lisans**” tezini tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim. 03.06.2021

Bilal Mohammed KANNAS

SELÇUKLULAR ZAMANINDA BAĞDAD ŞEHRİNİN İKTİSADİ VE İÇTİMAİ TARİHİ

Bilal Mohammed KANNAS

**Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim
Dalı Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2021**

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi. Kemal TAŞCI

ÖZET

Bu çalışma “Selçuklular Zamanında Bağdad Şehrini İktisadi ve İctimai Tarihi” konusunu incelemiş olup dört bölümde ele alınmıştır.

Birinci bölümde Irak’ın tarihsel coğrafyası, Bağdad kenti, onun idari sınıfları, Bağdad’dan geçen nehirler, bu kentin yapılma sebepleri ve yerinin seçilmesinde etkili olan faktörler ele alınmıştır. Ayrıca Bağdad’ın ticari, siyasi ve ilmi önemine değinilmiştir. Yönetim merkezinin Bağdad’dan Samarra’ya taşınma aşamaları, ondan sonra yönetim merkezinin tekrar Bağdad’a getirilmesi ve Abbasi devletinin sona erdiği döneme kadar Bağdad’ın durumu ele alınmıştır.

İkinci bölümde Selçuklular zamanında Bağdad’ın fiziki yapısı incelenmiştir. Selçukluların döneminde imar yapılarının Dicle ve Fırat’ın neresinde olduğu, bu iki nehrin sulama ve içme suyu için olan önemi ve bu ikin nehrin Bağdad kentinin yapılmasındaki etkisi ele alınmıştır. Ayrıca Bağdad’da yapılan saraylar, medreseler, hastaneler, ribatlar, dini cemaatlerin zaviyeleri ve Bağdad’ın surları araştırılmıştır. O dönemde Selçukluların yapı ve imar sanatının gelişmesinde büyük rolleri olmuştur. Yapı ve süslemelerin çoğunda Selçukluların sanat izleri görülmektedir.

Üçüncü bölümde Bağdad ilinin ekonomik hayatı, ticareti, gelirleri, çarşıları, tarımı, hayvancılığı, sanayisi ve madenciliği ele alınmıştır. O dönemde Bağdad sanayinin merkeziydi. Ticari ürünler oradan komşu beldelere götürülüyordu. Ayrıca o dönemde Bağdad’da kullanılan ölçü birimleri, ürün fiyatları, ekonomik durum ve ekonominin çökme sebepleri incelenmiştir.

Dördüncü bölümde Bağdad kentinin sosyal hayatı, ahalinin halifelerle ilişkisi, Müslüman halkın Yahudi ve Hristiyanlarla ilişkileri ele alınmıştır. İnsanların Selçuklu yönetimine bakışları, Bağdad halkının yeme, içme, giyinme ve çalışma gibi günlük yaşantıları, bayramları ve bunlar gibi diğer hususlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bağdad, Abbasiler, Selçuklular, Dârülhilâfe, Halife, Büveyhiler, Kasr, Sur.

THE ECONOMIC AND SOCIAL HISTORY OF THE CITY OF BAGHDAD IN THE TIME OF THE SELJUKS

Bilal Mohammed KANNAS

**Erzincan Binali Yıldırım University, Institute of Social Sciences, Department of
History, Master's**

Thesis, June 2021

Thesis Supervisor: Asist. Prof. Dr. Kemal TAŞCI

ABSTRACT

This study has examined the subject of "The Economic and Social History of the City of Baghdad in the Time of the Seljuks" and has been discussed in four chapters.

In the first chapter, the historical geography of Iraq, the city of Baghdad, its administrative classes, the rivers passing through Baghdad, the reasons for the construction of this city and the factors that were effective in the selection of its location were discussed. In addition, the commercial, political and scientific importance of Baghdad was mentioned. The stages of moving the administrative center from Baghdad to Samarra, then bringing the administrative center back to Baghdad and the situation of Baghdad until the end of the Abbasid state were discussed.

In the second part, the physical structure of Baghdad during the Seljuk period was examined. In Seljukid period, where the zoning structures were located on the Tigris and Euphrates, the importance of these two rivers for irrigation and drinking water and the effect of these two rivers on the construction of the city of Baghdad were discussed. In addition, palaces, madrasahs, hospitals, ribats, zawiyas of religious communities and the walls of Baghdad were investigated. At that time, the Seljuks had a great role in the development of the art of building and reconstruction. Art traces of the Seljuks can be seen in most of the buildings and decorations.

In the third chapter, the economic life, trade, income, bazaars, agriculture, animal husbandry, industry and mining of the province of Baghdad are discussed. At that time Baghdad was the center of industry. Commercial products were taken from there to neighboring towns. In addition, the units of measurement used in Baghdad at that time,

product prices, economic situation and the reasons for the collapse of the economy were examined.

In the fourth chapter, the social life of the city of Baghdad, the relations of the Muslim people with the caliphs, the relations of the people with the Jews and Christians are discussed. The views of the people on the Seljuk administration, the daily lives of the people of Baghdad such as eating, drinking, dressing and working, their holidays and other issues were examined.

Keywords: Baghdad, Abbasids, Seljuks, Darülhilâfe, Caliph, Buyids, Kasr, Sur.

ÖN SÖZ

Bağdad insanlık tarihinin en önemli şehirlerinden biridir. Kuruluş itibarıyla diğer önemli medeniyet merkezi olan şehirlere nazaran daha geç tarihte kurulmasına rağmen Abbasi Hilafetine uzun dönem başkentlik yapmış olması nedeniyle siyasi, iktisadi, içtimai, dini, mezhebi ve medeniyet açısından İslam dünyasının en önemli merkezi olma vasfını uzun yıllar korumuştur. Irak'ın genelinde olduğu gibi Bağdad'daki Selçuklu hakimiyeti şehrin iktisadi ve içtimai hayatına ziyadesiyle etki etmiştir. Bağdad ve çevresi tarihine dair siyasi ve askeri tarihine dair bir çok çalışma muhtelif dillerde yapılmıştır. Biz ise bu çalışmada Selçuklular zamanında Bağdad şehrinin iktisadi ve içtimai tarihi ele aldık ve meseleyi sosyo-kültürel tarih açısından değerlendirdik.

Tez çalışmam esnasında konunun belirlenmesinden tamama ermesine kadar ki süreçte her zaman doğru yönlendirmeleri ve değerli önerileriyle bana yol gösteren ve görüşlerini benimle paylaşan danışmanım sayın Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI'ya teşekkürlerimi sunuyorum. Hayatım boyunca kendilerinden istifade ettiğim saygıdeğer hocalarıma, bana her türlü desteği vererek beni eğitip yetiştiren ve üzerimde hiçbir zaman ödeyemeyeceğim hakları bulunan sevgili anne ve babama teşekkür ederim.

Bilal Mohammed KANNAS

Erzincan - 2021

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ	I
ÖZET	II
ABSTRACT	IV
ÖN SÖZ	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR	X
FOTOĞRAF LİSTESİ.....	XI
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	3
BAĞDAD VE ÇEVRESİNİN TARİHÎ COĞRAFYASI VE SELÇUKLU ÖNCESİ SİYASİ TARİHİ	3
I. Irak ve Bağdad Çevresinin Tarihi Coğrafyası.....	3
A. Irak ve Bağdad'ın Coğrafi Konum Özellikleri	5
B. Bağdad Topraklarının Coğrafi ve İdari Sınırları	6
C. Bağdad'dan Önce Abbasilerin Başkentleri	8
D. Bağdad'ın Başkent Yapılması	10
E. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Kufe'den Taşınması ve Bağdad'ı Abbasi Devletinin Başkenti Yapmasının Sebepleri	11
1. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Kufe'den Taşınma Sebepleri	11
2. Ebû Cafer'in Bağdad'ı Başkent Olarak Seçmesi ve Civar Yerleri Seçmemesinin Sebepleri	11
F. Bağdad'ın Kuruluşu.....	12
1. Bağdad Kentinin İnşa Edilmesinde Yapılan Harcamaların Miktarı.....	15
G. Bağdad'ın Tarihi Gelişimi	16
II. Selçuklu Hâkimiyeti Öncesi Bağdad'ın Siyasi Tarihi	18
A. Birinci Abbasi Asrında Bağdad	20
B. Bağdad'ın Gelişme Dönemi	21
C. Samarra Başkent Olduğu Zamanda Bağdad	23

D. 221/836'da Halifelik Merkezinin Bağdad'dan Samarra'ya Taşınmasının Doğrudan Sebepleri.....	23
E. Büveyhîler Döneminde Bağdad.....	25
İKİNCİ BÖLÜM	31
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDAD'IN FİZİKİ YAPISI	31
I. Bağdad ve Fırat Nehri (بغداد و نهر الفرات).....	31
A.Fırat Nehrinden Bağdad'a Su Nakleden En Önemli Kollar.....	32
B.Dârülhilâfe (دار الخلافة).....	33
C.Dârülhilâfe'nin Suru (سور دار الخلافة).....	35
D.Selçuklu Saltanat Sarayı.....	38
E.Doğu Bağdad, Surları ve Kapıları.....	39
F. Bağdad Surunun Kapıları.....	40
G.Kasrû'l-Hasenî (القصر الحسني)	42
H.Kasrû't-Tâc (قصر التاج)	43
İ. Dârü's-Şecere (دار الشجرة)	44
J. Kasrû'l-Firdevs ve Süreyyâ (قصر الفردوس و الثريا)	44
K.Kasru'r-Reyyâhîn (قصر الرياحين)	45
L. Kasrû'l-Abbâsî (القصر العباسي).....	46
M. Selçuklular Döneminde Yapılan En Meşhur Ev ve Saraylar	46
N.Selçuklular Döneminde Bağdad'da İnşa Edilen En Önemli Kurumlar	48
O.el-Müstansiriyye Medresesi (المدرسة المستنصرية)	54
P. Bağdad'daki En Meşhur Camiler.....	57
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	61
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDAD'DA EKONOMİK HAYAT	61
I. Gelirler	61
A. Cizye (الجزية)	61
B. Haraç (الخراج)	62
C. Zekat	63
D. Hilafetin Diğer Mali Gelirleri.....	64
E. Selçuklu Devletinin Irak'taki Gelirleri	65
II. Çarşılar	66

III. Tarım (الزراعة).....	69
A. Buğday ve Arpa.....	71
B. Erüzz (الأرز) Pirinç.....	72
C. Pamuk (قطن).....	72
D. Hurma (تمر).....	72
IV. Hayvancılık.....	72
V. Sanayi.....	74
VI. Madencilik.....	77
VII. Değirmenler.....	79
VIII. Ticaret.....	79
IX. Ölçü Birimleri.....	82
A. Uzunluk Ölçü Birimleri.....	82
B. Hacim Ölçü Birimleri.....	84
C. Fiyatlar.....	86
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	89
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDAD'DA SOSYAL HAYAT.....	89
I. Halife – Teba İlişkisi.....	89
II. Yiyecekler.....	92
III. Giyecekler.....	94
IV. Bayramlar ve Özel Günler.....	97
V. Yerel ve İcat Edilen Bayramlar.....	101
VI. Hoş Vakit Geçirme Yolları ve Avlanma.....	104
VII. Doğal Afetler.....	109
VIII. Hastalıklar ve Salgınlar.....	113
IX. Müslüman Gayrimüslim İlişkileri.....	114
X. Irak Halkının Selçuklu Hakimiyetine Bakışı.....	115
XI. Ahalinin Selçuklulara Bakışını Değiştiren Olaylar.....	117
SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA.....	127
EKLER.....	145

KISALTMALAR

B.	: İbn
C.	: Cilt
H.	: Hicri
H.	: Hazreti
kg.	: Kilogram
M	: Metre
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Ö.	: Ölümü
R.a.	: Radiyallah anhu
S	: Sayfa
S.	: Sayı
S.a.s.	: Sallallahü aleyhi ve sellem
Ss.	: Sayfalar
Thk.	: Tahkik
Trc	: Tercüme
Ts.	: Tarihsiz
USAD	: Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi
Vd.	: ve diğerleri

FOTOĞRAF LİSTESİ

		Sayfa No
Fotoğraf 1	Eski Bağdad kentinden geriye kalanlar (Muhammed Ali Arşivi)	145
Fotoğraf 2	Eski Bağdad kentinden geriye kalanlar (Muhammed Ali Arşivi)	145
Fotoğraf 3	Bağdad surunun kapılarından biri olan ve Bâbü'l-Vüstânî diye bilinen Bâbü'd-Dafriye (Dafriye kapısı) (Muhammed Ali Arşivi)	146
Fotoğraf 4	Bağdad'daki Dârülhilâfe surundan geriye kalanlar (Sabah es-Sa'dî Arşivi)	146
Fotoğraf 5	el-Kasrû'l-Abbâsî kapılarından biri (Adnan Settây Arşivi)	147
Fotoğraf 6	Bağdad'daki el-Kasrû'l-Abbasi (Adnan Settây Arşivi)	147
Fotoğraf 7	el-Müstansırıyye Medresesi (Ahmed Ali Arşivi)	148
Fotoğraf 8	el-Müstansırıyye Medresesi (Ahmed Ali Arşivi)	148
Fotoğraf 9	Ebû Hanife en-Nu'mân b. Sâbit'in Türbesi ve Medresesi (Bilal Mohammed Kannas Arşivi)	149
Fotoğraf 10	Ebû Hanife en-Nu'mân b. Sâbit'in Türbesi ve Medresesi (Bilal Mohammed Kannas Arşivi)	149

Fotoğraf 11	Şeyh Abdülkâdir el-Geylânî'nin Türbesi ve Medresesi (Bilal Mohammed Kannas Arşivi)	150
Fotoğraf 12	Şeyh Abdülkâdir el-Geylânî'nin Türbesi ve Medresesi (Bilal Mohammed Kannas Arşivi)	150
Fotoğraf 13	Câmi'ü's-Sultân (Adnan Sattây Arşivi)	151
Fotoğraf 14	Cami'u'l-Hulefâ	151
Fotoğraf 15	Câmi'u's-Şeyh Ömer es-Sühreverdî (Bilal Mohammed Kannas Arşivi)	152
Fotoğraf 16	Zümrüt Hatun Türbesi ve Minaresi (Bilal Mohammed Kannas Arşivi)	152
Fotoğraf 17	Eski Bağdad'ın surlarının enkazından yapılan el-Kışla Minaresi (Bilal Mohammed Kannas Arşivi)	153
Harita 1	Bağdad'ın dairesel şeklindeki planı	154
Harita 2	Bağdad'ın Surlarını Gösteren Bir Harita	155

GİRİŞ

Bağdad Irak'ın, eski adıyla Mezopotamya'nın başkentidir. İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinde buranın topraklarında şehrin güneşi doğmuştur. Irak'ta, özellikle de Bağdad'da bazen Irak'ın yükseldiği ve medeniyet sarayının sözcülüğünü yaptığı bazen de sömürgecilerin merhametine bırakıldığı dönemler geçmiştir. Irak'ta Abbasi devleti kurulmuştur. Bunun üzerine Irak, adeta İslam aleminin kiblesi ve bütün ülkelerin gözdesi haline gelmiştir. Orada ilim ve alimler artmıştır. Edebiyat, ilimler ve sanatlar gelişip büyümüştür. Mescitler, camiler, medreseler, ilim yuvaları, kütüphaneler ve hastaneler yapılmıştır. Ayrıca saraylar, evler ve çarşılar inşa edilmiştir. Bahçe ve bostanlar artmıştır. Bunun üzerine Bağdad, bakışların yöneldiği bir kible haline gelmiştir adeta. Dünyanın farklı yerlerinden ilim talebeleri ve alimler oraya gelmişlerdir. Fakat maalesef bu ilmi ve medeni kalkınma birtakım sebeplerden ötürü uzun süre devam etmemiştir. Bazı Abbasi halifelerinin yabancı orduya güvenmesi, devlet içinde onlara büyük makamlar vermesi bunun sebepler arasında yer almaktadır. Bu durum, hilafetin zayıflamasına yol açmıştır. Böylece Irak'ta yönetimi ele geçirmeye çalışan yeni bir güç ortaya çıkmıştır ki bunlar da Büveyhilerdir. Zira Büveyhilerin ordusu hareket etmiş ve Abbasi halifesi el-Müstekfî Billah zamanında Bağdad'a girmiştir. Büveyhilerin Bağdad'a girmesi Abbasi devletindeki siyasette büyük bir değişimin dönüm noktası olmuştur. Zira artık Abbasi devleti Büveyhilerin nüfuzu ve baskısı altına girmiştir. Büveyhilerin Irak üzerindeki egemenlikleri 334-447/945-1055 yılları arasında devam etmiştir. Bu zaman zarfında Irak ve Bağdad ekonomik, sosyal ve siyasal yönlerinin tümünde en zorlu ve en kötü dönemlerini yaşamıştır. Büveyhiler, Mısır'da Fâtımîlerle görüşmeler yaparak Bağdad'da Abbasi hilafetini düşürmek için tüm imkanlarını seferber etmişlerdir. Fakat onlar Abbasilere karşı düşmanca hedeflerini gerçekleştirmede başarılı olamamışlardır.

Büveyhiler Bağdad'da hüküm sürerken önemli bir gelişme meydana gelmiştir ki bu da Selçukluların 447/1055 yılında Bağdad'a girmesidir. Selçuklular buraya girerek Abbasi halifelerini tehdit eden ve onlara emirlik taslayan Büveyhilere ve liderlerine son vermişlerdir. O dönemde Selçukluların sahneye çıkması Abbasi hilafeti ve bütün

İslam ümmetinin tarihinde büyük bir dönüm noktası olmuştur. Zira Irak'ın iç ve dış sorunları bulunmaktaydı. Abbasiler ve Fatımiler arasında çatışma bulunmaktaydı. Ayrıca hilafet zayıflamıştı. Büveyhilerin egemenliği bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra Bizans imparatorluğu devlet ve hilafete karşı genişlemekteydi. Zira Bizanslılar Şam tarafındaki bölgelere saldırıyorlardı. Bu da Abbasi hilafetinin oradaki bölgelerini tehdit etmekteydi. Selçuklular dinamik güçleriyle İslam aleminin siyasi birliğini tekrar sağlamıştır. Selçuklular aynı zamanda İslam medeniyetine yeni bir görünüm ve yeni bir hayat kazandırmışlardır. Selçuklar, Abbasi hilafetini düşürmeye çalışan herkese karşı durarak ve bunlarla savaşarak bunu kazandırmışlardır. Bunu da Abbasilerle olan dostluklarını ispatlamak için ve onlarla yaptıkları anlaşmadan dolayı yapmışlardır.

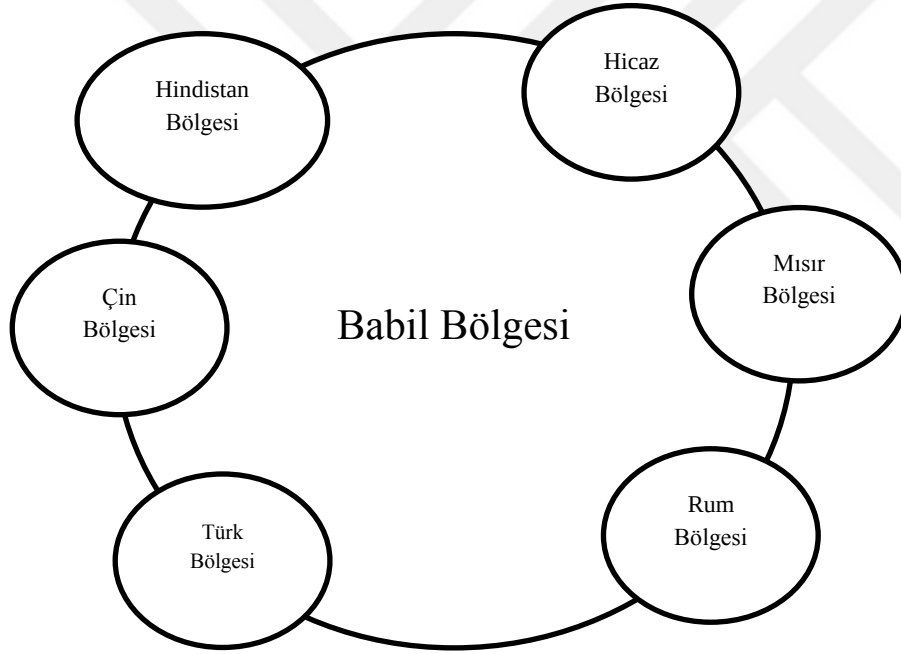
Bu çalışmamızın konusu Selçuklular zamanında Bağdad şehrinin sosyal ve ekonomik tarihi olacaktır. Bu konuyu seçmemizin sebebi Selçuklular ile Abbasiler arasında bulunan güçlü ilişki üzerindeki perdeyi kaldırma isteğimizdir. Gerçekleri öğrenmek ve bu iki taraf arasındaki ilişki boyutlarını incelemek için bu çalışmamızda eski ve yeni tarihçilerin Abbasilerin tarihiyle ilgili olarak zikrettiklerini ele almaya gayret gösterdik.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAĞDAD VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI VE SELÇUKLU ÖNCESİ SİYASİ TARİHİ

I. Irak ve Bağdad Çevresinin Tarihi Coğrafyası

İlk bilginler Bağdad'ın içinde olduğu bölgeyi yedi kısma ayırmışlar. Bağdad bu yedi bölgenin merkezindedir. Hindistanlı bilginler bu bölgeleri çizmiş ve Bağdad'ın içinde olduğu bölgeyi etrafında altı daire bulunan bir halka olarak tasarlamışlardır. Onların çizdiği şekil şu şekildedir:

Bu dairelerin her biri altı bölgeden birini teşkil etmektedir. Bunların ortasındaki büyük daire ise Babil bölgesidir. Ortadaki daireyi kuşatan altı daire şunlardır.

1. Birinci bölge: Hindistan bölgesidir.
2. İkinci bölge: Hicaz bölgesidir.
3. Üçüncü bölge: Mısır bölgesidir.
4. Dördüncü bölge Rum ve Şam topraklarıdır.
5. Beşinci bölge Türk topraklarıdır.

6. Altıncı bölge Çin topraklarıdır.

7. Yedinci bölge ise Babil bölgesidir. Babil ortadaki büyük daireden oluşmaktadır. Diğer dairelerin tümü onu kuşatmaktadır. Babil bölgelerin ortasında olup en eski yerleşim bölgesidir. Burada Arap yarımadası, Irak ve bunun merkezi olan Bağdad¹ bulunmaktaydı. Bu bölgenin sınırında Hicaz bulunmaktadır. Mekke yolu tarafında Necd es-Sa'lebiyye vardır. Ayrıca bu bölgenin etrafında 76 km uzaklıktaki Diyâr-ı Rebîa bulunan Nusaybin kentinin arkasında Şam bulunmaktadır. Ayrıca etrafında Belh nehrinin arkasında bulunan Horasan toprakları yer almaktadır. 35 km uzaklıktaki ed-Dübeyl'in arkasında Hindistan bulunmaktadır. İşte Bağdad böyle bir bölgenin ortasında yer almaktadır.²

Hatib el-Bağdâdî'nin ifade ettiğine göre, *“İçinde Irak ve Bağdad'ın yer aldığı bölge yeryüzünün özü ve ortasıdır. Burada kusur ve eksiklik yoktur. Bu topraklarda yaşayan halkta Allah'ın lütf ve keremiyle bütün bölge halklarının güzellikleri bulunmaktadır. Halkı mutedil ve zekidir. İlim, edebiyat ve diğer güzelliklere sahipler”*.³

Irak'ın eski toprakları iki kısma ayrılmaktaydı. Biri kuzey diğeri güneydi. Kuzey bölgesinde Musul'un yakınına düşen eski Asur Krallığı bulunmaktaydı. Güney bölgesinde ise eski Babil diyarı bulunmaktaydı. Buranın arazisi verimli olup içinde çokça hurma ağaçları bulunmaktaydı. Burası günümüzde Bağdad'a yakındır. Rey

¹ Bağdad, Abbasi devletinin başkentidir. Abbasilerin ikinci halifesi Ebû Cafer el-Mansûr 145/763'te burayı kurmuştur. Bu kente yuvarlak anlamına gelen el-Müdevvere ismi de verilmiştir. Nitekim onun dairesel bir planı vardı. Ayrıca Medinetü's-Selâm, Dârü's-Selâm ve Dârü'z-Zûrâ adları da ona verilmiştir. Bağdad Abbasi döneminde Müslümanların en büyük deneyimlerini icra ettikleri bir yer sayılmaktadır. Onun yapısında titiz bir mühendislik sistemi ve teknik bir mimari uzmanlık uygulanmıştır. Mansur ve taraftarları harika çabalar göstermiş ve maddi imkanlar oluşturmuşlardır. Böylece Bağdad, Endülüs'ten Çin'e kadar uzanan yeni Arap devletinin başkenti olmuştur. Bağdad kendisinden önce ve sonra kurulan şehirlerin hiçbirinin ulaşamadığı bir seviyeye ulaşmıştır. Öyle ki yeryüzünde bir cennet olmuştur. Onun batı tarafında Anbar kenti bulunmaktadır. Doğu tarafından ise Babil ve Kufe kentleri yer almaktadır. Güneyinde Vâsıt ve Basra kentler bulunmaktadır. Kuzeyinde ise Tikrit ve Musul kentleri yer almaktadır. Günümüzde Bağdad Irak Cumhuriyetinin başkentidir. (Tahir Muzaffer el-Amîd, *Bağdad Medinetü'l-Mansur el-Müdevvere*, el-Mektebetü'l-Ehliyye, Bağdad 1967, s. 4.)

² Yakût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdullah Yakût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (ö. 626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, C. I, Matbaatü Dâru Sâdır, Beyrut, 1977, s. 27.

³ Ebubekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, (ö. 463/1071), *Tarîhu Bağdad*, C. I, Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut, , ts., s. 23.

nehirleri buraları sulamaktaydı. Araplar kuzey bölgeye Cezire, güney bölgeye ise Irak demişlerdir.⁴

A. Irak ve Bağdad'ın Coğrafi Konum Özellikleri

Irak'ın coğrafi konum özelliklerinden biri, Akdeniz havzasını İran'a ve Mâverâünnehir'e bağlayan ve Bağdad'dan geçen tarihi yolun bulunmasıdır. Ayrıca Irak, bedeviler ve Arap yarımadasından gelenlerin ürünlerini ova sakinlerine satmak için bir pazardı. Irak'ın Arap Körfezi'ndeki sahilleri, bir açıdan Çin ve Hindistan'dan gelen diğer bir açıdan Kızıldeniz ve Arap yarımadasının güneyinden gelen deniz yolunun son bulduğu yerdı. Bunun yanı sıra Fırat nehri Bağdad ve Şam'ı birbirine bağlamaktadır.⁵

*“Bagdad'da yazlar kuru ve sıcak, kışlar yumuşak ve serin geçer. Ortalama yağış miktarının yılda 130-140 mm dolayında olduğu Bağdad, 33° 26' 18' kuzey enlemi ve 44° 33' 11' doğu boylamı üzerinde bulunmaktadır. Engebeli olmayan ve denizden yüksekliği ortalama 40 m. civarında olan bu geniş arazide Dicle Nehri, eğimin azlığına paralel olarak kavisler çizmekte ve kenarında kurulan Bağdad Sehri'ne azami istifade imkânı sağlamaktadır. Bagdad'ın iklimi ve coğrafî yapısı, tarih boyunca çok sayıda insanın ölümüne yol açan salgın hastalıkların oluşmasına ve yayılmasına da imkân vermemiştir. Bagdat bölgesi, hem karayolu hem de Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde gemi taşımacılığının yapılabilmesi sayesinde, ortaçağda, haritada yeri bulunan hemen bütün ülke ve şehirlerle irtibat halinde olabilmıştır.”*⁶

Yapılaşmadan önceki dönemde Bağdad'ın konumu çok önemliydi. İçinde çok sayıda nehir ve kanal bulunmaktaydı. Orada çok sayıda köy ve manastır inşa edilmiştir. Bu nehirlerin en önemlileri şunlardır:⁷

⁴ Guy le Strange, *Büldânü'l-Hilâfe eş-Şerkiyye*, trc: Kurkîs Avâd, Bağdad, Matbaatu'r-Râbita, 1954, s.40.

⁵ Abdülaziz ed-Dûrî, *Târîhu'l-Irak el-İktisâdî fi'l-Karnî'r-Râbî' el-Hicrî*, Merkezü Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2009, s. 32.

⁶ Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Bursa, 20210, s. 24.

⁷ Hatûb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, s. 24.

1. Refil Nehri: Bu nehir batı Bağdad bölgesinin en önemli nehirlerinden biridir. Sularını Fırat nehrinin sol kıyısından almaktadır. Refil nehri el-Mahvel bölgesinde iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi, İsa b. Ali'nin bir saray yaptığı yerde, ikincisi ise Bağdad'ın güneyinde Dicle nehrine dökülmektedir. Abbasiler döneminde bu nehre, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un mcası olan İsa b. Ali'ye nispetle İsa Nehri adı verilmiştir.

2. es-Serrât nehri: Bu nehir İsa nehrinden ayrılan bir koldur. Kasru'l-Huld aşağısında sol taraftan Dicle nehrine dökülmektedir.

3. Kerhâyâ nehri: Bu nehir, el-Mahvel'in aşağısından İsa nehrinden ayrılmaktadır. Onun sol tarafından dört nehir ondan ayrılmaktadır. Bunlar da Rezîn, el-Bezârîn, Düccâc ve el-Kâlâîn'dir. Onun sağ tarafından ise el-Kilâb nehri ayrılmaktadır.

4. Decîl nehri: Bu nehir, Tikrit ve Bağdad arasında Dicle nehrinin sağ kıyısından ayrılmaktadır. Bu nehir iki ana kola bölünmektedir. Bunlardan biri, üç kola ayrılan ve Katrabil nahiyelerini sulayan Batatya nehridir.⁸

Bağdad ve Kerh'ten geçen, batı yönünden gelen ve mahalle ile evler arasında ilerleyen nehirlerin çoğu İsa nehrinden ayrılıp gelmektedir. İsa nehri de Fırat'tan ayrılmaktadır. İsa nehri, Firuz Sabur nahiyelerini sulayıp el-Yâsiriye'ye geçmektedir. Oradan er-Rûmiyye'ye, oradan da ez-Zeyâtîn'e ve oradan da Kantaratü'l-Büstân'dan geçmektedir.⁹

B. Bağdad Topraklarının Coğrafi ve İdari Sınırları

Bağdad kurulduğunda etrafında 4 tane nahiye bulunmaktaydı. İkiisi güneydoğuda Yani Dicle nehrinin doğusunda bulunmaktaydı. Bunlar kuzeydeki Bûk Nehri nahiyesi ve güneydeki Kelvâzî nahiyesidir. Diğer ikisi ise güneybatı yani Dicle nehrinin batısında bulunmaktaydı. Bunlardan biri kuzeydeki Katrabil nahiyesidir. el-Hattâbiyye, eş-Şerfâniyye, el-Verdâniyye ve Sunyâ köyleri bu nahiyeye bağlıydı. Diğer nahiye ise güneyde bulunan Bâdüryâ nahiyesiydi. Berâsa ve Kerh köyleri; Sâl,

⁸ Tâhir Muzaffer el-Amîd, *Bağdâd Medînetü el-Mansûr el-Müdevvere*, s. 13.

⁹ Yakûb Lisne, "Hutatu Bağdâd fi'l-Ahdi'l-Abbâsiyye el-Ülâ", Trc: Salih Ahmet el-Alî, Bağdad, Matbaatü'l-Mecma'i'l-İlmî el-İrâkî, 1984, s. 116.

Verâsâ ve Binavrâ köylerini kapsayan Rüstâk el-Fürûsic bölgesi ve Katfeta köyü bu nahiyeye bağlıydı. Bağdad'da Bağdad Pazarı denilen bir yer ve Kasru'l-Sabûr vardı. Güneybatı nahiyelerini birbirinden ayıran sınır es-Serrât nehriydi. Diğer taraftan güneydoğu nahiyelerini ayıran doğal bir ayırıcı sınır bulunmamaktaydı.¹⁰

Bağdad'ın genişlemesi, imarının gelişmesi ve nüfusunun artmasıyla coğrafi sınırları genişlemiştir. Toprakları doğu ve batı yönünde uzamıştır. Birçok nahiye ve köyden oluşan bölgeler ona ilhak olmuştur. Bu köy ve nahiyeler genelde Bağdad iline bağlı yeni idari birimler olmuşlardır. Müslümanlar Sevâd¹¹ arazilerini fethettikleri zaman bu yerlerin Bağdad topraklarının sınıflandırılmasında mevcut olan eski isimleri olduğu gibi korunmuştur.

Bir diğer açıdan Bağdad, kırsal bakımından dışardaki nahiyelerinden ayrı değildi. Etrafında bahçeler, bağlar, hurma ağaçları ve diğer ağaçlar uzayıp gitmekteydi. Bağdad'ın girişi anlatılamayacak derecede bahçeliydi.¹²

Köyler, Bağdad'ın merkezine yakındı. Bazıları birkaç km uzaklıktaydı. el-Harbiyye¹³ bölgesi, Bağdad'a 4 km uzaklıktaydı. el-Hâlis köyü, Bağdad'ın köylerinden biri olup Bağdad'ın doğusundan Bağdad'ın surlarına kadar uzamaktaydı. Dicle Nehri'nin güneybatısında ise İsa Nehri Büyük Nahiyesi bulunmaktaydı. Bu nahiye Bağdad'ın güneyde bulunan nahiyelerinden biriydi. Ayrıca güneybatıda el-Asile köyü bulunmaktaydı. Bu köy Bağdad'a 6 km uzaklıktaydı.¹⁴

Bağdad'ın kuzeyinde ise Kerh köyü vardı. Bu köy Bağdad'a 2 km uzaklıktaydı. Burası Bağdad'ın merkezinden itibaren başlayan köylerin başlangıç noktasıydı.

¹⁰ Ahmed b. Muhammed b. el-Fakîh el-Hemedânî, *Bağdâd Medînetü's-Selâm*, Dâru't-Talî'a, Paris, 1977, ss. 31-32.

¹¹ Sevâd: "Kelime anlamı siyah demektir. Sevad'dan maksat, Hz. Ömer (r.a.) zamanında Müslümanların fethettiği Irak topraklarıdır. Bu topraklara Sevad denilmiştir. Çünkü tarım, bağlar ve bahçelerinin fazla olması sebebiyle yeşil alanları çoktur. Müslüman askerler Irak topraklarına girdiklerinde bu yeşil alanları görünce bu ne sevad yani siyahlıktır demişler. Bunun üzerine bu topraklara siyah anlamına gelen Sevad denilmiştir." (Cemâlüddin Ebû'l-Fadl Muhammed b. Kerem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdr, Beyrut, 1955, s. 64.)

¹² Yakûb Lisne, "Hutatu Bağdâd fi'l-Ahdi'l-Abbasiyye el-Ûlâ", s. 23.

¹³ el-Harbiyye, Bağdad'da bulunan meşhur bir yerdi. Harb kapısına yakındı. Bu yer, Bağdad'a 4 km uzaklıktaydı. Burada çeşitli pazarlar bulunmaktaydı. İçinde cuma namazı kılınan bir cami vardı. (Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s. 234.)

¹⁴ Tâhir Muzaffer el-Amîd, *Bağdad Medînetü el-Mansûr el-Müdevvere*, s. 14.

Bağdad'ın etrafındaki köylerde eski kiliseler bulunmaktaydı. Mar Petyun Kilisesi, Ömer Saliba Kilisesi, al-Jathaliq Kilisesi ve Medyan Kilisesi bunlardan bazılarıdır.¹⁵

C. Bağdad'dan Önce Abbasilerin Başkentleri

Abbasiler, kendi devrimlerinde başarılı olmak için ilk andan itibaren devletleri için yeni bir başkent kurmayı düşünmüşlerdir. Fakat o dönemde Abbasi halifeliğinin başından geçen siyasi şartlar buna engel olmuştur. O dönemde en meşhur kentler Basra¹⁶, Vasıt,¹⁷ Musul¹⁸ ve Kufe'ydi¹⁹. Siyasi ve coğrafi sebeplerden dolayı ilk üç kent ilgi görmemiştir. Çünkü Basra Irak'ın güneyinde bulunmaktaydı. Ülkenin ortasında değildi. Ayrıca orada bataklık yerler çoktu. Havası bir gün içinde değişmekteydi. Orada salgın hastalık yayılmaktaydı. Vasıt kenti ise Haccac b. Yusuf es-Sakafi²⁰ bu kenti ordusunun karargahı yapmıştı. Oranın halkından askerler seçmişti.

¹⁵ Nâciye Abdullah İbrahim, *Rîfu Bağdad Dirâse Târihiyye li-Tanzîmâtihî'l-İdâriyye ve Ahvâlihî'l-İktisâdiyye*, Genel Kültür İşleri Müdürlüğü, Bağdad, 1988, s. 30.

¹⁶ Basra: "Irak'ın güneyine düşmektedir. İslam'ın kubbesi ve Müslümanların merkeziydi. Ömer b. el-Hattâb zamanında 14/636 yılında kurulmuştur. Utbe b. Gazvân orada evlerin planlamasını yapmış ve kamışlarla bir mescit inşa etmiştir. Ora el-Eble adında bir nehir bulunmaktadır." (Muhammed Abdülmün'im el-Humeyrî, *er-Revdü'l-Mu'târ fî Haberi'l-Aktar*, thk: İhsan Abbas, Beyrut, Matbaatu Heidelberg, 1984, s. 105.)

¹⁷ Vâsıt, "Emevilerin Irak valisi Haccâc b. Yusuf tarafından askerî bir kent olarak kurulmuş olan ve aynı zamanda o dönemin en önemli kentlerinden biridir. Irak'ın idarî merkezi olmak üzere kurulan ve İslâm alemindeki ilk Türk kitleyi de barındıran bu kent, Bağdat'ın 148/765'te inşasıyla gerileme sürecine girmiş, miladî 15. Yüzyılda, kenarında kurulduğu Dicle Irmağının yatağının değişmesi ile birlikte, önemini tamamen yitirmiştir. Nitekim miladî 17. yüzyılda küçük bir kasabaya dönüşmüş, 19. Yüzyılda ise metruk, harabe bir şehir haline gelmiştir. Vâsıt kalıntıları bu gün Güney Irak'ta Kut-Amâra'ya 70 km. mesafede bulunmaktadır. Bu kalıntılar, Minâre harabeleri olarak bilinmektedir". (M. Mahfuz SÖYLEMEZ, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, 2002, s.148.)

¹⁸ Musul: "34-15 ve 37-15 kuzey meridyenleri arasında yer alan Musul, güneyde Bağdad, doğuda İran, kuzeyde Van ve Diyarbakır, batıda Zur vilayetleri ile çevrilidir. Türkiye'den doğup Basra Körfezi'ne dökülen Dicle ırmağının sağında yer alan Musul, Bağdad'dan sonra ikinci büyük şehir konumundadır." (YAZICI, Nevin, *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*, Ötüken Yay., İstanbul, 2010, s.23.)

¹⁹ Kûfe: "Güney Irak'ta Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebû Vakkas tarafından kurulan bir şehirdir. Bâbil harabelerinin güneyinde Fırat'ın batı kenarında kurulmuş olup Necef ile Kerbelâ arasında ve Hîre'nin 5 km. kuzeyindedir; Bağdat'tan uzaklığı ise 170 kilometredir. Kadisiye Savaşı'nın ardından fethedilen Medâin şehrine geçici olarak yerleştirilen Araplar'ın sağlığı yöresinin rutubetli iklimi ve sivrisineklerinin çokluğu sebebiyle bozulmuş, aynı şekilde deve ve koyunlar da zarar görmüştü. Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın durumu Hz. Ömer'e bildirmesi üzerine halife ordugâh-şehir için Medine ile arasında nehir engeli olmayan daha uygun bir yer tespit edilmesini istedi." (TVD *İslam Ansiklopedisi*: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufe>, E.T.01.04.2021.)

²⁰ Haccac b. Yusuf es-Sakafi: "Tam adı Haccâc b. Yûsuf b. Ebî Akîl b. Mes'ûd b. Âmir b. Mut'ab b. Mâlik b. Ka'b b. Amr b. Sa'd b. Avf b. Sakîf (ö. 95/714) olan Haccâc, Emevi devletinde Muâviye b. Ebî Süfyan'ın iktidarı ele geçirdiği yıllarda yani 41/661 senesinde Tâif'te doğmuştur. Kendisi nesep itibarıyla anne baba tarafından Sakîf kabilesinin Ahlaf koluna mensuptur. Künyesi, Ebu Muhammed'dir. Haccâc Emevi iktidarı döneminde gösterdiği başarıların akabinde Hicaz, Yemen ve

Bu sebeple bu şehir kurulduğundan beri Emevî karakterini benimsemişti. Musul ise Irak'ın ortalarında değildi. Buranın doğa kusurlarından biri kışının çok soğuk olmasıydı. Nehir suları buraya kolay bir şekilde ulaşmamaktaydı. Bu sebeple bu kentler arasından sadece Kufe Abbasilerin başkenti olmuştur. Kufe'de Alevi (Şii) eğilim olmasına rağmen buranın şartları kısa bir süre de olsa bu kentin Abbasi hilafetinin merkezi olmasını gerektirmiştir. Ebü'l-Abbas es-Seffâh²¹ ve ailesi burada ikamet etmiştir. Burada ona biat edilmiştir. Ancak o burada uzun bir süre ikamet etmemiştir. Bura dışında başka bir yeri yeni başkent olarak seçmek için adımlar atmaya başlamıştır.

Abbasiler Bağdad'ı başkent yapmadan önce birtakım kentleri başkent yapmışlardır. Bunların en önemlileri şunlardır:

1. el-Hâşimiyye: Bu kent, Yezid b. Ömer b. Hübeyre'nin içinde bir saray ve başka binalar yapmaya başladığı fakat tamamlayamadığı bir bölgedir. Ebü'l-Abbas es-Seffâh buraya yerleşmiş ve bu eksik binaları tamamlamıştır. O buraya el-Hâşimiyye adını vermiştir. Fakat insanlar buraya İbn Hübeyre Kenti demeye devam etmişlerdir. Bu sebeple halife burada kalmak istememiştir. Halife kalkıp başka bir kenti kurmuş ve oranın adını el-Hâşimiyye koymuştur. Burası Kufe Haşimiyesi diye bilinmektedir.²²

2. Anbar: Ebü'l-Abbas es-Seffâh daha sonra buraya yerleşmiştir. Burada 134/ 751 yılında Fırat nehrinin kıyısında bir kent inşa etmiştir. Anbar Irak'ın batısına düşmektedir. Ebü'l-Abbas es-Seffah buraya Anbar Haşimiyesi adını vermiştir. O

Yemâme'de üç yıl valilik yaptıktan sonra halife Bişr b. Mervân'ın ölümü üzerine (75/694) Irak'a vali tayin edilmiştir. Burada Haricîler, Emevî ordularını mağlûp ediyorlar, Hz. Ali taraftarları da yöneticileri uğraştırıyorlardı. Haccâc, valiliği döneminde Irak'ı çok sert tedbirler alarak idare etmiş ve örneği görülmemiş şekilde bir kıyım yapmıştır." (Ziya ŞEN, Haccac B. *Yusuf ve Mushaf Tarihindeki Yeri*, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic, Volume 9/5, 2014, P. 1867-1894, Ankara, 2014. s.1869-1870.)

²¹ Ebü'l-Abbas es-Seffâh: "Onun tam adı Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'tır. Künyesi Ebü'l-Abbas'tır. 105/723 yılında Şam'da el-Balka kentinin el-Hamime köyünde doğmuştur. Orada yaşamıştır. 132/750 yılında Kufe'de onun halifeliğine biat edilmiştir. O Abbasilerin ilk halifesidir." (Muhammed Süheyl Takûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbasiyye*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 2009, s. 37).

²² Hasan Fâdıl, *Siyâsetü'l-Mansûr Ebû Cafer ed-Dâhiliyye ve'l-Hâriciyye*, Dârü'r-Reşid Yayınevi, Bağdad, 1981, s. 346.

burayı başkent ve Abbasi yönetiminin merkezi yapmıştır. Ebü'l-Abbas 136/ 753 yılında burada vefat etmiş ve defnedilmiştir.²³

136/754 yılında Ebû Cafer el-Mansur²⁴ halife olunca kendine bir başkent edinmeyi kararlaştırmıştır. İlk başta Kufe'ye yerleşmiştir. Orada binalar yapmış ve en güzel şekilde bunları tamamlamıştır. Ebû Cafer Kufe Haşimiyesi'nde uzun süre kalmıştır. Ravendiler²⁵ 141/759 yılında Kufe'de ona karşı ayaklanıncaya kadar o burada kalmıştır. Ondan sonra Ebû Cafer oranın halkını ve Abbasiler için halkın isteklerini karşılayacak yeni bir başkenti kurmayı düşünmüştür.²⁶

D. Bağdad'ın Başkent Yapılması

Sağlıklı bir şekilde idare işlerinin yapılması ve yönetimin sürdürülebilmesi için her bir devletin kendisine bir başkent, karargah ve yönetim merkezi edinmesi önem arz etmektedir. Abbasilerin devrimi başarılı olduktan sonra yeni Abbâsî Hilâfeti için böyle bir durum önemli ve zorunlu bir hale gelmiştir.²⁷

Siyasi şartlar, Ebü'l-Abbas'ın Abbasilerin isteklerini yerine getiren ve nesiller boyu onların namını kalıcı kılan bir başkent kurmasına elvermese de 136/754'te kardeşinin yerine geçen Halife el-Mansur, bütün yönleriyle kapsamlı bir araştırma yaptıktan sonra bu projeyi gerçekleştirmeye kalkmıştır. Nihayetinde o devletinin başkentini kurmak için istenen niteliklerin tümünün bulunduğu Bağdad'ı seçmiştir.²⁸

²³ Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Gâlib Ebû Cafer et-Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Amman, Beytü'l-Efkâr ed-Düveliyye Basımevi, 136/754 Olayları, C. IX, ts., s. 1492.

²⁴ Ebû Cafer el-Mansûr: "Onun tam adı Abdullah b. Muhammed b. Ali'dir. 95/714 yılında el-Hamîme'de doğmuştur. el-Haşimî toplumunda yetişmiş ve yaşamıştır. Genç yaşta ilim ve fikh öğrenmiştir. Hadis ilminden de biraz eğitim almıştır. Edebiyatçı ve fasih biri olarak yetişmiştir. Meliklerin hayatlarına ilgi duymaktaydı. Cesaretli ve kahraman biriydi. O Abbasilerin ikinci halifesi olmuştur. Bağdad'ı imar eden odur." (Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, s. 66.)

²⁵ Ravendiler: "Abbasilerin davetinin etkisiyle İran'da ortaya çıkan bir gruptur. Ebû Müslim el-Horâsânî gelmeden önce ortaya çıkmıştır. Bu grup, reenkarnasyona inanmaktaydı. Yani onlar Hz. Adem'in ruhunun Osman b. Nehîk'e geçtiğine inanıyorlardı. Bu grup Abdullah er-Râvendî'nin kurduğu bir gruptur. Onlar İsfahan'a yakın bir yer olan Ravend'e nispet edilmektedirler. 141/759 yılında Kufe'de Ebû Cafer el-Mansur'a karşı ayaklanmışlardır." (Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C. IX, s. 1507.)

²⁶ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. VIII, Dâru Sâdir, Beyrut, 1977, s. 346.

²⁷ Abdülaziz ed-Dûrî, *el-Asrû'l-Abbâsî el-Evvel, Dirâse fî't-Târihi's-Siyâsî ve'l-İdârî ve'l-Mâlî*, Arap Birliği Araştırmalar Merkezi, Beyrut, 2014, s. 37.

²⁸ Hasan Fâdıl, *Siyâsetü'l-Mansûr Ebû Cafer ed-Dâhiliyye ve'l-Hâriciyye*, s. 347.

E. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Kufe'den Taşınması ve Bağdad'ı Abbasi Devletinin Başkenti Yapmasının Sebepleri

1. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Kufe'den Taşınma Sebepleri

Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Kufe'den taşınıp Bağdad'a geçmesinde birtakım etkenler sebep olmuştur. Bu etkenleri şöyle sıralayabiliriz:

1. 141/758'de Kufe'nin el-Hâşimiyye kentinde Ravendilerin ona karşı devrim yapması.²⁹
2. el-Mansûr'un Kufe'ye yakın olması ve Kufe halkına güvenmemesi. Ravendilerin devrim yapması el-Mansûr'un kendi halifeliği için yeni bir başkent kurma arayışına girmesinde çok etkili olmuştur. Ayrıca Müslümanların halifeler ve liderlerinin senelerce ve nesiller boyu isimlerini kalıcı kılan imarlar ve kentler kurmaya önem vermelerinin de el-Mansûr'un Kufe'den taşınmasında etkili olan bir diğer sebeptir.³⁰

2. Ebû Cafer'in Bağdad'ı Başkent Olarak Seçmesi ve Civar Yerleri Seçmemesinin Sebepleri

Ebû Cafer'in Bağdad'ı seçmesinin birtakım sebepleri bulunmaktadır. Bu sebepleri şöyle sıralayabiliriz.

1. Bağdad'ın başkenti yapılmasının sebeplerinden biri siyasi yöndür. Abbasiler, devrim yaptıklarında Horasan'da bulunan destekçilerinden Arap güçlerinin yardımını almışlardır. Horasan Abbasilerin taraftarları ve destekçileri için bir ana barınaktı. Fakat Horasan Arap merkezlerine uzak olduğundan dolayı Abbasiler burayı başkent olarak seçmemişlerdir.
2. Abbasiler Şam'ı başkent olarak seçmemişlerdir. Çünkü Şam, Emevi eğiliminin olduğu bir yer olarak bilinmekteydi. el-Mansûr burayı başkent yapamazdı. Ayrıca Şam, Emevi Hilafetine saldırarak kendilerini tedirgin eden Bizans imparatorluğuna yakın bir yerdeydi.³¹

²⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, s. 1507.

³⁰ Hasan Fâdıl, *Siyâsetü Ebû Cafer el-Mansûr ed-Dâhiliyye ve'l-Hariciyye*, s. 348.

³¹ Abdülaziz ed-Dûrî, *el-Asrû'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 97.

3. Hicaz da başkent olarak seçilmemiştir. Çünkü onun dini bir konumu bulunmaktaydı. Ayrıca Dimaşk, Emevi devletinin başkenti olduktan sonra burası siyasi konumunu yitirmişti.

4. Irak özellikle Kufe, Abbasilerin siyasi faaliyeti ve daveti için önemli bir merkez ve yeri. Bağdad'ın başkent olarak seçilmesinin sebebi buranın Irak'ın ortasında bulunmasıdır. Ayrıca Bağdad, Abbasilerin davet merkezi olan Horasan'a ve önemli Arap merkezlerine yakın bir yerdeydi ve Bizans'ın çekişme merkezlerinden uzaktı.³²

5. Siyasi yön: Bağdad, Dicle ve Fırat nehirleri arasına düşmektedir. Düşmanın oraya ulaşması zordur. Ayrıca Bağdad Sevad topraklarının ortasındaydı. Etrafında Basra, Vasıt, Kufe ve Musul bulunmaktaydı. Bağdad'ın bulunduğu konum, doğal askeri ve savunma özelliklerine sahipti. Bu özellikler Bağdad'ın Abbasi devletinin başkenti olmasında etkili olmuştur.³³

6. Coğrafi yön: Bağdad'ı kuşatan topraklar ova ve düzlüktü. Ayrıca Dicle ve Fırat nehirlerinden akan bolca su bulunmaktaydı. Bu konum el-Mansûr ve fethedilen bölgelerde kalan bütün Müslümanların isteğini karşılamıştır. Bağdad kentinin yaz ve kışın mutedil bir havasının olması ve sağlık şartlarının uygun olması, el-Mansûr'ün burayı Abbasi devletinin başkentini yapma istediğinde etkili olmuştur.

7. Ekonomik yön: Bağdad Irak'ın ortasına düşmekteydi. Oradan Dicle ve Fırat nehirleri geçmekteydi. Bağdad kara ve su ticaret yollarının birleştiği noktada bulunmaktaydı. Ayrıca buranın tarıma elverişli olan büyük arazileri bulunmaktaydı.³⁴

F. Bağdad'ın Kuruluşu

Ebû Cafer el-Mansûr, Bağdad'da es-Serrât nehri üzerinde kendine bir askeri karargâh kurmuştur. Şehri, 145/762 yılında Dicle nehrinin güneybatı yönünde planlamıştır. 149/766 yılında Bağdad'ın kuruluşunu tamamlamıştır.³⁵ Ebû Cafer el-Mansûr, Bağdad'ın tüm bölgelerini uzun ve kapsamlı bir şekilde inceleyip burayı başkent yapmak üzere seçtikten sonra bina ve seramik yapma konusunda uzman olan

³² Yakûb Lisne, *Hutûtu Bağdad fi'l-Uhûdi's-Siyâsiyyeti'l-Ûlâ*, s. 57.

³³ Hasan Fâdıl, *Siyâsetü Ebû Cafer el-Mansûr ed-Dâhiliyye ve'l-Hâriciyye*, s. 349.

³⁴ Abdülaziz ed-Dûrî, *el-Asrû'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 98.

³⁵ Muhammed Abdülmün'im el-Himyerî, *er-Ravdû'l-Mu'târ fi Haberi'l-Aktâr*, s. 110.

işçi ve ustaları Şam, Musul, Kufe, Vasıt, Basra ve Abbasi devletinin farklı yerlerinden Bağdad’a çağırılmış ve getirtmiştir. Ayrıca fazilet, adalet, fıkıh ve emanet ehli olan ve de mühendislik ve bina yapmayı bilenlerden bir grubu seçmiştir. Bunlar arasında el-Haccâc b. Erta ve Hanefi mezhebinin imamı olan Imam-ı Azam Ebû Hanife Nu’mân b. Sabit de bulunmaktaydı.³⁶

Bağdad’ı inşa etmek için bina yapmayı, araziye ölçmeyi, yüzölçümelerini ve arazileri bölmeyi bilenler, mühendisler ve sanatkarlar toplanmışlardır. Bunların sayısı binleri bulmuştur. Bağdad’ı inşa etmek için el-Mansûr’un yaptığı ilk iş şu olmuştur: O ustalara külden yuvarlak bir şekilde şehir haritasını çizmelerini istemiştir. Bu yapıldıktan sonra o, külden yapılan bu şehir planının içine girmiştir. İçinde gezmiş ve yönlerini öğrenmiştir. Ondan sonra bu külün üzerine pamuk tohumlarının konulmasını, üzerlerine neft yağının dökülmesini ve bunun ateşe verilmesini emretmiştir. Ustalar da onun dediğini yapmıştır. Böylelikle Ebû Cafer el-Mansûr yanan bu şehir planına bakmış ve şehrin haritasını ve yapıldıktan sonra nasıl bir hal alacağını en iyi şekilde anlamıştır.³⁷

Ebû Cafer el-Mansûr, işleri toplamıştır. O gün sayıları yüz bindi. Onların ücretlerini vermiş ve onlar için çalışma alanında kalacakları yer yapmıştır. Çalışanların su ihtiyacı için kuyuların kazılmasını emretmiştir. Fırat nehriyle birleşen Kerhayâ nehrinden su getirilmesi için kanallar yaptırmıştır.³⁸ Bu kanallar aracılığıyla içme ve kerpiç çamuru için ihtiyaç duyulan su şehrin içine kadar ulaştırmıştır. Ebû Cafer; “*Bismillah, Allah’a hamd olsun. Yeryüzü Allah’a aittir. O bunu dilediği kullarına verir. Güzel sonuç Allah’a karşı gelmekten sakınanlarındır*” diyerek ilk kerpici kendi eliyle koymuştur. Ondan sonra “*Allah’ın bereketiyle inşa edin*” demiştir. Binaların yapımında ahşap, kamış ve çamurdan yapılmış kerpiç kullanılmıştır. Kerpiçler kare şeklindeydi. Her birinin ağırlığı on kiloydu. Çamur, kalıplara konulup kurutularak kerpiç yapılırdı ve bu kerpiçler evlerin yapımında kullanılırdı.³⁹

³⁶ Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delîlû Hâritati Bağdâd el-Müfessal fî Hutati Bağdâd Kadîmen ve Hadîsâ*, Matbaatü Mektebeti’l-Hadârât, Beyrut, 2011, s. 47.

³⁷ Ebû’l-Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed b. el-Esîr eş-Şeybânî (ö. 1160/1232), *el-Kâmil fî’t-Târîh*, Matbaatü Sâdir, V, Beyrut, 1982, s. 559.

³⁸ Taberî, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, VII, s. 1594.

³⁹ Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, I, s. 66.

Ebû Cafer el-Mansûr, şehri kurmada ilk önce askeri yönden başlamıştır. O şerhi yuvarlak bir şekilde inşa etmiş ve düşmanın girmede zorlanacağı şekilde etrafını sağlam surlarla çevirmiştir. Şehrin tasarımını dairesel olarak yapmıştır. Halife Ebû Cafer el-Mansûr Bağdad'ı yuvarlak olarak inşa ettiğinde ondan önce kimse bu şekilde bir yapıyı yapmamıştı. Görülen o ki onun şehrin planını dairesel bir şekilde seçmesi rastgele bir seçim değildir. Nitekim o dairesel bir şekilde şehrin inşa edilmesinin geometrik açıdan en iyi şekil olduğunu biliyordu. Zira dairesel şekil, az bir alanla çok kullanım alanı elde edilmektedir. Ayrıca o dönemde devlet gelişme evresindeydi. Şehir planının dairesel olması, şehri kuşatan burçların yapılmasına olanak sağlamaktadır. Ayrıca gerek uzun olsun gerekse kare şeklinde olsun başka şekillerde yapıldığı zaman ortaya çıkacak olan köşeler dairesel şekilde bulunmamaktadır. Bu da Halife el-Mansûr'un Abbasilerin başkenti olan Bağdad kentini yapmada güvenliği dikkate aldığını göstermektedir. Halife Bağdad'ın etrafını kuşatan büyük bir sur yapmıştır. Bu surun alt kısmının kalınlığı 25 metreydi. Üst kısmının kalınlığı ise 10 metreydi. Halife Bağdad şehri için dört devasa kapı yapmıştır. Doğudan gelenler Horasan kapısından girmektedirler. Fâris (İran), Ahvaz, Basra, Bahreyn ve Amman'dan gelenler Basra kapısından girmektedirler. Hicaz tarafından gelenler Kufe kapısından girmektedirler. Batıdan gelenler Şam kapısından girmektedirler. Şehrin içinde bir iç sur bulunmaktaydı. Buna büyük sur deniliyordu. Bu surun da dört kapısı vardı. Bu iç sur kentin ana savunma hattını oluşturmaktaydı. Nitekim bu sur dış surdan daha yüksekti. Bu surun 113 savunma burcu bulunmaktaydı. Her bir kapı arasında 28 burç bulunmaktaydı.⁴⁰

Halife el-Mansûr daha sonra şehrin etrafında hendeğin kazılmasını emretmiştir. Bu hendeğin içinde su akıyordu. Bağdad, kuzeyde bulunan el-Kâzımıyye ve güneybatıda bulunan el-Berâsâ ve el-Kerh arasına düşmekteydi. Ayrıca doğuda bulunan Dicle nehri ve güneyde bulunan Sunyâ köyü ile es-Serrât nehri arasındaydı. el-Mansûr'un sarayı şerhin ortasında yapılmıştır. Bu saraya Altın Sarayı ya da Yeşil

⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I, s. 72; İsmail Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Sempozyumu*, (İstanbul, 7-9 Kasım 2008), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 49.

Kubbe Sarayı denilmekteydi. Bu sarayın yanında büyük bir cami yapılmıştı. Şehrin ortasındaki alanın etrafında el-Mansûr'un evlatlarının sarayları ve hükümet divanları bulunmaktaydı. Ayrıca saraya hizmet edenlerin evleri, devlet hazinesi, silah deposu, mektuplar divanı, vergiler divanı, ihtiyaçlar divanı, genel mutfak ve harcama divanı bulunmaktaydı.⁴¹

Sarayın yüzölçümü 200 m²'ydi. Ortasında yeşil bir kubbe vardı. Bu kubbe Bağdad'ın her yerinden görülmekteydi. Zira yüksekliği 80 metreydi (yazarın kubbenin yüksekliğini abarttığı görülmektedir.) Bu saray el-Mansûr ve ondan sonraki halifelerin resmi karargahı ve halifelik dairesiydi. Daha sonra el-Mansûr, Dicle'nin batı kıyısında ve Horasan kapsının karşısında el-Huld Sarayı'nı yapmıştır. Bu sarayı 159/776 yılında yapmıştır.⁴²

1. Bağdad Kentinin İnşa Edilmesinde Yapılan Harcamaların Miktarı

Tarihçiler el-Mansûr'un Bağdad kentini kurarken yaptığı harcamaların miktarında ihtilafa düşmüşlerdir. Taberi, el-Mansûr'un oğlu İsa'nın bu miktarla ilgili şöyle dediğini aktarmıştır: “*Kitaplarda babam el-Mansûr'un hazineleriyle ilgili şunu gördüm. Babam; Bağdad, Bağdad Camisi, Altın Sarayı, çarşılar, hendekler, kubbeler, kapılar ve surlar için 10 milyon dirhem (bir dirhem 2,97 gram gümüş eder) harcamıştır.*”⁴³

Hatîb el-Bağdâdî, el-Mansûr'un yaptığı harcamalarla ilgili iki rivayet aktarmaktadır. Biri bu harcamaların 4 milyon 833 bin dirhem olduğudur. Diğer bu harcamaların 18 milyon dirhem olduğudur.⁴⁴ Ben de son rivayeti tercih ediyorum. Çünkü el-Mansûr Bağdad kentini inşa ettiği zaman her yönüyle ve her türlü ayrıcalığı yapmak istemiştir.

Tarihçiler Bağdad'ın yüzölçümüyle ilgili olarak farklı miktarlar söylemişlerdir. Yakûbî, o dönemde Bağdad'ın yüzölçümünün 8 km² olduğunu söylemiştir. Hatîb el-

⁴¹ Hasan Fâdıl, *Siyâsetü'l-Mansûr Ebû Cafer ed-Dâhiliyye ve'l-Hâriciyye*, s. 349-351; Abdurrahman el-Meyyâh, *el-Ahvâlü'l-Haderiyye li-Medîneti Bağdâd*, Dîvânü'l-Vakfî's-Sinnî, İslami Araştırmalar ve İncelemeler Merkezi, Bağdad, 2012, s. 239.

⁴² Ahmed Sûse-Mustafa Cevâd, *Delilü Hâritati Bağdâd el-Müfasssal fî Hutati Bağdâd Kadîmen ve Hadîsâ*, s. 47.

⁴³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, s. 1564.

⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. I, s. 69.

Bağdâdî bununla ilgili altı rivayet aktarmıştır. Fakat bunların en doğrusu yüzölçümünün 5 km² olduğudur. el-Mansûr'un şehrin yapımında kullandığı dairesel plan şehrin bu plan içinde gelişmesini engellemiştir. Bu yüzden insanlar şehrin surları dışında evler yapmaya yönelmişlerdir.⁴⁵ Kerh bölgesi Kufe kapısının dışına yapılmıştır. Kerh ticaret özgü bir kent haline gelmiştir. er-Ressâfe kenti 151/769'da Bağdad'ın güneydoğusunda inşa edilmiştir. Bu kent Dicle nehrinin her iki yakasında gözün göremeyeceği kadar uzayarak genişlemiştir. Bağdad surlarının dışında bu mahallelerin yapılması devletin yeni başkentinin güvenliğini daha da artırmıştır.⁴⁶

G. Bağdad'ın Tarihi Gelişimi

el-Mansûr'un vefatını takip eden çağda 159-218/775-833 yılları arasında yani el-Mehdî'den el-Me'mûn'a kadar beş halifenin halifelik yaptığı dönemde Bağdad en gelişmiş çağını yaşamıştır. Zira el-Mehdî tahta geçtiği zaman Bağdad şehrinin yüzölçümü 5 km²'ydi. el-Mehdî halifeliği Dicle nehrinin kıyısında bulunan bir mahalle olan er-Rusâfe'ye taşındığında şehir hızlı bir şekilde genişlemiştir. Bu mahallede zengin aileler ve bunların köle ve azatlı köleleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı binlere ulaşmıştı. Bu mahallede büyük saraylar yapılmıştır. Bunların en güzeli Bermekîler hanedanlığının meşhur sarayıydı. Bu saray halifelik dairesine dönüşmüştür.⁴⁷

Harun Reşîd⁴⁸ (170-193/787-809) halife olduğu ilk yıllarda Bağdad kenti altın çağını yaşamaktaydı. Bu dönemde Bağdad'ın doğu ve batı kısmı rekabet etmeye başlamıştır.⁴⁹

⁴⁵ Yakûbî Ahmed b. Ebî Yakûb İshak b. Cafer b. Veheb b. Vâdih el-Ahbârî, *Târîhu Yakûbî*, I, Matbaatü'l-Gazzî, Necef, 1940, s. 109.

⁴⁶ Guy le Strange, *Büldânü'l-Hilâfe eş-Şerkiyye*, s. 132.

⁴⁷ Bermekîler: Bunlar aslen Belhli olan bir ailedirler. Bermekîler daha önce Fârs kökenleri. Sonra Müslüman olmuşlardır. Bu hanedanlık dedeleri olan Bermek'e nispet edilmektedirler. Bunlar Harun Reşîd'e yakın olan kimselerdir. Onun hizmetinde çalışıyorlardı. Harun Reşîd halife olduğu zaman bunlar iyi bir konuma gelmişlerdir. Halife onlara devlet içinde yetkiler vermiştir. (Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, s. 1523; Muhammed Süheyl Takûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 97)

⁴⁸ Harun Reşîd: Tam adı Ebû Cafer Harun er-Reşîd el-Mehdî el-Kuraşî el-Hâşimî'dir. Onun kardeşi el-Hâdî 170/786'da vefat ettikten sonra babası el-Mehdî'nin vasiyeti üzerine kardeşinin yerine geçerek halife olmuştur. Harun Reşîd halife olduğunda 25 yaşındaydı. O Abbasilerin beşinci halifesidir. (Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk: Muhyeddin Müstev, Daru İbn Kesîr, C. X, Beyrut, 2010, s. 418.)

⁴⁹ Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, s. 418.

Harun Reşîd'in vefat etmesinden iki yıl sonra onun oğulları olan el-Emin⁵⁰ ile el-Me'mûn⁵¹ arasında kavgalar başlamıştır. Bağdad kurulduğu tarihten beri ilk defa kuşatma altına alınmıştır. Bu kuşatma 14 ay sürmüştür. Kuşatmayı el-Me'mûn'un komutanları olan Herseme b. A'yûn ve Tahir b. el-Hüseyn⁵² yapmıştır. Onlar Bağdad'ın güney kısmını ele geçirmişlerdir. Tahir, Anbar kapısının önünde karargah kurmuştur. Böylece Bağdad'ın batı kısmını ele geçirmiştir. Bu iki kardeşin askerleri arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Kuşatma zamanı farklı türde hileler ve hainliklere dolu bir şekilde geçmiştir. Bağdad'ın güneybatı kısmına mancınıklarla atışlar yapılmıştır. el-Harbiyye diye bilinen bu kısmın kuzey tarafının yarısı yıkılmıştır. el-Emin Dicle kenarındaki el-Huld sarayında kuşatma altında yalnız kalmıştır. Sonunda kaçmaya çalışırken esir düşmüştür. 198/813 yılında öldürülmüştür. Onun ölümüyle kuşatma kaldırılmıştır. Gelişmiş olan Bağdad, bu kuşatmadan sonra tarihinde ilk defa harabeye ve küle dönmüştür. Mancınıklarla yapılan atışlar ve ateşler mahalleleri komple yıkmıştır. Devletin sicilleri yakılmıştır.⁵³

el-Emîn'in öldürülmesi Bağdad halkını çok üzmüştür. Ondan sonra İbrahim b. el-Mehdî el-Abbâsî Bağdad'ın başına geçmiştir. O yaklaşık olarak iki yıl Bağdad'ı yönetmiştir. Fakat komutanlarının ona hainlik etmesi sebebiyle Bağdad'ın yönetimini Merve'den Bağdad'a gelen el-Me'mûn'a teslim etmek zorunda kalmıştır. el-Emîn dönemindeki kuşatma sebebiyle Altın Saray ve Dicle kıyısında bulunan el-Huld Sarayı

⁵⁰ el-Emîn: Tam adı Ebü'l-Abbas Muhammed b. Hârûn er-Reşîd b. el-Mehdî b. el-Mansûr'dur. O, 170/786 yılında Bağdad şehrinin er-Rusâfe kentinde doğmuştur. Babası Harun er-Reşîd vefat ettikten sonra halife olmuştur. Alim ve edebiyatçı biriydi. Abbasilerin altıncı halifesidir. (İbn Dihye Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hasan b. Ali el-Fâtîmî, *en-Nibrâs fî Târihi Benî'l-Abbas*, thk: Abbas el-Azzâvî, Matbaatü'l-Ma'ârif, Bağdad, 1946, s. 43.)

⁵¹ el-Me'mûn: Tam adı Abdullah b. Hârûn er-Reşîd el-Hâşimî el-Abbâsî'dir. 170/787 yılında doğmuştur. 198/ 813 yılında halife olmuştur. Rey'de ikamet etmekteydi. 204/820 yılında Bağdad'a yerleşmiştir. O Abbasilerin yedinci halifesidir. (Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî, *Hulâsetü 'z-Zehebî 'l-Mesbûk Muhtasarun min Siyeri 'l-Mülûk*, Matbaatü'l-Kiddîs Caver Ciyûs, Beyrut, 1885, s. 135.)

⁵² Tahir b. el-Hüseyn: Bu et-Tâhiriye devletini kuran kişidir. Halife el-Me'mûn 205/822 yılında onu Horasan'a vali olarak atamış ve Bağdad'ın doğusundaki işleri ona vermiştir. Tahir, Nişabur'u karargah yapmıştır. Daha sonra 207/823'te el-Me'mûn halifeliğini kabul etmemiş ve Bağdad'dan ayrıldığını ilan etmiştir. (Taberî, *Târihu 'l-Ümem ve 'l-Mülûk*, s. 577.)

⁵³ Ebü'l-Fadl Ahmed b. Tahir b. Tayfûr, *Bağdâd fî Târihi 'l-Hilâfeti 'l-Abbâsiyye*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad, 1968, s. 149.

zarar görmüştür. Bu sebeple el-Me'mûn yönetim merkezini el-Berâmike Sarayı'na nakletmiştir.⁵⁴

II. Selçuklu Hâkimiyeti Öncesi Bağdad'ın Siyasi Tarihi

Abbasi halifeleri Irak'ta yaklaşık olarak beş asır hüküm sürmüşlerdir. Onların yönetimi 132/750'den 656/1258'e kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra Abbasilerin başkenti Tatarların eline geçmiştir. Abbasi halifelik devleti kurulduğundan beri apaçık bir şekilde doğu siyasetini takip etmiştir. Abbasiler ortaya çıktıklarından beri Horasan'a yönelmiştir. Bu dönüşüm birtakım etkenlerin neticesinde olmuştur. Bu etkenlerin en önemlileri şunlardır:⁵⁵

1. Şam halkı Abbasilere karşı direnmiştir. Çünkü onlar sürekli Emevilerin tarafları olmuşlardır.
2. Başkentin Dımaşk'tan Bağdad'a nakledilmesi.
3. İranlıların Abbasilerin yönetimi ve yaşantısı üzerindeki etkisi.
4. Doğu ticaretinin canlı olması.
5. Abbasi devletinin Akdeniz dünyasından uzaklaşması.
6. Abbasilerin, Emevilerin donanmasıyla mücadele edecek bir deniz donanmasını yapmaya önem vermemeleri.

Halifeliğin Emevilerden Abbasilere geçmesi şüphesiz köklü değişiklikleri beraberinde getirmiştir. İslami hayatın tümünde apaçık bir gelişme meydana gelmiştir. Bu gelişme, Abbasi halifeliğinin genel yöneliminde de apaçık bir şekilde ortaya çıkmıştır. İlk etapta başkent Dımaşk'tan Bağdad'a taşınmıştır. Böylece bir nevi Bizans dünyasından Fârs (İran) dünyasına bir adım atılmıştır.⁵⁶

Emeviler döneminde, Akdeniz dünyasında batı yönüne doğru gerçekleştirilen büyük savaş faaliyetleri gerilemiştir. Abbasiler, kıyılarını kendileri için bir sınır ve devletlerinin savunulması gereken son sınırlar olarak görmüşlerdir. Bunun neticesinde İslami emirlikler batıda ve Endülüs'te bu denizin batı havzasını savunma sorumluluğunu üstlenmişlerdir. Abbasiler genel olarak doğuya yönelmişlerdir.

⁵⁴ Muhammed Süheyl Takûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 49.

⁵⁵ Emîne Beytâr, *Târîhu'l-Asri'l-Abbâsî*, Dımaşk, Matbaatü Câmî'ati Dımaşk, 1996, s. 48.

⁵⁶ Muhammed Süheyl Takûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 30.

Abbasiler, Türkistan'da Çin'in İslam topraklarına ilerleme riskini önlemişlerdir. Daha sonra Çin ile güçlü ilişkiler özellikle ticari ilişkiler kurmuşlardır. Müslümanlar Sind bölgesinde yayılmışlardır ve orada İslami nüfuzu güçlendirmişlerdir.⁵⁷

Hint Okyanusu'nda Müslümanların denizciliği gelişmiştir. Müslümanlar ticarete önemli bir rol oynamışlardır. Bu durum Hindistan'ın gönül rahatlığıyla Irak pazarına girmesini sağlamıştır. Ayrıca Abbasilerin Franklarla anlaşması onlarla ticaret yapma fırsatını oluşturmuştur. Böylece Müslümanlar ticarete Avrupa'nın batısı ve kuzeybatısına kadar gitmişlerdir. Başkentin Dımaşk'tan Bağdad'a taşınması ve Abbasilerin batı tarafındaki işlere önem vermemesi onların İslam dünyasının batısında nüfuzlarının zayıf olmasına sebep olmuştur. Bu da batıdakilerin merkezi yönetimden kopmasına yol açmıştır. Endülüs Abdurrahman ed-Dâhil el-Emevî'nin yönetiminde bağımsız olmuştur. Uzak Mağrib (Fas) alevi olan İdrîsîler⁵⁸ yönetimine geçerek Abbasi devletinden ayrılmıştır. İbazi Hâricîler olan Rüstemîler Orta Mağrib'de (Cezayir) bağımsız olmuşlardır. Abbasiler Yakın Mağrib'de (Tunus) kendilerine dost olan bir devlet kurmakla yetinmişlerdir. Bu devlet de Ağlebîler devletiydi.⁵⁹

Abbasiler döneminde başka gelişmeler de olmuştur. Abbasiler siyaset ve dini birleştirmişlerdir. Onlar bu açıdan dünyevi çıkarlara önem veren Emevilerden farklı davranmışlardır. Abbasiler sünneti ihya etme ve adaleti tesis etmeyi istediklerini ilan etmişlerdir. Etraflarında alimleri ve fıkıhçıları toplamışlardır. Onlar kendi dini egemenliklerinin bir sembolü olarak Rasûlullah'ın (s.a.s.) elbisesine bürünmüşlerdir. Kendi inançlarının eksenini imamet teorisini esas almışlardır. Bu dini siyaset Abbasi halifeliğine kutsal bir görünüm vermiştir. Abbasi halifeleri; yönetimde tekelleşme, insanlardan gizlenme, korumalar ve maiyetleriyle birlikte halkın arasına

⁵⁷ Celâlüddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, İbn-u Hazm Yayınevi, Beyrut, 2003, s. 204.

⁵⁸ İdrîsîler: "789-985 yılları arasında Fas'ta hüküm süren ilk İslâm hânedanı.Hânedanın kurucusu, Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın neslinden olup soyu Fas şeriflerinin bir kolunu meydana getiren İdrîs b. Abdullah (I. İdrîs), Fah Savaşı'nın (169/786) ardından Mağrib'in merkezi Tanca'ya gitmek zorunda kalmıştı. Daha sonra Velîlâ'da Evrebe adlı Berberî kabilesinin desteğiyle kendisine dinî ve siyasî lider olarak biat edilmiş, böylece Velîlâ merkez olmak üzere İdrîsîler'in temelleri atılmıştı (172/789)". (*TVD İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/idrisiler>, E.T.01.04.2021.)

⁵⁹ Emîne Beytâr, *Târîhu'l-Asri'l-Abbâsî*, s. 49

çıkma gibi birtakım İran geleneklerini takip etmişlerdir. Bunun neticesinde haciplik görevi ortaya çıkmıştır.⁶⁰

İran'ın Abbasiler üzerindeki etkilerinden biri vezirlik makamıdır.⁶¹ Vezir; görünüm, yetki ve isim bakımından daha önce bilinmeyen yeni bir yapıya bürünmüştür. Abbasilerin vezirlerinin çoğu; Bermekîler, Sehloğulları, Tahiroğulları, Fıratogulları, Hakanoğulları gibi Fârs ailelerindendi. Vezirler, yazıcılar ve devlet adamları, işlerinde ve yazışmalarında eski Pers geleneklerini takip etmişlerdir.⁶²

A. Birinci Abbasi Asrında Bağdad

Birinci Abbasi asrı güçlü olma ve gelişme dönemiydi. Bu dönem 132-232/750-847 yıllarını kapsamaktadır. Bu asır Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın halifeliğiyle başlamış ve el-Vâsık Billah'ın halifeliğiyle sona ermiştir. Bu asır halifeliğin güçlü ve tam bağımsız olduğu bir dönem olmuştur. Devlet içindeki yüksek yetkiler halifelerin elindeydi. Sadece onlar şahsi, siyasi ve idari güçlere sahipti. Onlar devletin birliğini korumuşlardır. Bu dönemde Persler iyi bir konumdaydı. Hatta onlar Bağdad'ın idari ve askeri birimlerine ve Bağdad'a tabi olan bölgelere egemen olmuşlardır. Zira Abbasi halifeliğinde yönetime karşı siyaseti yönlendirmede geniş nüfuzlarının büyük etkisi vardı.⁶³

Abbasiler vezirlik, yazı işleri ve şehir valilikleri gibi büyük makamlar ve ordu komutanlıklarını ellerine geçirmişlerdir. Ordu personeli halifelğe hizmet ediyor ve ona itaat ediyordu. Orduya bizzat komutanlık eden ve orduyu başkalarına teslim etmeyen halifelerin döneminin sona ermesiyle bu parlak dönem sona ermiştir. Bu

⁶⁰ Hacıp: Bu Arap idari görevini yapan kişidir. Hacibin görevi insanları konumlarına ve işlerinin önemine göre Halife'nin huzuruna almaktır. Böylece halife insanlarla görüşmektedir. Bu görev, mabeyinci ve baş sekreterin görevine benzemektedir. Abbasilerin döneminde ortaya çıkan bir görevdir. (Renâ Selim, "el-Hicâbe", *Mecelletü Câmî'ât'î Bâbil*, S. 12, Eğitim Fakültesi Tarihi Bölümü, Babil, 2017, s. 27.)

⁶¹ Vezirlik makamı, Abbasi halifeliğinin başında ortaya çıkan bir makamdır. Bu konuda Abbasiler İranlıların yönetim ve geleneklerinden etkilenmiştir. Mali işler gibi vezirin yaptığı ve kontrol ettiği birtakım işler vezirliğe tahsis edilmiştir. Vezir devletin gelir, gider ve harcamalarını hesaplamakla yetkili olan kişidir. (Muhammed Abdûs el-Ceşşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-Küttâb*, thk: İbrahim Salih, Abu Dabi Kültür ve Mira Kurulu, Kültür Akademisi, Abu Dabi, 2009, s. 19.)

⁶² Takûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbasiyye*, s. 32.

⁶³ Takûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbasiyye*, s. 33.

parlak dönemde Ebü'l-Abbas es-Seffâh, el-Mansûr, el-Mehdî, el-Hâdî, Harun er-Reşîd, el-Emîn, el-Me'mûn, el-Mu'tasım ve el-Vâsık halifelik yapmıştır.⁶⁴

Muhammed el-Mehdî, 158-169/775-785 yılları arasında halifelik yapmıştır. Bağdad o dönemde Arap ve Arap dışındaki milletlerden âlimler, bilge insanlar, edebiyatçılar, felsefeciler, doktorlar ve sanatkârlarla dolup taşmaktaydı. Bunlar el-Mansûr zamanında Bağdad'a gelmişlerdi. el-Mehdî de bu konuda babasının yolunu takip etmiştir. O da ilme teşvik etmiş, ilmin yayılmasına yardımcı olmuş, Bağdad'da çok sayıda medrese açmış, ilim ve edebiyat adamlarına çok saygı göstermiş ve onlara yakınlık göstermiştir. Hatta Bağdad'da âlim ve edebiyatçıların kendi bilgi ve sanatlarını sergileyecekleri panayırılar kurmuş ve hünelerini gösterenleri mükâfatlandırmıştır. Ondan sonra oğlu Musa el-Hâdî 169/786 yılında halife olmuştur. Onun yönetimi bir yıl sürmüştür. Onun halifelik yaptığı dönemde kayda değer bir şey meydana gelmemiştir. Fakat ondan önceki dönemde olduğu gibi ticaret ve imar hareketliliği aynı şekilde devam etmiştir.⁶⁵

B. Bağdad'ın Gelişme Dönemi

el-Hâdî vefat ettikten sonra kardeşi Harun er-Reşîd (170-193/787-809) halife olmuştur. O âlimlere, bilge insanlara ve edebiyatçılara kapısını açmıştır. İlim ve sanatların yayılması için çok mal harcamıştır. Onun döneminde Bağdad, o zamanda hiçbir şehrin görmediği izzet, ilerleme, servet ve şöhrete kavuşmuştur. Medeniyet ve uygarlığın beşiği olmuştur. İlim, sanat ve edebiyatın merkezi haline gelmiştir. Bağdad'da kütüphaneler, hastaneler ve medreseler inşa edilmiştir. Öyle ki o dönemde Bağdad'da üst düzeyde ilim öğreten 30 medrese, yüzlerce ilk medrese bulunmaktaydı. Bunlar dışında halifenin Bağdad'da her cami yanında dini ilimlerin öğretilmesi için yaptığı medreseler bulunmaktaydı. Bağdad'ın kenarlarında imar gelişmiştir. Şehrin surları etrafında çok sayıda evler yapılmıştır. el-Mansûr ve er-Rusâfe kentleri şehrin dışına yapılmıştır. Saraylar ve ilmi enstitüler Dicle'nin her iki yakasında uzayıp gitmiştir. Saray ve mesire alanlarının sayısı artmıştır. Bağdad o dönemde 24.000

⁶⁴ Muhammed Mesfer ez-Zehrânî, *Nizâmü'l-Vüzerâ' fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye el-Ahdâni'l-Büveyhî ve's-Selçûkî*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1980, s. 14.

⁶⁵ Ali Zarîf el-A'zemî, *Muhtasaru Târîhu Bağdâd*, Matbaatü'l-Fırat, Bağdad, 1926, s. 12.

mahalleye ayrılmıştır. Her bir mahallenin bir caddesi, bir mabedi ve bir hamamı vardı. Bağdad'da 4000 cam üretim merkezi vardı. 4000 tane de rüzgârla çalışan değirmen vardı. Harun er-Reşîd ilmi sevdiği için bir kütüphane yapmış, bunun adını Beytü'l-Hikme⁶⁶ koymuştur. O bu kütüphanede bütün ilimlerden çok sayıda kitaplar toplamıştır. Âlimler, mütercimler, yazarlar ve edebiyatçılar her gün tercüme, araştırma ve münazara yapmak için bu kütüphanede toplanırlardı.⁶⁷

Bağdad Harun er-Reşîd'in döneminden daha güzel bir dönem görmemiştir. O zaman Bağdad'ın nüfusu iki milyondur. Orada büyük ilim adamları, sanatkârlar, doktorlar ve felsefeciler bulunmaktaydı. Orada canların istediği ve gözlerin zevk aldığı şeyler vardı. İnsanların tüm günleri bayram havasında ve kutlamalar şeklinde geçmekteydi. Rum krallarından halifeye cizye gönderilirdi. Krallar ve emirler halifeye yakınlaşmak için ona cizye ve hediyeler gönderirdi. Bağdad halkı o dönemde güvenle dolu bir hayat yaşamıştır. Sanayi gelişmiş, mallar artmış ve insanlar bu adil halifenin sancağı altında birleşmişlerdir.⁶⁸

Bağdad'ın parladığı ilk dönemde dört mezhep imamı ortaya çıkmıştır. Bunlar İmam Ebû Hanîfe, İmam Malik, İmam Şafî ve İmam Ahmed b. Hanbel'dir. İmam Şafî Bağdad'a iki defa gitmiştir. Orada kadim mezhebini oluşturmuştur. Orada İmam Ahmed b. Hanbel ile görüşmüş ve kendi mezhebini onun görüşleriyle sentezlemiştir.

69

⁶⁶ Beytü'l-Hikme, "Harun Reşid tarafından iktidarının son dönemlerinde, Yuhanna b. Maseveyh'in büyük bir kütüphane yaptırması tavsiyesi üzerine, kütüphane olarak sarayın bitişiğinde yaptırılmıştır. Abbasi Halifesi Me'mun (198-218/813-833) dönemi, İslam kültür tarihinin en parlak dönemlerindendir. Bu dönemin bir eseri olarak kurulan Beytü'l-Hikme (Hikmet Evi) de İslam dünyasının ilk ilimler akademisi olma unvanına sahiptir. Tarihte çok önemli bir yeri olmasına rağmen son dönemlere kadar bu konuya hak ettiği ilgi gösterilmemiştir. İslam kültür ve medeniyetinin gelişimine etkisi bakımından daha önemsiz görülebilecek bazı konularda çok sayıda eser bulmak mümkün iken, bu hususta İslam âleminde yeterli sayıda çalışmanın yapıldığı söylenemez. Bunun esas sebebi olarak, klasik İslam tarihi kaynaklarında konuya çok az değinilmiş olması gösterilmektedir. Esas kaynak olarak tabakat kitaplarının kullanılması zorunludur. Başka bir ifade ile konuya dair bilgiler daha çok tabakat kitaplarında dağınık halde bulunmaktadır": (Bozkurt, Nahide, *Mu'tezilenin Altın Çağı Me'mun Dönemi*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s.120; Çelebi, Ahmet, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, trc: Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 177-178.)

⁶⁷ Ali Zarîf el-A'zemî, *Muhtasarü Târîhu Bağdâd*, s. 14-15.

⁶⁸ Ali Zarîf el-A'zemî, *Muhtasarü Târîhu Bağdâd*, s. 14-15.

⁶⁹ Abdülhamid el-Cündî, Bağdad, "Âsîmetü'l-Abbâsiyyîn Medinetü'l-Hadâre ve'n-Nûr", *Mecelletü Câmî'ati Tikrît li'l-Ulûm*, C. XIX, S. 12, Bağdad, 2012, s. 66.

C. Samarra Başkent Olduğu Zamanda Bağdad

Samarra Dicle nehrinin doğu kıyısına düşmektedir. Bağdad'ın kuzeyinde olup ona 125 km uzaklıktadır. Samarra, Abbasi halifeliği döneminde kurulan eski Arap kentlerinden biridir. Halife el-Mu'tasım Billah⁷⁰ b. Harun er-Reşîd'in halifeliği döneminde Abbasilerin başkentiydi. el-Mu'tasım Abbasilerin sekizinci halifesidir. O, 221/836 yılında Samarra'nın inşa edilmesini emretmiştir. Abbasi halifeliğini Bağdad'dan oraya taşımıştır. Samarra on yıllarca Abbasilerin başkenti olarak kalmıştır. Bu kentin günümüzdeki adı olan Samarra eski ismin kısaltımıdır. Bu kentin eski adı Sürre Men Reâ (سُرَّ مَنْ رَأَى) yani Gören Sevindi'ydi. Bu kelimelerin baş harfleri alınarak Samarra denilmiştir. Şu Abbasi halifeleri peş peşe bu kenti idare etmişlerdir:

1- el-Mu'tasım Billah, 2- el-Vâsik Billâh, 3- el-Mütevekkil Billah, 3- el-Müntasır Billah, 4- el-Müsta'in Billah, 5- el-Mu'tezz Billah, 6- el-Mühtedî Billah, 7- el-Mu'temid Billah.

el-Mu'tasım Billah döneminde (218-227/833-842) Bağdad, gelişme ve uygar olma konumundan zayıf ve küçük bir konuma düşmüştür. Samarra Abbasi devletinin başkenti olmuştur. Sâmerreâ nehir kaynağına 3 km uzaklıktaydı. Bu kent 58 yıl Abbasilerin başkenti olmaya devam etmiştir.⁷¹

D. 221/836'da Halifelik Merkezinin Bağdad'dan Samarra'ya Taşınmasının Doğrudan Sebepleri

Halifelik merkezinin Bağdad'dan Samarra'ya taşınmasının birtakım sebepleri bulunmaktadır. Bu sebepleri şöyle sıralayabiliriz:

1- Bağdad halkı, Türk ve Berberilerin karışımı olan ordunun sert tavırlarından rahatsız olmuştur. el-Mu'tasım bunları orduya almış ve hiç kimseye vermediği yetki ve ayrıcalıkları bunlara vermiştir. Bunları ordunun ve devlet idaresinin

⁷⁰ el-Mu'tasım: Tam adı Ebû İshâk el-Mu'tasım-Billâh, Muhammed el-Mu'tasım b. Harun er-Reşîd b. el-Mehdî b. el-Mansûr el-Abbâsî'dir. Lakabı sekizinci anlamına gelen el-Müsemmen'di. Nitekim el-Abbâs'ın sekizinci oğlu ve onun zürriyetinden olan halifelerin sekizincisiydi. Sekiz tane fetih yapma imkanı bulmuştur. Sekiz yıl ve sekiz ay halifelik yapmıştır. 180/797 yılında doğmuştur. Ümmiydi. Yazıyı iyi bilmiyordu. Fakat savaşta cesaretli ve tecrübeli bir askerd. Güçlü bir vücuda sahipti. Kardeşi el-Me'mûn Tarsus'ta vefat edince onun yerine halife olmuştur. (İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. X, s. 441.)

⁷¹ Abdürrezzâk el-Hüseynî-Abdülazîz ed-Dûrî, *Bağdâd*, Dârü'l-Kütübi'l-Lübnânî, Beyrut, 1984, s. 32.

ana çekirdeği yapmıştır. el-Mu'tasım döneminde bunların sayısı 70 bindi. O dönemde Bağdad'daki bu askeri garnizonla ve bu sayıyla korunmak ve savunma yapmak zordu.⁷²

2- Ordu ile Bağdad halkı arasında meydana gelecek çatışmadan kaynaklanan ve halifeliği tehlikeye sokan risklerden korunmak için halifelik merkezi Samarra'ya taşınmıştır. Özellikle ordu ve Bağdad halkı arasında farklı yerlerde çarpışmaların meydana geldiği görüldükten sonra Bağdad'ın ileri gelenleri ve büyükleri bu durumdan rahatsız olmuşlardır. Onlar bir heyet oluşturup el-Mu'tasım'ın huzuruna göndermişlerdir. Bu heyet, insanların selameti için el-Mu'tasım'ın orduyu Bağdad dışına çıkarmasını talep etmişlerdir.⁷³

3- Bu dönemde Bağdad'da önemli bir olay meydana gelmiştir. Bu olay da şu şekildedir: 251/865 yılında tam olarak bir sene Bağdad ikinci bir defa kuşatma altına alınmıştır. Sâmerâ'daki idarecilerin despotluğu şiddetlenmiştir. Çalkantılar meydana gelmiştir. Türkler kendi aralarında savaşıyorlardı. Bunun üzerine el-Müsta'in Billah bir kısım askerlerle birlikte Bağdad'a kaçmıştır. Askerlerin büyük çoğunluğu ise Samarra'da kalmıştır. Burada kalanlar el-Müsta'in'in oğlu el-Mu'tezz Billah'a biat ederek onu halife kabul etmişlerdir. el-Müsta'in Billah Bağdad'ın doğu ve batı taraflarında sur yapma fırsatı bulamamıştır. Zira el-Mu'tezz aniden ordusunun başında onun karşısına çıkmış ve Bağdad'ı kuşatma altına almıştır.⁷⁴ Kuşatma altında olanlar her ne kadar kendilerini savunmada çaba gösterecekler de el-Müsta'in tereddütlü ve zayıf bir şekilde teslim olmak ve halifelikte bütün haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu kuşatma neticesinde Bağdad'ın güneydoğusu büyük zararlar görmüştür. er-Russâfe, eş-Şemmâsiyye ve el-Muhram gibi en önemli mahalleler tahrip olmuştur. Böylelikle kuşatmadan sonra 249/864, 253/868 ve 255/870 yıllarında Bağdad'da durumlar çalkantılı olmuştur. Dedikodular, fitneler ve isyan eylemleri ortaya çıkmıştır.⁷⁵

⁷² Takûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbasiyye*, s. 139.

⁷³ Muhammed İbrahim Abd, "Medinetü Samerrâ' Asimetü'l-Hilafeti'l-Abbasiyye", *Mecelletü Câmi'ati Tikrît*, Cilt. 19, Say. 12, 2012, s.27.

⁷⁴ Sâlih Ahmed el-Alî, *Dirâse fi'n-Neş'eti ve'l-Bünyeti's-Sükkâniyye*, Şirketü'l-Matbû'ât, Beyrut, 2001, ss. 58-59.

⁷⁵ el-Hüseynî-ed-Dûrî, *Bağdâd*, s. 33.

Bu olaylardan sonra halifeliğin merkezi sıkıntılı bir şekilde Sâmerâ olmuşur. Çünkü halifelik artık Türk komutanlarının merhametine kalmıştır. Bu sebeple el-Mu'tasım'dan sonra halife olan Abbasilerin yedinci halifesi el-Mu'temid 279/893 yılında Sâmerâ'daki halifelik sarayını terk etmiş ve Bağdad'a dönmüştür. O Bağdad'ı ikinci defa devletin başkenti yapmıştır. Nitekim Bağdad'da askerler ve komutanlar huzursuzluk çıkarmamaktaydılar ve Bağdad'da durumlar sakindi. Abbasi halifeleri Bağdad'a döndükten sonra Bağdad biraz gelişmiştir. Zira halifenin güneydoğudaki sarayı genişletilmiştir. el-Mu'temid'den sonra halife-ki onlar el-Mu'tazid Billah, el-Müktefî Billah ve el-Muktedir Billah'tır-üstün bir imar faaliyeti ortaya koymuşlardır. Saraylar yapılmıştır. Kentin güneydoğusunun üçte ikisinin etrafına hendekler kazmışlardır. Hemen halifenin sarayı etrafına halkın oturacağı yeni mahalleler yapılmıştır. Böylece el-Mu'temid Billah ve el-Müktefî Billah'ın döneminde Bağdad'da sükûnet ve huzur egemen olmuştur.⁷⁶

E. Büveyhîler Döneminde Bağdad

132/749 yılında Abbasiler devleti Irak'ta güçlü ve dinamik bir devlet kurmuşlardır. Bu dönemde devlet içindeki görevliler daha çok Arap milletindi. Bunun yanı sıra özellikle doğuda Pers unsurları da bulunmaktaydı. Bu dönemde devlet siyasi, sosyal, kültürel ve uygarlık bakımından büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Bağdad İslam âleminin kiblesi ve siyasi görüşlerin, fakihlerin ve âlimlerin durağı haline gelmiştir. Bu dönemde Bağdad büyük bir ilerleme kaydetmiş ve genişlemiştir.⁷⁷

Halife el-Muktedir Billah döneminde çalkantılı durumlar devam etmiştir. Devletin sınırlarında huzursuzluk yayılmıştır. Devletin sınırlarında savunma zayıflayınca Bizanslılar devletin sınırlarında saldırılar gerçekleştirmeye başlamışlardır. Halife er-Râdî Billah⁷⁸ 322/399'da halife oluncaya kadar bu durum devam etmiştir.

⁷⁶el-Hüseynî-ed-Dûrî, *Bağdâd*, s. 33.

⁷⁷ Hüseyin Emîn, *Târîhu 'l-Irâk fi 'l-Asri's-Selçûkî*, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdad, 1965, s. 19.

⁷⁸ er-Râdî Billah: Tam adı Ebü'l-Abbas Ahmed b. el-Muktedir Billah el-Abbâsî'dir. 297/893 yılında doğmuştur. 322/934 yılında halife olmuştur. 329/941'de vefat etmiştir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-Târîh*, C. VII, s. 98.)

Onun döneminde halifenin elinde Bağdad ve bölgeleri dışında bir yer kalmamıştır. Bu dönemde yönetim işini İbn Râik yapmaktaydı.⁷⁹

Devletin diğer bölgelerini ise farklı kişiler yönetiyordu. Basra İbn Râik'in elindeydi. Horasan el-Berîdî'nin elindeydi. Faris, İmadüddeve b. Büveyh'in elindeydi. Kirmân Muhammed b. İlyas'ın elindeydi. Rey, İsfahan ve el-Cebel, Rüknuddeve b. Büveyh'in elindeydi. Musul, Diyarbakır, Mudar ve Rabî'a Hamdanoğullarının elindeydi. Mısır ve Şam Muhammed b. Tağc'ın elindeydi. Afrikiyye, Ebü'l-Kâsım el-Kâim Biemrillah el-Alevî'nin elindeydi. Endülüs, Abdurrahman en-Nâsır'ın elindeydi. Maveraünnehir, Nasr b. Ahmed es-Sâmânî'nin elindeydi. Taberistan ve Cürcan, ed-Deylem'in elindeydi.⁸⁰

Bu dönemde Abbasi devletinin başında geçen bu sıkıntılar sebebiyle halife er-Râdi Billah, güç ve mala sahip olan Muhammed b. Râik'e mektup yazmıştır. Halife artık harcamaları karşılayamayacak seviyeye gelen halifeliğin harcamalarını karşılamayı ondan talep etmiştir.⁸¹

er-Râdi Billah'ın talebi üzerine İbn Râik, halifelik merkezine gelmiştir. İbn Râik, halifeliğin genel komutanlığının kendisine verilmesine karşılık devletin harcamalarını karşılamıştır. Bunun üzerine halife onu ordu komutanı yapmıştır. Böylelikle o emirü'l-ümerâ⁸² olmuştur. İbn Râik bununla yetinmemiştir. Kendi adına para bastırmıştır. Böylece o devlet komutasında halifenin konuma gelmiştir. Halifelik artık çökmeye başlayan egemenliğini yitirmeye başlamıştır. Bu da Büveyhîlerin emirlerinin Abbasi

⁷⁹ Muhammed b. Râik: Tam adı Ebubekir Muhammed b. Râik el-Hazrî'dir. Emniyetin makamının başına geçmiştir. Vâsıt ve Basra'yı o yönetmekteydi. O, er-Râdi Billah döneminde emirü'l-ümerâ makamına gelen ilk kişidir. (el-Hâfız Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyer A'lâmü'n-Nübelâ*, thk: Şuayb el-Arnâvut, C. XV, Müessesetü'r-Risâleti'l-Alemiyye, Beyrut, 2017, 325.)

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, s. 254-255.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. VII, s. 98.

⁸² Emirü'l-ümerâ görevi Abbasi halifelerinin boğucu ekonomik krizleri neticesinde ortaya çıkmıştır. Nitekim halifeler yardım almak ve içine girdikleri bu krizden kurtulmak için bu görevi kendilerine yardım eden şahsa vermek üzere bazı şahsiyetlerden yardım talep etmişlerdir. Devlete yardımda bulunarak bu makama gelenlerden biri de Muhammed b. Râik'tir. Fakat bu makamın bir faydası olmamıştır. (Ahmed İbrahim eş-Şerîf, *el-Alemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, ts., s. 516)

devleti içinde bazı üst makamlara gelmeleri ve İbn Râik'in Abbasi yönetim sarayında dilediğini atama ve azletmeye başlamasından sonra olmuştur.⁸³

Ali b. Büveyh, Faris'i ele geçirdikten sonra Büveyhîlerin Abbasi halifeliğine karşı politikası başlamıştır. Nitekim Halife er-Râdî Billah; Ali b. Büveyh'in yönetimine hukuki bir nitelik verilmesi karşılığında ele geçirdiği toprakların bir kısmını kendisine vermesini talep etmiştir. Ali b. Büveyh bunu kabul etmiş. Fakat Halifenin hakkını vermeyi reddetmiştir. Sürekli halifeyi oyalama yöntemini takip etmiştir.⁸⁴

Daha sonra Mu'izzüddeve Ahmed b. Büveyh⁸⁵ 326/937'de Ahvaz bölgesini ele geçirmiştir. Büveyhîler doğrudan Bağdad'a girmemişlerdir. Oraya girmek için uygun fırsatı beklemişlerdir. O dönemde devletin durumu zayıflığın ve gevşekliğin zirvesindeydi. er-Râdî Billah ve el-Mütteki Billah devleti bu zayıf durumdan kurtarmak için emirü'l-ümerâ makamını ortaya çıkarmışlardır. Fakat başarılı bir siyaset ortaya koyamamışlardır.

Mu'izzüddeve daha sonra Bağdad'a yönelmiştir. Deylemliler ve Türkler bu hareketten haberdar olmuşlardır. Bunun üzerine onlar tedirgin olmuşlardır. İşte Bağdad'ın durumu bu şekilde zayıf bir hale gelmişti. Bu durum Büveyhîlerin Bağdad'a girmesine bir fırsat olmuştur. Böylece onlar 334/945 yılında kayda değer bir direnç olmadan Bağdad'a girmişlerdir. el-Müstekfî Billah, çok korkuyordu. Bu duruma boyun eğmekten başka çaresi kalmamıştı. O, Büveyhîlerin emiri Ahmed b. Büveyh'i hoş karşılamıştır. Ona emirü'l-ümerâ görevini vermiştir. Yakalık, bilezik gibi saltanat gereçlerini ona vermiştir. Onun adına bir sancak bağlamıştır. Mu'izzüddeve, Abbasi halifesinin haziresinde Büveyhoğullarının ilk meliki olmuştur.⁸⁶

⁸³ Muhammed Mesfer ez-Zehrânî, *Nizâmü'l-Vüzerâ' fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 24.

⁸⁴ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî, *el-Müntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. VI, thk: Muhammed Abdulkadir Atâ, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, s. 276.

⁸⁵ Mu'izzüddeve: Tam adı Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Şücâ' Büveyh b. Fennâ Hüsrev ed-Deylemî'dir. Irak'ı ele geçirmiştir. O 356/967 yılında vefat ettikten sonra oğlu İzzüddeve onun yerine geçmiştir. (İbrahim Selman el-Kerevî, *el-Büvehyiyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, Merkezü'l-İskenderiye li'Kitâb, Kahire, 2008, s. 85.)

⁸⁶ Muhammed Nevâf, *Vâki'u'l-Hayâti'l-Amme fi'l-Irâk fi Zemeni'l-Büveyhîhyiyyîn*, Risâletü Mâcistûr, el-Cami'atü'l-İslâmiyye, Ramallah, 2018, s. 87.

Durum bu anlatılanlarla sınırlı kalmamıştır. Halife Büveyhîlerin adıyla para basılmasını emretmiştir. Fakat Ahmed b. Büveyh, Abbasi halifesi hakkında küçük düşürme, boyun eğdirme ve yağmalama yöntemini takip etmiştir. Halife el-Müstekfî'den halifeliği almıştır. Vahşi bir şekilde onu hapsedmiş ve Bağdad'daki halifelik dairesini yağmalamıştır. el-Müstekfî Billâh 338/949 yılında vefat edinceye kadar hapiste kalmıştır. Mu'izzüddeve Ahmed b. Büveyh, el-Müktedir Billah'ı halifelik makamına atamıştır. Fakat egemenlik ve yönetim onun elindeydi. Bağdad'da kullanılan bütün yetkiler Büveyhîlerin yönetimine verilmişti.⁸⁷

Büveyhîlerin Abbasi halifelerini küçük düşürme politikasını takip etmelerinin sebebi Büveyhîlerin halifeliği Abbasiler'in elinden almaya çalışmak ve Mu'izzüddeve'ye biat edip halifeliği alevilere aktarmaktır. Fakat Mu'izzüddeve buna izin vermemiştir. Çünkü o bu durumun çatışma ve fitnenin kapısını açacağını biliyordu. Halifelik el-Mütî' Billah zamanında Büveyhoğullarının baskısı ve gücü altında yağmalanmaya devam etmiştir. Bu durum 360/971 yılında Mu'izzüddeve ölünceye kadar devam etmiştir. Onun ölümünden sonra oğlu et-Tâî' 363/974 yılında onun yerine geçmiştir. Fakat onun durumu babasıninkinden daha iyi değildi. Aynı şekilde Büveyhoğulları onu egemenlikleri altına almışlardır. Büveyhoğullarının en büyük adamı Emir Adudüddeve'ydî.⁸⁸

Melik Adudüddeve el-Büveyhî Büveyhoğullarından hiç kimsenin ulaşamadığı seviyeye ulaşmıştır. Onun lakabı Şahinşah'tı. Onun için davullar çalınmış ve onun adına para basılmıştır. Durum bununla sınırlı kalmamıştır. Halife et-Tâî', Adudüddeve'nin kızıyla evlenmiştir. Bu evlilik her iki taraftan da sırf siyasi amaçlar için yapılmıştır. et-Tâî' bu evlilikle kendi egemenliğini güçlendirmeyi ve saygınlığını elde etmeyi amaçlamıştır. Adudüddeve el-Büveyhî ise kızının, veliaht olacak bir erkek çocuk dünyaya getirmesiyle Abbasilerin halifeliğine varis olmayı ve böylece halifeliği onlardan almayı amaçlamıştır. Abbasi halifelerinin kâdıları ve namaz

⁸⁷ Emîn, *Târîhu'l-İrâk fi'l-Asri's-Selçûkî*, s. 25.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, s. 366.

kıldırınları tayin etme yetkisi dışında başka bir yetkileri kalmamıştı. Bu da Büveyhîlerin kötü yönetiminden kaynaklanmıştır.⁸⁹

Büveyhîler⁹⁰ ekonomi sistemini iyi bilmiyorlardı. Bu sebeple onların tarım politikasını takip ettikleri ve bunun ülkeye büyük zararlar verdiğini görmekteyiz. Ayrıca bu kötü politika Savad arazilerin bozulmasına yol açmıştır. Mu'izzüddeve, hesapsız bir şekilde iktaları kendi askerlerine vermiştir. Aynı şekilde Adudüddeve de vakıf arazilerinden iktaları kendi ordusuna vermiştir. Bu askerler arazileri kendi mülkleri gibi kullanmıştır. Bu arazilerin gelirlerinden hiçbir şeyi devlet hazinesine vermemişlerdir. Böylece Bağdad'da durumlar bütün yönleriyle çökmüştür. Artık halifelüğün durumu peşinden öğüt yakılacak bir hale gelmiştir.⁹¹

Mu'izzüddeve'den sonra Adudüddeve dışında idarecilik yapan Büveyhîlerin emirlerinden hiç kimse yönetim politikasını bilmiyordu. Bu da devletin işlerinin karışmasına ve devletin hızlı bir şekilde çökmesine yol açmıştır.⁹²

Büveyhîlerin Irak'taki politikası genel olarak memnun edici değildi. Büveyhîler Şii mezhebi yandaşlığı esasına dayanan mezhep politikasını takip etmişlerdir. Bu da doğal olarak bir olan halkın sınıfları arasında ayrılıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunun ulusal ruhun yıkılması ve ulusal birliğin dağılmasında etkisi büyük olmuştur. Ayrıca bu durum tedirginlikler, çalkantılar ve fitnelere yol açmıştır. Bunun yanı sıra sosyal ve ekonomik durumlar kötüleşmiştir. Bu da başıboş serserilerin⁹³

⁸⁹ Emîn, *Târîhu'l-İrâk fi'l-Asri's-Selçûkî*, s. 28.

⁹⁰ Büveyhîler: Bunlar aslen Deylemlidirler. Deylem Taberistan, Ceylan ve Hazar Denizi arasına düşmektedir. Onun batısında Azerbaycan bulunmaktadır. Bunların soyu Perslere dayanmaktadır. Bunlardan Ali, Ahmed ve Hasan kardeşleri meşhur olmuşlardır. Bunların babaları Büveyh Kazvin denizinde fakir bir avcıydı. (Ebû Ca'fer Safiyeddîn Celâleddîn Muhammed b. Tâceddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî (709/1309), *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts., s. 205.)

⁹¹ Emîn, *Târîhu'l-İrâk fi'l-Asri's-Selçûkî*, s. 19.

⁹² Muhammed Nevâf, *Vâki'u'l-Hayâti'l-Amme fi'l-İrâk fi Zemeni'l-Büveyhîyyîn*, s. 99.

⁹³ Bağdad çarşılarında ve sokaklarında başıboş serserilerin sayısı artmıştır. Bu durum Abbasi hilafetinin zayıflaması neticesinde meydana gelmiştir. Bu grup; siyasi, ekonomik ve sosyal çalkantı dönemlerinde kalmaya devam etmiştir. (Bedrî Muhammed Fehd, *el-Âmmetü bi-Bağdâd fi'l-Karni'l-Hâmis el-Hicrî*, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdad, 1967, s. 296)

ortaya çıkmasına Bağdad'da yayılmalarına yol açmıştır. Bunların çoğu yağma ve soyma fırsatlarını değerlendirmişlerdir.⁹⁴

⁹⁴ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh b. el-Hâzin (421/1030), *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, *Tecâribü'l-Ümem ve Ta'âkübü'l-Hümem*, C. II, thk: Seyyid Kisrevî Hasan, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, s. 203.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDAD'IN FİZİKİ YAPISI

I. Bağdad ve Fırat Nehri (بغداد و نهر الفرات)

Irak, eski zamanlardan beri medeniyetlerin ve kavimlerin vatanıydı. Eğer Dicle ve Fırat nehirleri olmasaydı böyle olmazdı. Nitekim bu nehirlerin kenarlarında ömürleri binlerce yıl olan çok sayıda medeniyetler yurt edinmiştir. Bu iki büyük nehir halen de Irak'ın can damarlarıdır. Bu nehirlerin kenarlarında tarım gelişmişti. Zira buralarda tarımı sulama işi çok kolaydı. Diğer taraftan nehirlerden uzak olan arazilerden büyük alanlar tarımsız bırakılmıştı. Ana nehirlerinden su taşıyan sulama projeleri ya da küçük nehirlerle ancak birtakım uzak arazilerde tarım yapılmaktaydı.⁹⁵ Dicle nehrinin, Diyâr-ı Bekr'daki kaynağından Irak'ın güneyinde Fırat nehriyle birleşerek Şattülarap nehri'ne dönüştüğü noktaya kadarki uzunluğu 1718 km'dir. Bunun 1418 km'si Irak sınırları içindedir. Fırat nehri ise Türkiye'deki Van gölünün kuzey kesimi ve Karadeniz'in güneyi arasında bulunan yüksek dağlardan çıkıp Suriye'ye geçmekte ve oradan da Irak'a ulaşmaktadır. Fırat nehri Irak'ın batısına düşen el-Kaim kentinde Irak'a giriş yapmaktadır. Anbar'daki Hit bölgesinin aşağısı ve Fırat ile Dicle'nin arasına düşen bölgeye el-Cezîretü'l-Fırâtiyye (Fırâtiyye Firât) denilmektedir.⁹⁶

Fırat'ın uzunluğu 2300 km'dir. Bunun 1200 km'si Irak sınırları içindedir. Fırat nehri Dicle ile birleştiğinde 200 metreden 2000 metreye ulaşmaktadır.⁹⁷ Fırat nehri Irak'ın batısındaki Anbar'dan geçmektedir. Fırat buranın can damarı sayılmaktadır. Çünkü tarımı sulaması ve içme suyunun ana kaynağıdır. Anbar'dan sonra Bağdad, Irak'ın orta ve güney illerinden geçmektedir. Fırat nehri; Babil, Kerbela, Necef, Divaniye, Müsenna ve Zikar⁹⁸ kentlerinden geçmektedir. Buralarda bazı bataklıklar

⁹⁵ Hattâb Sakkâr-Nûrî Halil, *Coğrâfiyyetü'l-İrâk*, el-Mektebetü'l-Vataniyye, Bağdad, 1979, s. 10.

⁹⁶ İhsân Ekerem, *Esvâvrü Bağdad ve Tahsînâtuhâ ed-Difâiyye*, Dârü Dicle, Amman, 2011, s. 48.

⁹⁷ İbn Havkal, Ebû'l-Kasım b. Havkal en-Necîbî (367/977), *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, Dârü Mektebetü'l-Hayât, Beyrut, 1992, s. 31.

⁹⁸ Bu kentler Irak'tadır. Küçük kentler olup oralarda tarım yaygındır. Buranın halkı genelde çiftçilerdir. (Mahmûd Fehmî Dervîş-Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delîlû'l-Cumhûriyyeti'l-İrâkiyye li-Sene 1960*, Dârü'l-Ma'ârifî'l-İlmiyye, Bağdad, 1960, s. 75.)

oluşturmaktadır. Fırat nehri en son olarak Basra iline ulaşmaktadır. Kermet Ali bölgesinde Fırat nehri Dicle nehriyle buluşmaktadır. Bu iki nehrin birleşmesiyle oluşan nehre Şattülarap denilmektedir ki bu nehir en sonunda Arap Körfezi'ne dökülmektedir.⁹⁹

Fırat nehrinin Bağdad iliyle ilişkisine gelince bu nehir; el-Mahmûdiye, el-Yûsüfiyye, er-Ridvâniyye ve el-İskenderiyye gibi Bağdad'ın etrafında bulunan ve Bağdad'ın kemeri denilen bölgelerden geçmektedir. Fırat nehir Bağdad ilinin batısından geçmektedir. Bu nehir Bağdad'ın içine girmemektedir. Fakat bunun suyu, nehir kolları ve küçük nehirler aracılığıyla dairesel olan Bağdad'ın içine ve çevresine nakledilmektedir.¹⁰⁰

A. Fırat Nehrinden Bağdad'a Su Nakleden En Önemli Kollar

1- **İsa nehri (نهر عيسى):** Bu nehir Fırat nehrinin kollarından biri olup Bağdad'ın batısında Dememâ denilen Kantara bölgesinde ondan ayrılmaktadır. Sabûr nahiyesini sulamaktadır. el-Mahvel ve el-Yâsiriye'den geçmektedir. Ondan sonra Kantaratü'r-Rûmiye ve Kantaratü'z-Zeyâtîn'den geçmektedir. Daha sonra İsa b. Ali Kasrı'nda Dicle'ye dökülmektedir.¹⁰¹ Bu nehrin kenarında çok sayıda köyler inşa edilmiş ve tarım yapılmıştır. VII/XIII. asrın başlarında yedi köy ve tarım alanı vardı. Burası, nehir ticaretinin ana yolu sayılmaktaydı.¹⁰²

Bağdad'da 6 km uzaklıkta olan el-Mahvel'in yukarısında İsa nehrinden Sarrat nehri ayrılmaktadır. Bu nehir, kuzeyden İsa nehriyle paralel devam edip Dicle'ye dökülmektedir.¹⁰³ Sarrât nehrinin güneyinde birtakım tımar ve imarlar bulunmaktadır. Bulgular bunların Ebû Ca'fer el-Mansûr'un bazı insanlara verdiği tımarlar olduğunu

⁹⁹ Mahmûd Fehmî Dervîş-Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delilü'l-Cumhûriyyeti'l-İrâkiyye li-Sene 1960*, Dârü'l-Ma'ârifî'l-İlmiyye, Bağdad, 1960, s. 75.

¹⁰⁰ Safiyyüddin el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-Bükâ'*, C. III, thk: Ali Muhammed el-Becârî, Dârü'l-Cebel, Beyrut, 1992, s. 1115.

¹⁰¹ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. V, s. 222.

¹⁰² el-Müstevfî Hamdullah b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, thk: Muhammed Birsiyâkî, Matbaatü Hayderî, Tahran, 1985, s. 46.

¹⁰³ Ahmed Sûse-Mustafa Cevâd, *Delilü Hâritati Bağdad el-Müfasssal fî Hutati Bağdad Kadîmen ve Hadîsâ*, s. 74-75.

göstermektedir. Sarrât nehri dairesel olan Bağdad ilinin güney tarafından geçmektedir.¹⁰⁴

2- **Sarsar nehri (نهر سارسار):** Bu nehir İsa nehrinden sonra Fırat'tan ayrılan ikinci büyük nehirdir. Dememâ köyünün 18 km aşağısındaki bölgeden geçmektedir. Bu nehir İsa nehriyle paralel olarak devam edip Bağdad ve güney batıdaki iller arasında Dicle'ye dökülmektedir. Üzerinde köprüler ve etrafında köyle bulunmaktadır. Bu köylerin en meşhuru Kerh köyünü yakın olan Sarsar köyüdür.¹⁰⁵

3- **el-Melik nehri (نهر الملك):** Bağdad'ın eski nehirlerinden biridir. Bağdad'ın içinden geçerek Fırat nehrinden Dicle nehrine suyu aktarmaktadır. Bu nehrin başlangıcı Bağdad'ın batısına düşen Felluce köyüdür. Sarsar nehrinin 25 km aşağısından geçip Medain'in 17 km aşağısından Dicle'ye dökülmektedir. el-Melik nehri eski zamanlardan beri bilinmektedir. Etrafında bolca tarımın yapıldığı köyler, ağaçlar ve hurma bahçeleri bulunmaktaydı.¹⁰⁶

4- **Kûsâ nehri (نهر كوثى) :** Bu nehir Bağdad'dan geçerek Fırat'tan Dicle'ye suyu nakleden dördüncü nehirdir. Bu nehrin başı el-Melik nehrinin 16 km aşağısındadır. Medain'in 40 km aşağısından Dicle'ye dökülmektedir. Bu nehir Kûsâ köylerini sulamaktaydı. Bu nehrin bir kolu Cüveyr köylerini sulamaktaydı Cüveyr bölgesi Kûsâ'ya 7 km uzaklıkta olup burada çokça köy ve tarım arazileri bulunmaktaydı. Bağdad'ın ortaya çıkıp gelişmesinin iki büyük nehir olan Fırat ve Dicle'nin varlığına bağlı olduğu görülmektedir. Bu iki nehir Bağdad ili için can damarıydı.¹⁰⁷

B. Dârülhilâfe (دار الخلافة)

Bağdad'ın günümüzde er-Rusafe diye bilinen güneydoğusu ve Nizamiye Medresesi'nin güneyine düşen Dârülhilâfe geniş bir alanı kapsamaktaydı. Dicle nehri kenarında yaklaşık olarak 1 km'ye kadar uzamaktaydı.¹⁰⁸ Dârü'l-Hilafe, el-Hasenî Sarayı, el-Firdevs Sarayı, et-Tâc Sarayı, ed-Dârü'l-Murabba'a, ed-Dârü'l-

¹⁰⁴ Salih Ahmed el-Alî, *Bağdad Medînetü's-Selâm*, C. II, el-Mecme'u'l-İlmî el-İrâkî, Bağdad, 1985, s. 5-9.

¹⁰⁵ *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, thk: Yusuf Hâdî, ed-Dârü's-Sekâfiyye li'n-Neşr, Kahire, 1999, s. 116.

¹⁰⁶ es-Seyyid Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Ahbâru Bağdad ve mâ Câverehâ mine'l-Bilâd*, thk: İmâd Abdüsselam, Dârü'l-Arabiyyeti li'l-Mevsû'ât, Beyrut, 2008, s. 28.

¹⁰⁷ Guy le Strang *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkîyye*, s. 95.

¹⁰⁸ es-Seyyid Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Ahbâru Bağdad ve mâ Câverehâ mine'l-Bilâd*, s. 99-100.

Müsemmene, Dârü'l-Vizâre ve Divanları kapsamaktaydı. Bu saraylar ve yapıların etrafında yarım daire şeklinde bir sur yapılmıştı. Bu yapıların tümü Dârülhilâfe olarak bilinmekteydi.¹⁰⁹

Hatîb el-Bağdâdî, Dârü'l-Hilâfe'yi şöyle anlatmıştır: “*Dicle nehrinin kenarında ve el-Mu'alla nehrinin altında bulunan Dârü'l-Hilâfe, eskiden Halife Me'mûn'ün veziri olan Hasan b. Sehl'e ait bir yerdi. Buraya el-Kasrû'l-Hasenî denilmekteydi. el-Hasan b. Sehl vefat ettikten sonra bu saray Boran adıyla meşhur olan kızı Hatice'ye geçmiştir. Ondan sonra Halife el-Mu'temid Billah bu sarayın parasını ona vererek bunu ondan almış ve buraya yerleşmiştir. Daha sonra el-Mu'temed'in erkek kardeşinin oğlu olan el-Mu'tedıdbillah bu saraya komşu olan arazileri buna eklemiştir. Bunların bir kısmı el-Hasan b. Sehl'in vakıflarıydı. el-Mu'tazıd Billah sarayı genişletmiş ve büyötmüştür. Etrafında bir sur yapmış ve bu suru genişletmiştir*”.¹¹⁰ Dicle'nin etrafında binalar yapmıştır. Bunlar için büyük miktarda mallar harcamış ve burayı Dârü'l-hilâfe yapmıştır.¹¹¹

İbnü'l-Cevzî, Menâkıbu Bağdâd adlı eserinde Dârü'l-hilâfe'yi şöyle anlatmıştır: “*Dârü'l-hilâfe (el-Kasrû'l-Hasenî), el-Hasan b. Sehl'in sarayıydı. O vefat edince bu saray kızı Boran'a geçmiştir. Daha sonra bu saray Abbasilerin halifelerinin eline geçmiştir*”.¹¹²

Hilafetin saray ve evlerinin kapıları büyük olup kümbetliydi. Bayram ve önemli günlerde bunlar süslenmekteydi. Bu saraylar, süslü ve işlemeli sütunlarla çevriliydi. Seçkin bir mimari yapıya sahipti. Halifeler, saraylara ve kendi yapılarının tümüne çok ilgi gösteriyorlardı. Dicle'nin güney batısında Dârülhilâfe'nin karşısında bostanlar, ağaçlar ve güzel bahçeler vardı. Halifeler genellikle şehrin güney batısına geçip dinleniyor ve gezintiye çıkıyorlardı.¹¹³

¹⁰⁹ Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni'l-İmâreti'l-Irâkiyye fî Muhtelefi'l-Usûr*, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-A'lâm, Dârü'r-Reşîd li'n-Neşr, Bağdad, 1982, s. 375.

¹¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, s. 99.

¹¹¹ Cemalüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî (ö. 579/1184), *Menâkıbu Bağdâd*, Matbaatü Dârü's-Selâm, Bağdad, 1342, s. 15.

¹¹² İbnü'l-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, s. 335.

¹¹³ es-Seyyid Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Ahbâru Bağdad*, s. 100.

Abbasilerin Dârülhilâfe'si bir hilal ya da yarım bir daire şeklinde olan büyük bir kent gibiydi. Dairesel olan Bağdad gibi dairesele değildi. Dârülhilâfe'nin suru ve sağlam kapıları vardı. Dârülhilâfe görev sıralamasına göre sınıflandırılmıştı. Dairesel olan Medinetü'l-Mansûre gibi temel bölgelere göre sınıflandırılmamıştı. Dârülhilâfe'de el-Karye denilen bir yer vardı. Burası Dârülhilâfe'nin içinde olup içinde halifenin yakınları oturuyordu. İçinde birtakım evler ve iş yerleri vardı. Ayrıca içinde bir ana cadde vardı. Bu en büyük caddeydi. Bu cadde, Dicle nehriyle paralel olarak Bâbu'l-Garabe başlayıp el-Merâtib kapısına kadar uzanıyordu. Bu cadde günümüzde el-Mustasır Caddesi olarak bilinmektedir.¹¹⁴ Abbasi hilafeti döneminde çokça saray ve yapı olduğundan ve halifenin de bunlarda sınırsız tasarrufta bulunma yetkisi olduğundan dolayı bu sarayları ve büyük yapıları yapmada israf derecesine varacak şekilde çokça harcamalar yapılmıştır. Maalesef bunlardan geriye şimdi bir medrese, şehir surunun kalıntıları ve bir saray dışından başka hiçbir şey kalmamıştır.¹¹⁵

C. Dârülhilâfe'nin Suru (سور دار الخلافة)

el-Mu'tesim Billâh'ın (218-227/833-841) halifeliğinin ilk dönemlerinde hilafetin Samarra'ya taşınması Bağdad tarihinde önemli bir hadise olmuştur. Zira artık Bağdad halifelerin kaldığı bir yer değildi. Bağdad artık İslam devletinin yönetim merkezi ve divanların yerleri olmaktan çıkmıştır.¹¹⁶ Fakat 280/893 yılında Halife el-Mu'temid Billâh (256-279/780-983) zamanında hilafet Bağdad'a taşındığında Bağdad'ın durumu öncekinden çok değişmiştir. Halifeler, Moğollar tarafından Abbasi hilafetine son verilinceye kadar dört asır boyunca orada kalmışlardır. Bu dönemde doğu Bağdad (günümüzdeki adı er-Rusâfe'dir) halifelerin karargahı olmuştur. Kasrû'l-Hasenî'ye belli sayıda birbirlerine yakın saray ve yapılar eklendikten sonra burası Dârülhilâfe yapılmış ve onu diğer yerlerden ayıran surlarla etrafı çevrilmiştir.¹¹⁷

Dârü'l-hilâfe suru yarım daire şeklindedir. Dicle'nin kenarından es-Sülâsâ Çarşısı'nın olduğu yerin güneyinden başlar ve el-Mürabba'a bölgesinde günümüzdeki

¹¹⁴ Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delilü Harîtatı Bağdad*, s. 159.

¹¹⁵ Corcî Zeydân, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, C. II, Matbaatü'l-Hilâl, Kahire, 1903, s. 133.

¹¹⁶ Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni'l-İmâreti'l-İrâkiyye fî Muhtelefi'l-Usûr*, s. 373.

¹¹⁷ Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnü'l-İmrânî (ö. 580/1185), *el-Enbâ' fî Târîhi'l-Hulefâ'*, thk: Kâsım es-Sâmîrî, Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire, 1999, s. 15.

er-Reşîd caddesinin ortasında Dicle'nin güneyinde sona ererdi. Bu surun içinde halifelerin sarayları, divanlar, bostanlar, bahçeler ve Dârü'l-Hilâfe ile ilgili her şey vardı. Bu surun yapılışı ve tarihiyle ilgili olarak maalesef pek bilgi bulunmamaktadır. Nitekim bu konuyla ilgili yeterli kaynaklar bulunmamaktadır. Mustafa Cevâd ve Ahmed Sûse bu surla ilgili olarak şunu söylemektedirler: *“Dârü'l-hilafe'nin surunun ne zaman yapıldığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Fakat tercihe edilen görüşe göre Halife el-Mu'tedıbillah (279-289/892-902) ve son dönem halifeler zamanında inşa edilmiştir”*. Bu surun sekiz kapısı olup şunlardır:¹¹⁸

1- **Bâbu'l-Garabe (باب الغربة):** Bu kapı kuzey tarafındaydı. Bu kapıya yakın bir yerde bulunan Garebe adındaki bir ağaçtan dolayı o kapıya bu isim verilmiştir. Bu kapı Dicle nehrinin kenarına yakın olup Ebriyyîn (İğneciler) çarşısına yakındı. Bu çarşıda dikiş ve dokumada kullanılan iğneler satılıyordu. Garebe kapısının yakınında iki saray bulunmaktaydı. Bunlar es-Seyyide sarayı ve Dârü Hâtun sarayıydı. Bu iki saray 467-487/1074-1094 yıllarında halifelik yapan Halife el-Müktedî'nin kızına aitti.¹¹⁹

2- **Bâbu Sûkü't-Temr (باب سوق النمر):** Bu kapı el-Kâimî kapısı diye bilinmektedir. Bu kapı yüksek bir kapı olup Garebe kapısından pek farklı değildi. Bu kapının yanında Dârü'l-Kutniyye diye bilinen bir saray vardı. Bu kapı Ebriyyîn çarşısına açılıyordu.¹²⁰

3- **Bâbu Bedir (باب البدر):** el-Mu'tazîd'ın kölesi Bedire nispetle bu isim bu kapıya verilmiştir. Bedir'in dış tarafta bu kapının yanında evleri ve mülkleri vardı. Bu kapıya daha önce el-Hasse kapısı denilmekteydi. Nitekim devletin büyük adamlarından özel adamlar bu kapıdan Dârü'l-Hilâfe'ye giriyorlardı. Bu kapıda el-Muntasır Billah'ın (487/1094) yaptığı bir manzara vardı. Bu kapı halifelerin saraylarının alanı ve er-Reyhâniyyîn çarşısına açılıyordu.¹²¹

4- **Bâbu'n-Nûbî (باب النوبى):** Bu kapı Bedir kapısını doğu tarafına düşmekteydi. İlk başlarda ona eşik anlamına gelen el-Atebe kapısı deniliyordu.

¹¹⁸ Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delîlû Hâritati Bağdad*, s. 160.

¹¹⁹ Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni'l-İmâreti'l-İrâkiyye*, s. 375.

¹²⁰ Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delîlû Hâritati Bağdad*, s. 158.

¹²¹ Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delîlû Hâritati Bağdad*, s. 375..

Nitekim bu kapıda Bağdad'a gelen elçiler, emirler, melikler ve hacıların başkanlarının karşılandığı bir eşik vardı. Bu kapı bazı dönemlerde sarayın ana kapsı olmuştur. Bu kapı, Halife el-Müsterşid'in (512/1118) döneminde Dârülhilâfe için açık kalan tek kapıydı.¹²²

5- **Bâbu'l-Âmme (باب العامة):** Bu kapıya Amûriye¹²³ kapısı denilmekteydi. Şöyle denilmektedir: el-Mu'tasım, 223/838 Amûriye kentinin fethettiği zaman oradan bir demir kapıyı Irak'a getirmiştir. Bu kapıyı Dârü'l-hilâfe kapılarından birine yerleştirmiştir. Bu kapı saraydaki camiye bitişik olan kapıdır.¹²⁴

6- **Bâbu'n-Nasr (باب النصر):** Halife el-Müsterşid savaşa çıkacağı zaman zafer kazanma umuduyla açtığı kapıdır.¹²⁵

7- **Bâbu'l-Merâtib (باب المراتب):** Bu kapı Dicle nehrine yakın bir kapıydı. Yakınında Bâbü'l-Merâtib Mahallesi denilen bir mahalle vardı. Buranın sakinleri makam sahipleri ve büyülerdi. Buranın içinde evlerin fiyatı pahalıydı. Bu kapı en büyük kapılardan biriydi.

8- **Bâbu'l-Bostân (باب البستان):** Bu kapı el-Merâtib kapısına yakındı. Bu kapının kurban bayramında kurbanların kesildiği yere bakan bir manzarası vardı. el-Me'mûniyye mahallesi ona yakın bir yerden başlamaktaydı. Bu mahalle Halife el-Me'mûn'ün kendi arkadaşları ve akrabalarına verdiği evler bulunmaktaydı. Bu sebeple bu mahalleye el-Me'mûn'ün ismine nispetle el-Me'mûniyye denilmiştir.¹²⁶

¹²² Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni'l-İmâreti'l-Irâkiyye*, s. 376.

¹²³ Ammûriye, "İçbatı Anadolu'da İstanbul'dan Çukurova'ya giden eski Bizans askerî yolu üzerinde bugün harabeleri bulunan eski bir şehir ve kale. Halkın "Hergan Kale" dediği Ammûriye (Amorion) Kalesi, rivayete göre ilk defa Zenon (474-491) tarafından kurulmuştur. Mes'ûdî ise Anastasius zamanında (491-518) inşa edildiğini yazmaktadır. Ammûriye, İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren İstanbul'un fethi için gelen Müslüman ordular tarafından kuşatılmış ve 49'da (669) Yezîd'in İstanbul seferi sırasında fethedilmiştir. Fakat daha sonraları zaman zaman elden çıkmış, sonunda Abbâsî Halifesi Mu'tasım döneminde 838'de kesin olarak zaptedilmiştir. Mu'tasım şehri yıkmış ve yeniden inşa etmişse de 931'de Tarsus emîri tarafından tekrar tahrip edilmiştir. Bu tarihten sonra Ammûriye giderek önemini kaybetmiştir. Yeri uzun zaman bilinmeden kalan şehrin harabeleri, XIX. yüzyılda seyyah Hamilton'un araştırmaları sonunda Emirdağ'ın (Aziziye) 12 km. kadar doğusunda Hamzahacılı ve Hisar köylerinin yakınında ortaya çıkarılmıştır": TVD İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ammuriye>, E.T.02.04.2021.

¹²⁴ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. III, s. 344.

¹²⁵ Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delîlü Hâritati Bağdad*, s. 375.

¹²⁶ Yusuf, Şerîf, *Târîhu Fenni'l-İmâreti'l-Irâkiyye*, s. 376.

D. Selçuklu Saltanat Sarayı

Selçuklular, 367/987 yılında idareci olan Adududdevle el-Büveyhî'nin yaptığı Büveyhî saraylarını ele geçirmişlerdir. Tuğrul Bey¹²⁷ 447/1055'te Selçukluların ilk veziri olan Vezir Amîdü'l-Mülk Ebû Nasr Muhammed b. Mansûr el-Kündürî ile birlikte 447/1055 yılında Bağdad'a girdiği zaman bu sarayları kendi yönetim merkezlerine dahil etmişlerdir.¹²⁸ Tuğrul Bey bu saraya yerleşmiştir. Bu saray el-Mahrem mahallesinin yukarısına düşmektedir. Bu mahalle Bağdad'ın güney doğusuna düşen büyük bir mahalledir. Burası el-Avâdiye olarak bilinmektedir.¹²⁹ Tuğrul Bey, Irak'ta Büvehîleri sonlandırmış ve fitne olaylarına son vermiştir.¹³⁰

Tuğrul Bey ve onun dışındakiler Bağdad'da bu sarayların bir kısmını yenilemişlerdir. Bu saraylar Selçuklu Saltanat Sarayı diye bilinmekteydi. Selçukluların en büyük sultanı olan Melikşah, 479/1086 yılında Bağdad'a geldiği zaman Büveyhîlerin eski sarayını kendisine karargah yapmıştır. Son dönem Selçuklu sultanları da Bağdad'da oldukları esnada burayı karargah yapmışlardır. Selçuklu Salatan Sarayı'nda inşa edilen en önemli yapı Sultan Melikşah'ın¹³¹ yaptığı Câmî'u's-Sultan'dır. Melikşah bu caminin temelini 485/4092'de atmıştır. Behrûz el-Hâdim 524/1130 yılında bu camiye tamamlamıştır. Melikşah daha önce bu camiye Selçuklu Saltanat Sarayı'nın bir parçası haline getirmek istemişti. Bu cami, er-Rusâfe camisine 1 Mil uzaklıkta olup o dönemde Bağdad'ın en büyük camilerinden biriydi. Bağdad'ın güneydoğusuna düşmekteydi.¹³²

¹²⁷ Tuğrul Bey Muhammed b. Mikail b. Selçuk, akıllı ve halim biriydi. O Selçuklu devletini kurucusu sayılmaktadır. Abbasi Halifesi el-Kâimbiemrillah'ın (ö. 467/1074) doğu ve batı meliki diye ilk nitelendirdiği Selçuklu melikidir. O Büveyhîleri ve Besâsîrî devrimini sonlandırmıştır. 455/1063 yılında 70 yaşındayken vefat etmiştir. (Ahmed b. Yusuf b. Ali b. el-Ezrek el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî*, thk: Bedevî Abdüllatîf, el-Hey'etü'l-Âmme li-Şü'ûni'l-Metâbi'i'l-Emiriyye, Kahire, 1959, s. 186.)

¹²⁸ el-İmâm İmâdüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hâmid el-İsfehânî, *Târîhu Devleti Âl-i Selçûk*, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, 1978, s. 12.

¹²⁹ Muhammed b. Ali Süleyman er-Râvendî, *Râhetü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, trc: İbrahim Emirn eş-Şevâribî, el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, Kahire, 2005, s. 170.

¹³⁰ Ali Muhammed es-Sallâbî, *Devletü's-Selâcika: Vebruzu Meşrûi'l-İslâmî Limukâvemeti't-Tağalğulî'l-Bâtıniyye ve'l-Ğazvî's-Salîbiyye*, Dârü İbni'l-Cevzî, Kahire, ts., s. 47.

¹³¹ Melikşah: Tam adı Celalüddevle Melikşah b. Alparslan Dâvûd b. Mikail b. Selçuk b. Dukâk. Onun döneminde devlet genişlemiştir. O, Çin'den Kudüs'e kadar ve Arap yarımadasından Kostantiniye'ye kadar yerlere sahip olmuştur. 485/1092 yılında vefat etmiştir.

¹³² İbnü'l-Cezvî, *Menâkıbü Bağdad*, s. 16.

Behrûz, Selçuklu Sultan Sarayı'nda sufiler için büyük bir ev ve bir ribat yapmıştır. Alimlerden buraya ilk gelen kişi Ahmed b. Muhammed Ebü'l-Fetûh el-Gazzâlî'dir. O tasavvuf ehlinde biriydi. Buraya Derb-i Behrûz adı verilmiştir.¹³³ el-Hasenî'nin anlattığı önemli olaylardan biri Sultan Tuğrul Bey'in 455/1063 yılında Halife el-Kâim Biemrillah'ın kızıyla evlenmesidir.¹³⁴

Selçuklu Saltanat Sarayı, 583/1188 yılında bu sarayın yıkılmasını emreden Halife en-Nâsır Lidinillah'ın zamanında son bulmuştur. Nâsır Lidinillah, Sultan III. Tuğrul b. Arslanşah b. II. Tuğrul b. Muhammed b. Melikşah'ın kendisine karşı meydan okumasından sonra bu sarayı yıkmıştır. Zira Sultan III. Tuğrul, halifeden Bağdad'da Selçuklular adına hutbe okutmasını ve Bağdad'da çok kalmadıkları ve Irak ile diğer beldeler arasında çok gidip geldikleri için onun Saltanat Sarayı'nı yenilemesini talep etmiştir. Fakat Halife en-Nâsır Lidinillah bunu reddetmiş ve Saltanat Sarayı'nın yıkılmasını emretmiştir. Saltanat Sarayı'nın içinde bulunan Sultan Melikşah Camisi'ni ise yıkmamıştır.¹³⁵

E. Doğu Bağdad, Surları ve Kapıları

Dârü'l-hilâfe suru dışında Bağdad'ın güneydoğusunun genişlemesi, Dârü'l-hilâfe, suru ve bunların etrafında yapılan bütün yapıları içine alacak şekilde büyük bir sur ve geniş bir hendeğin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bunun üzerine Halife el-Müstazhir Billah (487-512/1094-1118) bu suru yapmaya başlamıştır. Halife, İbn Cehîz et-Tağlebî diye bilinen el-Vezîr Amîdüddeve Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed'i 488/1095'te bu surun planını yapmakla görevlendirmiştir. Halife Buşer'i de suru yapmakla görevlendirmiştir. Halife 512/1118'de bu suru tamamlamıştır. Onun bir kısmı yıkıldı. Bunun üzerine el-Muktefi Liemrillah bu yıkılan yerleri onarmıştır. Daha sonra Halife en-Nâsır Lidinillah bu suru yenilemiştir. Bu sur

¹³³ Sâdık el-Mahzûmî, *Mu'cemü Dürûbi Bağdâd fi'l-Usûri'l-Abbâsiyye*, Dârü'l-Mektebeti'l-Besâir, Beyrut, 2014, s. 50.

¹³⁴ Sadrüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hasenî (ö. 622/1226), *Zübdetü't-Tevârih Ahbârü'l-Ümerâ' ve'l-Mülûki's-Selçûkiyye*, thk: Muhammed Nureddin, Dâru İkra' li'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut, 1985, s. 63.

¹³⁵ Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delîlü Hâritati Bağdad*, s. 154.

H. XIII. asrın sonlarına kadar ayakta kalmaya devam etmiştir. Yani yaklaşık olarak 800 yıl devam etmiştir.¹³⁶

Guy le Strang Bağdad'ın suruyla ilgili şunu söylemiştir: “*Yeni doğu Badad'ın suru antik el-Mahrem mahallesinin bir kısmını içine almaktadır. Bu sur sarayların yukarisından Dicle nehrinin kenarından başlar, sarayların aşağısında Dicle nehrinin kenarında sona erer. Yani bu sur yeni saray ve evleri kuşatmaktadır. Dicle nehrinin kenarından başlayıp onun kenarında sona ermektedir. Çünkü surun şekli yarım daire ve bir hilal şeklindeydi*”.¹³⁷

İbnü'l-Fûtî bu konuda şunu söyler: 627/1230 yılında er-Rusâfe suru tamamlanmıştır. Bu surun yapılmasını Halife el-Müstansır Billâh emretmiştir.¹³⁸ Sonunda bu surun kalıntıları Osmanlının Bağdad valisi Mithat Paşa tarafından yıkılmıştır. O bu surun enkazından bir kışla ve Dicle nehrine yakın olan Abbasi sarayına yakın bir yerde sanatlar okulunu yapmıştır.¹³⁹ Bu surun uzunluğu 9688 metreydi. Eni ise 5,5 metreydi. Surun etrafındaki hendeğin derinliği 5,5 metreydi. Surun 117 burcu olup bunlar suru bölüştürülmüştü.¹⁴⁰ Bu sur, tuğla ve kireçten yapılan ve şehrin etrafını kuşatan kalın bir duvardan oluşmaktaydı.¹⁴¹

F. Bağdad Surunun Kapıları

1- **Bâbu's-Sultan (باب السلطان):** Bu kapı Muhammed Tuğrul Bey es-Selçûkî'nin içinden Bağdad'a girdiği kapıdır. Bu kapı el-Mu'zam kapısı olarak da bilinmektedir. Bu kapının güneyinde Sultan çarşısı diye bilinen bir çarşı vardı. Bu

¹³⁶ Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni'l-Îmâreti'l-Irâkiyye*, s. 377.

¹³⁷ Guy le Strang, *Büldânü'l-Hilâfeti's-Sarkiyye*, s. 51.

¹³⁸ İbnü'l-Fûtî Kemâlüddin Ebü'l-Fad Abdurrezzâk b. Ahmed eş-Şeybânî el-Bağdâdî (ö. 723/1323), *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecâribü'n-Nâfi'a fi'l-Mietî's-Sâbikâ*, thk: Mehdî en-Necm, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, s. 29.

¹³⁹ Kışlanın yapımına Osmanlı valisi Namık Paşa (1268-1269/1852-1859) zamanında başlanmıştır. Vali Mithat Paşa (1285-1288/1869-1872) yılında tamamlanmıştır. O, Bağdad'ın doğu surunun kalıntılarından bu kışlanın ikinci katını yapmıştır. Kışlanın orta alanında bir burcu vardı. Bu burcun uzunluğu 23 metreydi. En tepesinde bir saat vardı. Bu kışla Dicle nehrinin kenarında er-Rusâfe ve Osmanlı yönetiminin karargahı olan sarayın yanındaydı. Bu kışla günümüzde Bağdad'ın tarihi ve turistik yerlerinden biridir. Kışla burcunun en tepesinde bulunan saat askerleri uyandırmak için kullanılmaktaydı. Zira bu saatin sesi Bağdad'ın güney kısmında duyulmaktaydı. (Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni'l-Îmâreti'l-Irâkiyye*, s. 570.)

¹⁴⁰ Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni'l-Îmâreti'l-Irâkiyye*, s. 377.

¹⁴¹ Gâzî Receb Muhammed, *el-Îmâretü'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-İslâmî fi'l-Irâk, Matbaatü't-Ta'lîmî'l-Âlî ve'l-Bahsi'l-İlmî*, Bağdad, 1989, 217.

çarşıdan es-Sülâsâ çarşısına geçilmekteydi. Bu kapını kuzeyinde Sultan Camisi vardı. Bu kapıya kuzey kapısı denilmekteydi. Sultan Tuğrul Bey'e nispetle buna Sultan kapısı denilmiştir. İngiltere'nin Bağdad'ı işgal etmesinden bu kapı yıkılmıştır.¹⁴²

2- **Bâbu'z-Zaferiye (باب الظفرية):** Bu kapı Horasan kapısı olarak da bilinmektedir. Bu kapı halen de Ömer es-Sehrevdî'nin türbesinin yakınında bulunmaktadır. Günümüzde el-Vüstânî kapısı diye bilinmektedir. Antika silahlar için orada bir müze yapılmıştır. Bu kapının karşısında batı yönünde ez-Zaferiye Mahallesi bulunmaktadır. Halifelerin kölelerinden olan Zafer adlı bir şaha nispetle bu isim bu kapıya verilmiştir. Zafer'in bu mahalle dışında arazileri vardı.¹⁴³

3- **Bâbu'l-Halebe (باب الحلبه):** Bu kapı Bâbu'z-Zaferiye kapısının güneyine düşmektedir. Sur inşa edilmeden önce orada bulunan el-Halebe adında eski bir meydana yakın olduğu için ona bu ad verilmiştir. Bu meydanda asanın kullanıldığı bir oyun olan değnek oyunu oynanırdı. Halife en-Nâsır Lidinillah surun birçok kısmını ve bu kapıyı yenilemiştir. Bu kapını üzerinde bir burç inşa etmiştir. Bu kapıya son dönemlerde Bâbu't-Tılsım kapısı denilmekteydi. Moğol kuşatmasıyla ilgili haberlerde bu kapını bahsi çok geçmektedir. Osmanlı sultanı IV. Murat 1048/1638 yılında Bağdad'ı fethettiği zaman bu kapıdan girmiştir. Bunun üzerine bu kapıya Fetih Burcu denilmiştir.¹⁴⁴

Bu kapı üzerinde Abbasi halifesi en-Nâsır Lidinillah'ın adı yazılıydı. Ayrıca halifenin oturma pozisyonundaki şekli ve iki yanında büklümlü ejderha resmi bu kapıya nakşedilmişti. Bu süslemeler Selçuklu sanatının seçkin süslemelerinden örneklerdir.¹⁴⁵

4- **Bâbu'l-Kelvâzâ (باب الكواذى):** Bu kapı surla çevrili doğu Bağdad kapılarından biridir. el-Basaliyye kapısı diye bilinmektedir. Üzerinde ok izleri bulunmaktadır. Kapı iç taraftan küçük bir daire şeklindeydi. Dış taraftan ise geniş bir pencere gibiydi. Okçular ok atmak ve daha çok yere isabet etmek için bu kapı içten

¹⁴² Hüseyin Emin, *Târîhu 'l-Îrâk fî 'l-Asri's-Selçûkî*, s. 288.

¹⁴³ Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delîlü Hâritati Bağdad*, s. 161.

¹⁴⁴ Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni 'l-Îmâreti 'l-Îrâkiyye*, s. 579.

¹⁴⁵ Demand, *el-Fünûnü 'l-Îslâmiyye*, trc: Ahmed Muhammed İsa, Dârü'l-Ma'ârif, Mısır, 1948, s. 102.

dar dıştan geniş yapılmıştı. İngiltere Irak’a girdikten sonra burayı onarıp kilise yapmıştır.¹⁴⁶

G. Kasrû’l-Hasenî (القصر الحسنی)

Bu saray, günümüzde el-Müstansırıye Caddesi olan yerde olup Dicle’nin kenarına düşmekteydi. Bu sarayı Cafer b. Yahya b. Hâlid el-Bermekî yapmıştır. Buna Cafer Sarayı da denilmekteydi. İçinde bostan ve bahçeler yapılmıştır. İçinde çok sayıda ağaçlar, meyve ağaçları ve güller ekilmişti. Cafer öldürüldüğü zaman bu saray el-Me’mûn’un eline geçmiştir. el-Me’mûn bu sarayın yakınında kendi arkadaşları ve çevresi için evler yapmıştır. Bu bölge artık el-Me’mûniyye bölgesi diye anılmıştır. Bu bölge günümüzde el-Betâvîn diye bilinmektedir. Bu saray, el-Me’mûn’un kalmak istediği en güzel saraylardan biriydi. Burayı av ve gezinti yeri yapmıştı.¹⁴⁷

el-Hatîb el-Bağdâdî ile ilgili olarak şunu söylemiştir: Dicle’nin güneydoğu kenarında el-Hasan b. Sehl’e ait olan Kasrû’l-Hasenî vardı. Bu sarayı Cafer b. Yahya yapmıştır. Daha sonra bu saray el-Me’mûn’un eline geçmiştir. Ondan sonra el-Me’mûn 204/820 yılında Merve şehrine dönünce bu sarayı el-Hasan b. Sehl’e bırakmıştır.¹⁴⁸ İbnü’l-Cevzî bu sarayla ilgili olarak şunu söylemiştir: “*Dârü’l-hilâfe, el-Hasan b. Sehl’e ait olan el-Hasenî Sarayı’dır. el-Hasan vefat edince bu saray kızı Boran’ın eline geçmiştir. Ondan sonra el-Mu’temid bu sarayın parasını Boran’a vererek bunu ondan almıştır*”.¹⁴⁹

Halife el-Mu’temid bu sarayı daimi bir karargah yapmadığı görülmektedir. Vefat edinceye kadar çoğu zaman bu saray ile Samarra şehri arasında gidip gelmekteydi. Kaynakların ifade ettiğine göre Halife el-Mu’temid Kasrû’l-Hasenî Sarayı’nda vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. Onun vefatından sonra el-Mu’tazid Billâh Kasrû’l-Hasenî Sarayı’na yerleşmiştir ki 279/892 yılında onun hilafetine biat edilmiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Mustafa Cevâd, *el-Âsârü’l-İslâmiyye el-Kadîme bi-Bağdâd*, Vizâretü’s-Sekâfe ve’l-İrşâd, Mektebetü’l-Müthafî’l-İrâkî, Bağdad, ts., s. 462.

¹⁴⁷ Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni’l-İmâreti’l-İrâkiyye*, s. 384.

¹⁴⁸ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, C. I, s. 98.

¹⁴⁹ İbnü’l-Cevzî, *Menâkıbü Bağdâd*, s. 15.

¹⁵⁰ Mustafa Cevâd, “Dârü’l-Hilâfeti’l-Abbâsiyye Ta’yînü Mevdi’ihâ ve Eşhuru Mebânihâ” *Mecelletü’l-Mecma’i’l-İlmî el-İrâkî*, C. XII, Bağdad, 1965, s. 102.

Bu anlatılanlardan el-Hasenî Sarayı'nın birçok isim aldığı görülmektedir. İlk ismi el-Caferî'ydi. Çünkü onu ilk inşa eden Cafer b. Yahya el-Bermekî'dir. Bu sebeple el-Caferî Sarayı diye bilinmiştir. Bir diğer ismi el-Me'mûn Sarayı'ydı. Nitekim Halife el-Me'mûn orada kalmıştır. En son olarak el-Hasenî ismini almıştır. Zira ondan sonra el-Hasan b. Sehl'in¹⁵¹ eline geçmiştir. Abbasi halifeliğinin merkezi Samarra'dan Bağdad'a taşınınca Abbasi halifeleri Bermekîlerin saraylarının birinde kalmışlardır. Bağdad'da halifelere ait olan diğer saray ve evler onarılmamıştır. Abbasi halifelerinin kullandığı saraylar Büveyhîler ve Selçukluların zamanına kadar devam etmiştir. Bu saraylar dışında halifelerin yaptığı başka ev ve saraylar da bulunmaktadır.¹⁵²

H. Kasrî't-Tâc (قصر التاج)

Bu saray, Bağdad'da geniş bir alana sahip büyük ve meşhur bir saraydı. Bu saray, hilafetin büyük saraylarından biriydi. Onun ilk temellerini atan ve ona bu ismi veren kişi Halife el-Mu'tedîd Billâh'tır. Fakat o bunu tamamlayamamıştır. Ondan sonra oğlu el-Müktefî Billah tamamlamıştır.¹⁵³

Bu saray Dicle'nin kenarında olup el-Hasenî Sarayı'nın aşağısına düşmektedir. el-Müktefî Billâh bu sarayı tamamlamıştır. O, sarayı su taşkınlarından korumak için bir set yapmıştır.¹⁵⁴ Saray bu seddin üzerinde olup bir taç gibi olmuştur. Sarayın ön yüzü, Medain'den getirilen madenlerle süslenmişti. Bostanlarının içinde salonlar ve farklı hacimlerde olan kubbeli yazlık evler yapılmıştı. Kubbetü'l-Himâr (Eşek Kulesi)¹⁵⁵ denilen kubbe bunlardan biridir. Samarra'daki dönme merdivenli minare gibi basamaklı bir yolu vardı. Bu merdivenden kolay bir şekilde onun zirvesine çıkılıyordu. İnsanlar oraya çıkıp Bağdad'ı seyrediyorlardı. 495/1154 yılında ona bir

¹⁵¹ el-Hasan b. Sehl, Abbasi Halifesi el-Me'mûn'un veziriydi. Aslen Mecusi olup Müslüman olmuştur. O el-Fadl b. Sehl'in kardeşidir. Halife el-Me'mûn döneminde büyük komutan ve idarecilerden biriydi. 236/851 yılında vefat etmiştir. (İbnü'l-Cevzî, *el-Mütazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, XI, s. 239-240).

¹⁵² Esmâ' Ammâre, *el-Belâti'l-Abbâsi*, Risâletü Doktora, Câmi'atü Tunus Külliyyetü'l-Ülûmî'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye Kısmü't-Târîh, Tunus, 2010, s. 143.

¹⁵³ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s. 3; *İslâm Ansiklopedisi, İslam Alemleri Tarih, Coğrafya Entografya ve Biyografya Lugati*, 5. Baskı, M.E.B., Devlet Kitapları, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, II, s. 201.

¹⁵⁴ *İslâm Ansiklopedisi, İslam Alemleri Tarih, Coğrafya, Entografya ve Biyografya Lugati*, II, s. 201.

¹⁵⁵ Bu kuleye, eşek kulesi denmesinin sebebi, binanın bulunduğu tepeye hafif bir yokuştan eşek sırtında çıkılabilesidir. (*İslâm Ansiklopedisi, İslam Alemleri Tarih, Coğrafya, Entografya ve Biyografya Lugati*, II, s. 201.)

yıldırım çarpmış ve onu yakıp kül etmiştir. Halife el-Muktefî kubbeyi yeniden yapmıştır. Fakat tamamlamadan vefat etmiştir. Daha sonra Halife el-Müstedî' 564/1178 yılında aynı yerde bu kubbeyi yeniden yapmıştır. Bu saray, son dönem Abbasi halifelerinin kültürel övgünün zirvesi olmuştur.¹⁵⁶

I. Dârü's-Şecere (دار الشجرة)

Bu saray 305/917 yılında Halife el-Muktedir tarafından yapılmıştır. Meşhur saraylardan olup Kasrüt-Tac Sarayı'nın ekiydi.¹⁵⁷ Bu sarayın içinde gümüşten bir ağaç olduğu için buna Dârü's-Şecere denilmiştir. Bu ağaç sarayın içinde bulunan avlunun içindeydi. Bu ağaç büyük bir su birikintisinin ortasındaydı. Bu ağacın 18 dalı vardı. Her bir dalında altın ve gümüşten yapılmış yapay kuşlar vardı. Sarayın sağ tarafında 15 süvari heykeli vardı. Bu on beş süvarinin üzerinde ipek ve o dönemde meşhur olan diğer elbiseler vardı. Sarayın solunda da aynı şeyler vardı.¹⁵⁸

Hatîb el-Bağdâdî bu saraydan şöyle bahsetmiştir: *"Rum lideri bu saraya girdiğinde çok şaşırmıştır. Nitekim o bu sarayda altın ve gümüş yaldızlı süslemeleri, nakışları ve çok güzel manzaraları görmüştür. Bu sarayın içindeki ağacın ağırlığı 500 bin dirhemdi (2,75 gr.).¹⁵⁹ Bu saraylar bakan kimseyi hayrete düşüren en güzel eşyalar, süslemeler ve sanat eserleriyle donatılmıştı".¹⁶⁰*

J. Kasrû'l-Firdevs ve Süreyyâ (قصر الفردوس و الثريا)

Halife el-Mu'temid Alellâh'ın yaptığı saraylardan biri el-Hasenî Sarayı'nın kuzeyindeki el-Firdevs Sarayı'dır. Halife bu sarayda evcil olmayan hayvanlar için bir bahçe yapmıştı. İçinde küçük bir göl de yapmıştı. Halife buraya 60 bin dinar (4,25 gr.) harcamıştı. Halife 3 km uzaklıkta es-Süreyyâ Sarayı'nı inşa etmiştir. Bu saray yaklaşık olarak 3 km olan bir tünel ile Kasrû'l-Hasenî'ye bağlanmaktaydı. Sarayın hanımları ve cariyeleri bu tünelden geçiyorlardı. Sokaklardan ve açık yollardan geçmiyorlardı. el-Mu'temid sarayın yakınında meyve ağaçları bulunan bostanlar ve çiçek bahçelerini

¹⁵⁶ Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni'l-Îmâreti'l-Îrâkiyye*, s. 386.

¹⁵⁷ İsa Selman-Neclâ el-İzzî, *el-Îmâretü'l-Arabiyye el-İslâmiyye fi'l-Îrâk*, C. I, Dârü'l-Hürriyet li't-Tibâ'a, Bağdad, 1982, s. 91.

¹⁵⁸ Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni'l-Îmâreti'l-Îrâkiyye*, s. 387.

¹⁵⁹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. I, s. 104.

¹⁶⁰ Melîha Rahmetullah, *el-Hâletü'l-İctimâ'iyye fi'l-Îrâk fi'l-Karneyn es-Sâlis ve'r-Râbi' Ba'de'l-Hicre*, Matbaatü'z-Zehrâ, Bağdad, 1970, s. 64.

yapmıştır. Bu saray, Dicle nehri taşıp Bağdad'da büyük bir tahribat meydana getirinceye kadar ayakta kalmaya devam etmiştir.¹⁶¹

Birçok kaynağı araştırmam neticesinde bu sarayı yapan kişiyle ilgili olarak farklı bir görüşe rastladım. O da Yakut el-Hamevî'nin zikrettikleridir ki o bu sarayı inşa eden kişinin Halife el-Mu'tezîd Billâh olduğunu zikretmiştir.¹⁶²

Ebû Hayyân es-Süreyyâ Sarayı'yla ilgili olarak şunu söylemiştir: Bu sarayı yapan ve buna çok servet harcayan kişi el-Mu'tedîbillah'tır. Ben de bu görüşü tercih ediyorum.¹⁶³

K. Kasru'r-Reyyâhîn (قصر الرياحين)

Bu sarayı 556/1160 yılında Halife el-Müstencid Billâh yapmıştır. 560/1164 yılında tamamlanmıştır. Bu saray er-Reyyâhîn Çarşısı'na yakındı. Bu çarşı içinde kokular ve meyvelerin satıldığı bir çarşı olup Bağdad'ın güneydoğusundaydı. Bu saray Dârü'l-Hilâfe'ye yakındır. Halife el-Müstencidbillah er-Reyyâhîn Çarşısı'nda Bedir kapsını yanında bir manzara yeri inşa etmişti. Bu manzara çarşıya bakıyordu.¹⁶⁴ Bu sarayın yeri Halife el-Müktedirbiemrillah'ın kızının sarayına yakındı. Bu saray geniş bir saray olup avlusunun yüzölçümü 300 metreydi. İçinde 60 oda vardı. Halifeler son dönemlerinde vakitlerinin çoğunu burada geçiriyorlardı.¹⁶⁵

Abbasilerin saraylarının yapımında bezeme ve tezyinat türleri kullanılmaktaydı. Bunlar kireç bezemeleri ve parlak bir yapıya sahip çini türleriydi. Ayrıca işlemeli sütunlar ve oyulmuş taşlar kullanılmıştı. Bunlar yapılara bir güzellik katmaktaydı ve güzel bir sanat eseri kazandırmaktaydı. Bunun yanı sıra nakışlar yapılmıştır. Resimlerin güzelleştirilmesi ve süslenmesinde altın ve gümüş kullanılmıştır.¹⁶⁶

¹⁶¹ Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni'l-İmâreti'l-İrâkiyye*, s. 388.

¹⁶² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, s. 4.

¹⁶³ Ebû Hayyân Ali b. Muhammed b. el-Abbâs et-Tevhîdî, *Tasvîrü'l-Mücteme'i'l-Abbâsî fî Kitâbi'l-İmtâ' ve'l-Müânese*, thk: Mehdi Kaydî, Mecma'u'z-Zehâiri'l-İslâmî, Tahrân, 2015, s. 127.

¹⁶⁴ Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni'l-İmâreti'l-İrâkiyye*, s. 389.

¹⁶⁵ Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delîlü Hâritati Bağdad*, s. 548.

¹⁶⁶ Zekî Muhammed Hasan, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, Matbaatü İttihâdi Esâtizeti'r-Resm, Kahire, ts., s. 14.

L. Kasrû'l-Abbâsî (القصر العباسي)

Bu saray, Dârü'l-Hilâfe saraylarından Bağdad'da kalan en son saraydır. Bu saray Bağdad'ın en önemli tarihi eserlerinden sayılmaktadır. Ahmed Sûse ve Mustafa Cevâd bu sarayla ilgili olarak şunu söylemişlerdir: *“Günümüzde Bağdad'ın güneydoğusunda büyük bir sarayın kalıntısı bulunmaktadır. Bu saray, Abbasilerin son döneminde yapılmış bir yapıdır. Günümüzde buna Abbasi Sarayı denilmektedir. Bu saray Dicle nehrinin sol kenarına düşmektedir. Girişi nehir tarafından olan bu sarayın, eski bir eyvanı vardı. Kemeri süslemeliydi. Bu eyvanın kenarlarında sıralı odalar ve salonlar vardı. Bu oda ve salonların karşısında benzer bir şekilde odalar vardı. Nadir bulunan süslemeli odalar ve geçiş koridorlarıyla son bulmaktaydı. Bu sarayın tezyinatlarının tümü kilden yapılan tuğlalardan oluşmaktaydı. Bu tuğlalar kireçten yapılan diğer tezyinatlardan farklıydı. Bu sarayı yapan kişi Halife en-Nâsır Lidinillah'tır. Bu saraya Dârü'l-Müsennât denilmektedir. İçinde kitaplarla dolu bir kütüphane vardı. Bu kütüphane bir dârü'l-ilim olmaya yakındı. Bunun yapısı el-Müstansırıyye Medresesi'ne benzemektedir”*.¹⁶⁷

Bu sarayın içinde çiçek şeklinde oyulmuş nakışlar vardı. Bazı nakışlar geometrik şekillerdeydi. Bu saray yapısı güzel, duvarları yüksek, odaları ve salonları çok olan bir saraydı.¹⁶⁸

İbnü Cübeyr, Bağdad'a yaptığı seyahat ile ilgili yazdığı eserinde şöyle demiştir: *“Halife en-Nâsır Lidinillah'ı güney batıda gördük. Bir tekneye biniyordu. Nehir üzerinde bulunan güneydoğudaki sarayına gitti. Muhtemel bu saray; Halife en-Nasır tekneye binerek İbn Cübeyr'e doğru geldiğinde onun gördüğü Abbâsî Sarayı'dır. Çünkü Abbâsî Sarayı'nın kapıları nehir tarafın bakıyordu”*.¹⁶⁹

M. Selçuklular Döneminde Yapılan En Meşhur Ev ve Saraylar

1- **Dârü's-Sultân (دار السلطان):** Bu saray eski Büveyhî Emîrlük sarayının yerinde yapılmıştır. el-Muhram bölgesinin en yüksek yerindeydi. Bu bölgeye el-

¹⁶⁷ Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delilü Hâritati Bağdad*, s. 186.

¹⁶⁸ Irak Tarihi Eserler Müdürlüğü, *el-Âsârü'l-Kadîme: Bekâyâ el-Kasrû'l-Âbbâsî fî Kal'ati Bağdâd*, Matbaatü'l-Hükûme, Bağdad, 1935, s. 27.

¹⁶⁹ İbn Cübeyr Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kenânî el-Endülüsî (ö. 614/1218), *Rihletu İbn Cübeyr*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts., s. 203.

Îvâdiyye Mahallesi denilmekteydi. Bu saray Bağdad'ın güneydoğusundaydı. Günümüzde burası er-Rusâfe diye bilinmektedir. Tuğrul Bey, Selçuklu Saltanat Sarayı'nın etrafında geniş bir sur yapılmasını emretmiştir. Tuğrul Bey, el-Mahram bölgesinin büyük bir kısmını bu surun içine dahil etmiştir. Ayrıca bu surun içinde 448/1056 yılında bir saray yapmıştır. Günümüzde burası Sultan Sarayı diye bilinmektedir. Tuğrul Bey, Büveyhî Krallık Sarayı'nı yenilemek için sanatkarları, meslek sahiplerini ve bina yapma ustalarını çağırmıştır. Bu saray artık Selçuklu Saltanat Sarayı adıyla bilinmiştir.¹⁷⁰

2- **ed-Dârü'l-Müsemme (الدار المثمرة):** Abbasi halifesi el-Mütfî'lillah'ın yaptığı bir saraydır. Halife bunun yanı sıra bahçeler ve halife haremligini yapmıştır.¹⁷¹ Ayrıca Bağdad'da kendi döneminde önemli olan yapılar yapmıştır ki bunlar Hire tarzında yapılmıştır. Bu saray, Ebü'l-Kâsım Ali b. Efleh'in sarayıdır. Bu şahıs Abbasi halifesi el-Müsterşidbillah (512-529/1118-1135) zamanında yaşamıştır. O iyi bir şairdi. el-Müsterşid, ona Cemalü'l-Mülk lakabını vermişti. Ona 4 tane ev vermişti.¹⁷²

3- **Dâru Hâtûn ve Dâru's-Seyyide (دار الخاتون ودار السيدة):** 467-487/1075-1094 yılları arasında halifelik yapan Abbasi halifesi el-Müktedbiemrillah bu iki sarayı Dicle nehri üzerinde ve Garebe kapısını yakınında kızı için yapmıştır.¹⁷³

4- **Dârü'l-Kutniyye (دار القطنية):** Bu saray Dârü'l-Hilâfe'nin el-Garebe kapısına yakınındaydı. Bu saray dikiş ve dokuma için kullanılan iğnelerin satıldığı Ebriyyîn (İğneciler) çarşısına bakıyordu.¹⁷⁴

Bunların yanı sıra bu dönemde yapılan birçok ev ve saraylar bulunmaktadır. Bunlardan biri Halife en-Nâsırlidinillah'ın 586/1190 yılında yaptığı Dârü'l-Felek'ti. Bir diğer saray ise Dârü'l-Emîr Yezden'di. Bunu halife el-Müstencidbillah zamanında Abbasilerin büyük ordu komutanlarından biri yapmıştır. Bu dönemde yapılan bir diğer saray ise Dâru İbn Cürde'dir. Bu saray Bağdad'da yapılan en meşhur saraylardan biridir. Bu saray el-Merâtib kapısındaydı. İçinde otuz ev, bostanlar ve hamamlar vardı.

¹⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XIII, s. 126.

¹⁷¹ Şerîf Yusuf, *Târîhu Fenni'l-İmâreti'l-İrâkiyye*, s. 390.

¹⁷² Abdülkerim Abduh, "*Kusûru Bağdad ve Dûruhâ fi'l-Asri'l-Abbâsî*", Mecelletü Câmi'ati'l-İmâm, S. 47, Amman, 1425/2004 s. 521.

¹⁷³ Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delîlü Hâritati Bağdad*, s. 157.

¹⁷⁴ Mustafa Cevâd-Ahmed Sûse, *Delîlü Hâritati Bağdad*, s. 158.

Bir diğ er saray ise D aru Sadaka b. el-Mans ur'dur. Sadaka devleti önde gelen adamlarından biriydi. Onun evi Bağıdad'da korkanlar için bir sığınak olarak bilinmekteydi.¹⁷⁵

N. Selçuklular D oneminde Bağıdad'da İnşa Edilen En  nemli Kurumlar

Bağıdad'da Selçukluların en meşhur yapılarından bir olan ve onların kalıcı mirası sayılan eserlerden biri Nizamiye Medresesi'dir. Bu medreseyi Selçuklu veziri Nizam 'l-Mülk yapmıştır.¹⁷⁶

“İlk Nizâmiye, aynı zamanda Selçukluların da ilk başkenti olan N     r'da inşa edilecekti. Nizâmülmülk' n Sultan Alp Arslan'dan gereken izni alması, bu şehirde yaşanan ilginç bir olaydan sonra gerçekleşti. Sultan Alp Arslan tarihinde N     r'da bulunduğı sırada (yüksek ihtimalle Ramazan 457/Ağıustos 1065)  zerlerinde perişan haldeki kıyafetlerle bir mescidin önünde bekleyen fakirler grubunu görüp kim olduklarını sormuştu. Nizâmülmülk: “Onlar ilim arayanlardır.” şeklinde cevap vermişse de aslında bu soru Nizâmülmülk' n aradığı fırsat anlamını taşıyordu. Sultanın bekleyen grubun halinden etkilenmiş olduğunu görerek “ilim arayanlar” için kalacak yer inşa etme ve onlara rızık verme hususunda izin istedi. Beklediğı cevap hayallerinin de ötesinde olmuştu. Nitekim o, Alp Arslan'dan ilk Nizâmiye Medresesinin inşa edilmesi için gereken izni almakla kalmamış, üstüne sultan bu uygulamanın sadece N     r ile sınırlı kalmamasını, bütün ülkeye yayılmasını istemişti. Böylece açıldığında İm m 'l-Haremeyn el-C veyn 'nin müderris tayin edileceğı N     r Nizâmiye Medresesi'nin temeli atılmış, muhtemelen de 459/1067 tarihinde veya daha önce eğıtim hayatına ba lamı tı. N     r ile ba layan bu süreç,

¹⁷⁵ Hüseyin Emin, *Târihu 'l-Irâk fi 'l-Asri's-Selçûkî*, s. 203-204.

¹⁷⁶ Nizam 'l-Mülk: Tam adı Kav m ddin Nizâmü'l-Mülk el-Hasan b. Ali b. İ hak et-T   'dir. 408/1018 yılında Tus'ta doğımu tur. Arap edebiyatını öğrenmiş ve hadisleri dinlemi tir. Sultanlık i leriyle meşgul olmuştur. Sultan Alparslan ile birlikte olmuştur. Alparslan onu vezir yapmıştır. Nizam 'l-Mülk idare i lerini çok iyi y r tm   ve Alparslan ile birlikte on yıl hizmet etmiştir. Alparslan'ın vefatından sonra Nizam 'l-Mülk Selçuklu hanedanlığına hizmet etmeye devam etmiştir. Nitekim o, Alparslan'ın oğılu Melikşah'ın veziri olmuştur. Onunla birlikte 20 yıl hizmet etmiştir. En sonunda Nihavend yakınlarında bulunan Deylem'den olan biri tarafından suikasta uğıramı tır. Melikşah 485/1092 yılında İ fahan'da defnedilmiştir. Nizam 'l-Mülk' n Irak'ta ve diğ er beldelere kurduğı Nizamiye Medreseleri onun adına nispet edilmektedir. (Süheyl Zekk r, *el-Mevsû'atü' -      fi Târihi 'l-Hurûbi's-Salîbiyye*, C. I, Dârü'l-Fikir, D ma k, 1995, s. 345 ve 368; Yusuf b. Tağ r  Berd  ( . 874/1469), *en-N c m 'z-Zâhire fi Mülûki M s r ve 'l-Kâhire*, XVI, thk: Muhammed Hüseyin  amseddin, D r 'l-Kütübi'l- lmiyye, 1992, s. 91.)

daha sonra Bağdad, Belh, Herat, Isfahan, Basra, Merv, Amül, Musul, Bûşenc, Hârgird ve Rey gibi Selçuklu coğrafyasının önemli şehirlerinde açılan yeni medreselerle devam ettirildi.”¹⁷⁷

Bağdad’da bu medresenin yapılması için Bağdad’ın güneydoğusunda ez-Zevâyâ ve Bâbü’ş-Şa’îr bölgesinde nehir kenarında bulunan çok sayıda ev yıkılmıştır.¹⁷⁸

“Kendisi de Bağdad Nizâmiye Medresesi’nde eğitim almış olan Endülüslü fakih ve muhaddis Ebû Bekr Turtûşî (ö. 520/1126)’nin naklettiğine göre Bağdad Nizâmiye Medresesi’nin kuruluşu şu şekilde gerçekleşmişti: Ebû Said es-Sûfî adında bir kişi medrese kurma ve bu müesseseleri bütün ülkeye yayma hususunda gerekli izinleri alan Nizâmülmülk’e gelerek: “Ey hâce! Ben sana Medinetü’s-selâm’da (Bağdad) büyük bir medrese bina edeyim. Memleketin hiçbir yanında onun bir benzeri olmasın. Senin adın kıyamete kadar dillerde dolaşsın.” demiş, vezir de: “Yap bakalım!” diyerek karşılık vermişti. Bağdad’a giden Ebû Said gerekli hazırlıklara başlamış, Nizâmülmülk de Selçuklu görevlilerine emir göndererek bu şahsa ihtiyacı olan her konuda yardımcı olmalarını istemişti. Ebû Said es-Sûfî, ilk olarak Dicle kenarında bir arazi alarak işe başlamış, ardından medresenin planını çizdirmişti. Bundan sonrası ise binanın inşa edilmesi oldu. İnşaat tamamlandıktan sonra da kapısına Nizâmülmülk’ün adını yazdırmıştı. Medreseye yakın durumda olan tüm sokaklar binaya dâhil edilmiş, birçok han, hamam ve dükkânın satın alınarak medresenin vakfına bağışlanmasıyla Bağdad Nizâmiye Medresesi’nin kuruluşu tamamlanmıştı.”¹⁷⁹

Nizamiye medresinin inşasında suistimal olmuştur. Şöyle ki Medresinin inşasını müteahhid olarak üzerine alan Ebû Sa’îd, bu medresenin yapımında 60.000 dinar harcadığını ileri sürmüştür. Fakat muhasebecilerin Nizâmü’l-mülk’e sundukları raporlara göre medresenin inşaatı 19000 dinara mal olmuştur. Ebû Sa’îd geri kalan parayı kendisine saklamıştı. Bu ihbar üzerine cezalandırılacağından korkan Ebû Sa’îd

¹⁷⁷ Cihan Piyadeoğlu, “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, USAD, 2018, S. 8, ss. 124-125, s. 128.

¹⁷⁸ İbnü’l-Cevzî, *el-Müntazam fî Târîhi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, C. XVI, s. 91; Abdurrezzâk Kanîfî, *Medârisü’t-Ta’lîm bi’l-Meşrik fî Ahdi’s-Selâcika ve’z-Zengiyyîn*, Risâletü Mâcistîr, Câmî’atü’l-Cezâir Külliyyetü’l-Ülûmî’l-İnsâniyye Kismü’t-Târîh, Cezayir, 2016, s. 66.

¹⁷⁹ Cihan Piyadeoğlu, “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, s. 129; Nizâmiye medresesinin inşasıyla ilgili olarak bkz: Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, C. III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s. 356.

Basra'ya kaçırmıştır. Fakat sonradan pişman olup geri dönmüştür. Vezir Nizâmü'l-mülk'ün huzuruna çıkarak af edilmesini rica etmiştir. Ebû Sa'îd, Nizâmü'l-mülk'e bunu Allah için yaptığını ve ihanetin hesabını Allah'a bırakmasını söylemiştir. Nizâmü'l-mülk de onun kalitesiz malzeme kullandığını ve bu sebeple medresenin çabuk yıkılıp emğın boşa gideceğini Ebû Sâ'îd'e söyleyerek endişelerini dile getirmiş ve bu dolaydan dolayı bir daha da onunla konuşmamıştır.¹⁸⁰

Bu medresenin ve büyük kentlerdeki diğer medreselerin yapılmasının amacı sünni akideyi savunan ve Bâtınîlerle mücadele eden ve onlara karşı delil ve gerekçeler ortaya koyan adamların yetiştirilmesidir. Bâtınîler bir şeyi gösterip içlerinde farklı bir şeyi gizleyen bir gruptur.¹⁸¹

Nizamiye Medresesi, 459/1067 yılında tamamlanmış ve kapılarını açmıştır. Açıldığı gün devlet erkanı, ileri gelenler, alimler ve çok sayıda insanlar katılmışlardır. O dönemde benzeri olmayan bir medreseydi. Kitap ve sünnetin barınağıydı. İlim ve nurun kaynağıydı. Bu medresenin yeri Bağdad'ın doğusunda er-Rusâfe tarafında ve es-Sülâsâ Çarşısı'nı ortasında idi. Bu medresenin binası ve etrafındaki çarşı ve hanlara 200.000 dinar harcandığı söylenmektedir. Bina uzun bir şekilde yapılmıştı. Köşeleri ve tarafları birbiriyle uyumluydu. Dersler ve zikirler yapmak ve dinlenmek için medresenin içinde büyük ve geniş salonlar yapılmıştır. Namazgahında binlerce kişi namaz kılıyordu. Bu medresenin içinde büyük alimler ve müderrisler için bir yer yapılmıştır. İçinde kitaplar için mahzenler vardı. Bu medrese iki katlıydı. İçinde çok sayıda oda ve evler vardı. Medresede çalışmak üzere görevlendirmeler yapılmış ve bu çalışanlara maaş tahsis edilmiştir. Orada eğitim alan her bir öğrenciye de burs verilmiştir.¹⁸² Bu medresede ders veren en meşhur alimlerden bazıları şunlardır: Şeyh

¹⁸⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, s. 356-357.

¹⁸¹ Nizâmü'l-Mülk Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî, *Siyâsetnâme*, trc: es-Seyyid Mahmûd el-Azzâvî, el-Mektebetü's-Şarkîyye, Beyrut, ts., s. 7.

¹⁸² es-Seyyid Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Târîhu Mesâcidi Bağdad ve Âsâruhâ*, Matbaatu Dârü's-Selâm, Bağdad, 1928, s. 103.

Ebû İshak eş-Şîrâzî¹⁸³, İbnü's-Sabbâğ diye bilinen Ebû Nasr¹⁸⁴ ve Lakabı Hücetü'l-İslâm olan Ebû Hâmid el-Gazzâlî.¹⁸⁵ Sübkî bu konuda şunu söylemiştir: “Nizamiye Medresesi yapılmadan önce çok sayıda medrese ortaya çıkmıştır. Örneğin bu medreseden önce el-Beyhakîye Medresesi yapılmıştır. Selçuklular Nizamiye Medresesi'ni yapınca ayrıca talebelere burs vermişlerdir”.¹⁸⁶ İbn Battûta Bağdad'ı ziyaret ettiği zaman oradaki edindiği izlenimlerini şöyle anlatır: “Bağdad'ın doğu tarafı çarşılarla doluydu ve çok düzenliydi. En büyük çarşısı es-Sülâsâ Çarşısı'ydı. Bu çarşının ortasında güzelliği dillere destan olan harika Nizamiye Medresesi vardı”.¹⁸⁷

Donald Wilber bu konuda şunu söyler: “Nisabur, Musul, Merve, Belh ve başka beldelerde Nizamiye Medresesi'ne benzeyen çok sayıda medreseler vardı. Bu çabalar;

¹⁸³ Tam adı Cemalüddin Ebû İshâk b. Ali b. Yûsuf'tur. 393/1003 yılında Şîrâz'ın 115 km güneyine düşen Fîrûz Âbâdî'de doğmuştur. Burada yetişmiş ve eğitim hayatını tamamlamıştır. Ondan sonra ilim talep etmek için 410/1020 yılında 17 yaşındayken Şîrâz'a gitmiştir. Orada eğitimini tamamladıktan sonra ilim talep etmek için 415/1025 yılında Bağdad'a gitmiştir. Şâfiî mezhebine mensup büyük fakihler arasına girmeyi başarmıştır. Nizamiye Medresesi kurulduktan sonra oradaki en büyük müderrislerden biri olmuştur. O dönemde Şâfiî mezhebinin temsilcisi olmuştur. (Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, thk: İhsan Abbâs, Dârü'r-Râid el-Arabî, Beyrut, ts., s. 569.)

¹⁸⁴ Tam adı Ebû Nasr Abdüsseyyid b. Muhammed b. Abdülvâhid b. Ahmed b. Ca'fer el-Bağdâdî'dir. İbn Sabbâğ diye bilinmektedir. Şâfiî mezhebinde bir alim olup fıkıhçıdır. 400/1010 yılında doğmuştur. Bağdad'da Nizamiye Medresesi'nde dersler vermiştir. Onun çok sayıda eserleri vardır. *el-Kâmil, eş-Şâmil* ve *Tezkiretü'l-Âlim* adlı eserler bunlardan bazılarıdır. 477/1085 yılında vefat etmiştir. (Yusuf b. Tağrî Berdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, C. V, s. 119.)

¹⁸⁵ Tam adı Zeynülâbidîn Ebû Hâmid b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî eş-Şâfiî'dir. Gazzâlî, 449/1057/ yılında Fâris diyarının kuzeydoğusundaki Meşhed'e yakın olan Horasan'ın Tus kentinde doğmuştur. Fakir bir aileden gelmektedir. Babası yün eğirme mesleğin yapmaktaydı. Eğiren anlamına gelen el-Gazzâlî lakabı da bu mesleğe nispetle ona verilmiştir. Onun alim olması için babası, onun bir dini gruba katılmasını istemiştir. Gazzâlî ilim talep etmek için Cürcân'a ondan sonra da Nisabur'a gitmiştir. 8 sene fıkıh, kelam, mantık, felsefe ve fen ilimlerinde eğitim almıştır. Gazzâlî daha sonra Bağdad'a gitmiştir. Nizamülmülk; alimleri ve ilmi kucaklayan biriydi. Alimleri Bağdad'a çağırıyordu. Gazzâlî Bağdad'da Nizamiye Medresesi'nin hocalarından bir olmuştur ki Gazzâlî daha önce Nisabur'da Nizamiye medreselerinin birinde eğitim almıştı. Gazzâlî Bağdad'a altı sene kalmıştır. Orada dersler ve hutbeler vermiştir. İlim halkaları oluşturmuştur. Öyle ki namı yayılmıştır. Onun şöhreti dünyanın farklı yerlerine kadar ulaşmıştır. O asrının önde gelen alimlerinden biri olmuştur. Müslüman alimlerin en meşhurları arasına girmiştir. (İzzüddin İsmail vd., *Ebû Hâmid el-Gazzâlî*, Dârü'l-Avde, Beyrut, 1986, s. 21, 32, 33 ve 37.)

¹⁸⁶ Tâcüddin Ebu Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, C. IV, thk: Abdülfettah Muhammed el-Hulû, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, ts., s. 314.

¹⁸⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî

Rihletü İbn Battûta, C. I, thk: Muhammed Abdülmünim el-Aryân, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1987, ss. 141-142.

*ilmin yaygınlaştırmak ve dini kültürü yaymak için gösterilen büyük çabalar sayılmaktadır”.*¹⁸⁸

Bağdad’da önemli olan yapılardan biri, İmam-ı Azam Ebû Hanife Nu’mân b. Sabit’in medresesi ve türbesidir.¹⁸⁹ H. V. asrın ortalarında Hanefî olan Selçuklular Bağdad’a gelince, Selçuklu sultanı olan Sultan Alparslan’ın memleketinin vergilerini toplamaktan sorumlu olan Şerefü’l-Mülk Sa’d Muhammed b. Mansûr el-Amîd el-Hârezmî 459/1066 yılında bir medrese yapmıştır. Bu medreseyi Hanefî fakihlere tahsis etmiştir. Bu medrese günümüze el-A’zemiyye diye bilinen er-Rusâfe bölgesi tarafındaydı. Bu medrese aynı yıl içinde açılmıştır. Fakihler oraya yerleşmiştir. Onlar için ders programı yapılmış ve onlara maaş tahsis edilmiştir. Bu medresenin yapımı 4 buçuk ay sürmüştür. Bu kadar kısa sürede yapılması bunun çok büyük olmadığını göstermektedir. Hanefî olan Selçuklular İmam Ebû Hanife’nin türbesini de yenilemişlerdir. Onun kabrinin üzerine yüksek bir kubbe yapmışlardır. Bu kubbe için çok harcamada bulunmuşlardır. Bu türbede revak yapılmıştır. Böylece alan ve yanındaki mescitle birlikte büyük bir türbe haline gelmiştir. O mescitte halen namaz kılınmaktadır. İmam Ebû Hanife’nin türbesi günümüzde Câmi’u’l-İmâm el-A’zam Ebî Hanîfe diye bilinmektedir. Bu türbeye bitişik olan medrese Selçukluların asil kültür mirasındandır. Bu medrese ders veren en meşhur müderrislerden biri Ebû Tahir İlyâs b. Nâsir b. İbrahim ed-Deylemî el-Hanefî’dir.¹⁹⁰

“Kânûnî Sultan Süleyman’ın 941/1534 yılındaki fethiyle Osmanlı hâkimiyet sahasına dâhil olan Bağdad, tarihi boyunca siyâsî istikrarsızlıklara paralel olarak gelişen Şii-Sünnî çatışmasında yeni ve sakin bir döneme girmiştir. Safevîler tarafından tahrip edilen İmâm-ı Azam Külliyesi, Kânûnî tarafından esaslı bir şekilde yeniden ihya

¹⁸⁸ Donald Wilber, *İran Mâdihâ ve Hâdirihâ*, trc: Abdülmün’im Muhammed Hüseyin, Dârü’l-Kitâbi’l-Mısırî, Kahire, 1985, s. 61.

¹⁸⁹ İmam-ı Azam Ebû Hanife Nu’mân b. Sabit’in türbesi Bağdad’da er-Rusâfe tarafında Babü’t-Tâk mahallesinde olup günümüzde el-Azemiyye kenti diye bilinen el-Mansûr kentinin kuzeybatısına düşen Kureyş kabristanıdır. (el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, s. 123.)

¹⁹⁰ İmâd Abdüsselâm Raûf, *Medârisu Bağdad fi’l-Asri’l-Abbâsî*, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Bağdad, 2013, s. 26.

edilmiştir. Külliye'nin etrafı surlarla çevrilmiş ayrıca cami, imaret, ribât ve hamam ilâvesiyle yeniden mamur bir hale getirilmiştir.”¹⁹¹

“Mensup oldukları mezhebin kurucusunun kabri ve medresesine büyük önem veren Osmanlılar, külliye'nin giderleri için, devlet kontrolünde yönetilen geniş vakıflar tesis etmişlerdir. Külliye'deki muhtelif hizmetler için mütevellî, müfettiş, müderris, vâiz, hatip, imam ve kârî gibi görevliler tayin ederek her bir müstahdeme mahsus maaşlar bağlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin sonlarına doğru, medresede müderris-i evvel ve müderris-i sâni olmak üzere iki müderris görev yapmaktaydı. İlki müdür makamında olup daha çok idari görevleri yürütür, diğeri ise onun yardımcısı konumunda bulunurdu.”¹⁹²

Bağdad'da ayrıca Şeyh Abdülkadir el-Geylânî Medresesi bulunmaktadır. Bu medreseyi Ebû Sa'd el-Mahremî¹⁹³ 541/1147 yılında Hanbelî fakihleri için inşa etmiştir. Bu medresenin adı Bâbü'l-Ezc Medresesi'ydî. Onun vefatından sonra bu medrese Şeyh Abdülkadir el-Geylânî'ye devredilmiştir. O bu medresede kalıp ders vermiştir. Bu medrese, Bağdad'ın eski mahallelerinden biri olan el-Ezc mahallesinde Bağdad'ın doğusuna düşen er-Rusâfe'nin yanındaydı. Daha sonra bu mahallenin adı değişmiştir. Şeyh Abdülkadir el-Geylânî'ye nispetle bu mahallenin adı Şeyh Mahallesi olmuştur. el-Kâdiriyye Haziresi Irak'ta tasavvufun en önemli merkezlerinden biri sayılmaktaydı. Nitekim dünyanı farklı yerlerinden ziyaretçiler oraya gelirdi.¹⁹⁴ Şeyh Abdülkadir el-Geylânî 561/1165 yılında kendi medresesinde vefat etmiştir.¹⁹⁵ Bu hazirede Bağdad'ın en büyük camilerinden biri bulunmaktaydı. Namazgahın üzerinde

¹⁹¹ Abdulhamit Dünder, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-I Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2012, 47.

¹⁹² Abdulhamit Dünder, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-I Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği*, s. 48.

¹⁹³ Ebû Sa'd el-Mahremî: Tam adı İbnü'l-Mübârek b. Ali b. el-Hasan'dır. 446/1054 yılında doğmuştur. Hocalardan hadis dinlemiştir. Fıkıh eğitimi almıştır. Fetva ve ders vermiştir. Daha önce kimsenin toplamadığı kadar kitap toplamıştır. İyi bir yaşam sürdüğü bilinmektedir. Bâbü'l-Ezc Medresesi'ni yapmıştır. Birkaç yıl kadılık yapmıştır. 513/1119 yılında vefat etmiştir. İmam Ahmed b. Hanbel'in türbesinde defnedilmiştir.

¹⁹⁴ Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-İrâk fî'l-Asri's-Selçûkî*, s. 285.

¹⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazâm fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. 18, s. 173.

mühendislik harikası bir kubbe vardı. Bu kubbe süslemeli kaşani çinilerle yapıldı. Ayrıca çok güzel bir minaresi vardı.¹⁹⁶

Bunların yanı sıra başka medreseler de vardı. Bunlardan biri el-Mevfikiyye medresesidir. Bunu Halife el-Müstazhir Billâh'ın hanımı olan el-Hâtûnü'l-Mülk Şâhiye'nin hizmetkârı el-Hâdim Muvaffak b. Abdullah el-Hâtûnî yapmıştır. Bu medrese Dicle'nin kenarında olup günümüzde el-Mütenebbi Caddesi denilen yere yakındır.¹⁹⁷

Ayrıca et-Tâciyye medresesi vardı. Bu medrese Selçuklu sultanı olan Sultan Melikşah'ın veziri Tacû'l-Melik Ebû'l-Ganâim'in (ö. 482/1089) ismine nispet edilmektedir. Bu medrese yaklaşık olarak 120 yıl devam etmiştir. Bunlar dışında başka medreseler vardır.¹⁹⁸

O. el-Müstansırıyye Medresesi (المدرسة المستنصرية)

Bu medrese 630/1233 yılında Halife el-Müsansırbillah tarafından yapılmıştır. Bu medrese önemli bir bilim ve kültür merkeziydi. Bağdad'ın er-Rusâfe bölgesine düşmektedir. 631/1234 yılında kapılarını ilim talebelerine açmıştır. Orada binlerce eski kitap bulunmaktaydı. Bunun açılışına devletin ileri gelenleri, adamları ve oradaki bütün insanlar katılmışlardır. O gün, tanıklık edilen bir gün olmuştur. Bu medrese ilk açıldığı zaman birçok fakih hazır bulunmuştur. Bunlar 62 gruptan toplam 248 kişiydi. Her bir grup için hangi derslerin verileceğini açıklamak üzere bir müderris ve dört yardımcı tayin edilmiştir. Böylelikle ilim talebeleri ders almaya ve ilim öğrenmeye başlamışlardır. Bu medresenin yüzölçümü 4836 m²'ydi. Buraya harcanan para 700 bin dinardı. Bu medrese bir mimarlık ve sanat eseri idi. Anlatılmaz derecede bir bilim sarayıydı.¹⁹⁹ Medrese iki katlıydı. Her bir katında çok sayıda oda, salon ve idare odaları vardı. Her bir mezhebin bir eyvanı vardı. Vakitlerin öğrenilmesi ve namaz vakitleri için buranın içinde büyük bir saat bulunmaktaydı. Bu saat ana alana doğru

¹⁹⁶ es-Seyyid Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Târîhu Mesâcidi Bağdâd ve Âsâruhá*, s. 49.

¹⁹⁷ İmâd Abdüsselâm Ra'ûf, *Medârisu Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî*, s. 49.

¹⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, s. 352.

¹⁹⁹ Ahmed Esved Halef, *İnşâü'l-Medreseti'l-Müstansırıyye fî'l-Asri'l-Abbâsî*, el-Mecellâtü'l-Akâdemiyye el-İlmiyye, C. II, S. 44, Bağdad, 2020, ss. 250 ve 255.

bakmaktaydı.²⁰⁰ Tıp medresesi ve hastane bu medresenin şubelerindendi. Hasta insanlar tedavi olmak için buraya geliyorlardı.²⁰¹

“1227 yılında Bağdâd’da olmak üzere Halife Müstansır tarafından Selçuklular döneminde inşa ettirilmiştir. Eğitim içeriği nedeniyle, İslâm dünyasının ilk üniversitelerinden biri olarak kabul edilir. Dört Sünnî mezhep için ayrı ayrı bölümlerden oluşan, her iki katında da 39 küçük odası, 12 büyük odası, orta boyutta da birkaç odası olan bir yapıydı. Binanın bir tıp medresesi ve bir eczanesi vardı. Burada bir doctor ile 10 kadar da tıp öğrencisi bulunurdu. Timur’un Bağdâd’ı işgali neticesinde medresenin bünyesi zayıflamıştır. İlerleyen dönemlerde de işlevini kaybettiği görülmektedir: Kanunî Sultan Süleyman’ın Bağdâd’ı fethi sırasında askerî amaçlarla kullanılmıştır.”²⁰²

Bu dönemde ortaya çıkan ve doğudan batıya kadar uzanan İslami medreseler, kültürel ve bilimsel hayatta büyük bir gelişme kaydetmişlerdir. İslam aleminde eğitimin gelişmesi için çaba sarf etmiştir. Ayrıca kültürel mirası koruma ve sosyal açıdan bireyle ilgilenme konusunda yardımcı olmuştur.²⁰³

Selçukluların 447/1055 yılında Bağdad’a girmesiyle alimler ve Abbasi halifelerin yararına yeni bir dönüşüm olmuştur. Zira Selçuklular sünni mezhebi desteklemişlerdir. Alimlere, medreselerin yapımına ve ilmi yaymaya önem vermişlerdir. Onlar İslam’da yeni bir ruh yaymışlar ve Büveyhîlere son vermişlerdir.²⁰⁴

Bu dönemde ayrıca ribat ve zaviyelerin yapımı yaygınlaşmıştır. Ribat, tasavvuf ehlinin dini ritüellerini yaptıkları ve ilkelerini yaydıkları mekanlardır. Bunların en meşhur olanı Ribâtü’l-Hadem’dir. Bunu Mücahiddin Behrûz lakaplı Ebü’l-Hasan el-Hâdim el-Ebyed el-Gıyâsî (ö. 540/1145) yapmıştır. Bunun dışında başka bir ribat daha

²⁰⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, C. 15, s. 199.

²⁰¹ es-Seyyid Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Târîhu Mesâcidi Bağdad ve Âsâruhâ*, s. 88.

²⁰² Muharrem Kesik, “Selçuklularda Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi”, *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, S. 71, 2020, ss. 115-144, s. 138.

²⁰³ Hüseyin Emin, *el-Medârisü’l-İslâmiyye fi’l-Asri’l-Abbâsî ve Eseruhâ fî Tetavvuri’t-Ta’allüm, Câmi’atü Bağdad Külliyyetü’l-Âdâb*, 2003, s. 16.

²⁰⁴ Muhammed Abdullah el-Mevlâ, *Alâketü’l-Ülemâ’ bi’l-Hilâfeti’l-Abbâsiyye fi’l-Asri’l-Abbâsî el-Ahîr, Risâletü Mâcistîr, Câmi’atü Musûl Külliyyetü’l-Âdâb*, 2003, s. 16.

yapılmıştır. Bu, Ribâtü'd-Derece diye bilinmekteydi.²⁰⁵ Yapılan ribatlardan biri de el-Medresetü'n-Nizâmiyye Çarşısı'nın yanında Dicle nehrinin kenarında yapılan ribattır. Buna Ribâtü'l-Ahlâtiyye denilmektedir. Bunu Halife en-Nâsırlidinillah yapmıştır. Bir diğer ribat ise Ribâtü Ercüvân'dır. Bu da Halife el-Müktedîbillah'ın annesine aitti. Ribatü'l-Bedî' adında bir ribat vardı. Ayrıca En-Nâsırlidinillah'ın annesinin Şeyh Ma'rûf el-Kerhî'nin kabri yanında yaptırdığı Ribâtü Zümrüde Hatûn²⁰⁶ adında bir ribat vardı.²⁰⁷ Selçukluların Irak'ı yönetmenin sonuçlarından biri insanların bina ve imara önem vermeleridir. Özellikle halifeler büyük saray ve bahçeler yapmaya yönelmişlerdir. Bu da bina ve imarı yayma ve mimari sanatta yeni tarzları yaygınlaştırmak içindi.²⁰⁸

Zaviyeler ise zahitlerin, bir şeyh etrafında toplandığı camiler ya da bir mekanlardır. Bazen şeyhlere ait bir türbede toplanmaktaydılar. Bu zaviyeler ilk başta camilerde ortaya çıkmıştır. Zira namaz kılanları rahatsız etmemek için namaz kılanlardan uzak bir şekilde caminin bir köşesinde ders veren birtakım fakihler ve kurrâlar inzivaya yani caminin köşelerine çekilmişlerdir. Bu sebeple ders verilen yerler olan cami köşelerine köşeler anlamına gelen zaviyeler denilmiştir. Selçuklular döneminde meşhur olan zaviyelerden biri Ebûbekir et-Tarsîsî'nin (ö. 497/1103) zafiyesidir. Bu zaviye Irak'ın bir sahrasında bulunmaktaydı. Fakat kaynaklar tam olarak bu zaviyenin yerini belirtmemişlerdir. Bu zaviyeler fakir olan sufileri misafir etmekteydi. Burada insanlar Kur'an okumayı ve Kur'an ilimlerini öğreten kurralar kalmaktaydı.²⁰⁹

²⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IX, s. 159.

²⁰⁶ Bu bina Halife el-Müstedî'billah'ın hanımı Zümrüde Hatun'un (ö. 599/1202) kabrinin yanında yapılmıştır. Zümrüde Hatun vefat etmeden önce kendisi için bir türbe yaptırmış ve buna bir medrese eklemiştir. Buna çok sayıda vakıflar bağışlamıştır. Bu türbe sekiz köşeli bir odadan oluşmaktaydı. Bu sekizgenin her bir kenarı 7.65 metreydi. Yüksekliği 8.30 metreydi. Duvarı çok kalındı. Binanın duvarları dıştan ince kemerli açılarla süslenmişti. Bu yapı mimari ve desenli şekiller ihtiva etmekteydi. Bu türbenin üzerinde bir mukarnas ve koni şeklinde bir kubbe vardı. Bu kubbenin yüksekliği 13.30 metreydi. Mimar, bu kubbeyi dışbükey bir koni şeklinde yapabilmek için mukarnas geometrik şekli kullanmıştı. (İsa Selman-Necle el-Azzî, *el-İmâretü'l-Arabiyye el-İslâmiyye fî'l-İrâk*, ss. 95-96.)

²⁰⁷ Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-İrâk fî'l-Ahdi's-Selçûkî*, s. 288.

²⁰⁸ Guy le Strang, *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, s. 279.

²⁰⁹ Ra'd Muhammed el-Berhâvî, *Hademâtü'l-Evkâf fî'l-Hadâreti'l-Arabiyye el-İslâmiyye*, Matbaatü'l-Mecma'i'l-İlmî, Bağdad, 2002, s. 77.

P. Bağdad'daki En Meşhur Camiler

“İslâm sehircilik anlayışında cami ve mescitlerin çok önemli bir yeri vardır. İslâm dinî bir cemaat dinidir. Ortaya koyduğu prensip ve emirlerinin çoğunun, fert olarak değil cemaat halinde yapılması gerekmektedir. İslâmiyeti bütün yönleriyle eksiksiz olarak yaşayabilmek ancak mukîm olmak ve cemaat halinde yaşamakla mümkündür. Bu durum aynı zamanda, yerleşik hayata geçisin de ilk basamağıdır. İslâm'ın toplum ve şehir hayatını gerektiren ilk önemli prensibi cami veya mescit denilen mekânda yapılan namaz ibadetidir. Bağdad şehri de kuruluşundan itibaren irili ufaklı binlerce mescide ev sahipliği yapmış, her mahallede, hemen her köşe başında bir ibadethane yapılmıştır. Zaman içinde Bağdad'ın sadece mescitlerini inceleyen müstakil eserler yazılmıştır.”²¹⁰

Bağdad'ın en meşhur camileri şunlardır:

Sultan Camisi (جامع السلطان): Sultan Melikşah 485/1092 yılında bu caminin yapılmasını emretmiştir.²¹¹ Sultan bunun planını yapmış ve kendisi yapılacağı yeri ölçmüştür. Sultan; bu camiye en güzel ve en mükemmel şekilde yapmak için müneccimleri, gözlemcileri, astronomi bilginlerini ve geometri uzmanlarını toplamıştır. Bu caminin ahşaplarını Samarra camisinden getirtmiştir. Bu caminin etrafında çarşılar yapılmasını emretmiştir. Fakat Sultan bu camiye tamamlayamamıştır. Behrûz el-Hâdim 524/1130 yılında bu camiye tamamlamıştır. Bu cami Bağdad kapısında Selçuklu Saltanat Sarayı'na yakındı. Sultan, Kadi'l-Kudât²¹² (Başkadi) olan Ebubekir eş-Şâmî'nin bu caminin yapımı ve imarıyla ilgilenmesini emretmiştir.²¹³

el-Hulefâ Camisi (جامع الخلفاء): Bu camiye Câmi'u'l-Kasr da (Saray Camisi) denilmektedir. Bu cami el-Haseneî sarayına bitişikti. Halife el-Mu'tedıbillah buraya yerleşmiş ve burayı halifeliğin merkezi yapmıştır. O burası için bir sur ve kale

²¹⁰ Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, s. 68.

²¹¹ *İslâm Ansiklopedisi, İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Entografya ve Biyografya Lugati*, II, s. 200-201.

²¹² Kâdi'l-Kudât makamı: Bu ifadeyi ilk kullanan kişi Halife Harun Reşid'dir. Bu makam Abbasi devletinin, yargı gücünü yürütme gücünden ayırmaya ihtiyaç duyulduğu için ortaya çıkardığı bir yenilikti. Bu, devlet içinde yargı ve din bağımsızlığını desteklemek amacıyla yapılmıştı. Ebû Yusûf Yakûb b. İbrahim b. Habib el-Ensârî İslâm'da ilk Kâdi'l-Kudât (Başkâdılık) görevini yapmıştır. (Usâm Muhammed Şebbârû, *Kâdi'l-Kudât fi'l-İslâm*, Dârü'n-Nehdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 1992, ss. 18-20.)

²¹³ Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer b. Kazoğlu, b. Ali b. Abdillâh Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tevârihi'l-A'yân*, XIX, thk: Muhammed Enes el-Hân, Dârü'r-Risâleti'l-İlmiyye, Dımaşk, 2013, s. 434.

yapmıştır. el-Mu'tedıbillah'tan sonra burası onun oğlu el-Müktefıbillah'ın eline geçmiştir. Bu cami 1000 yıl ayakta kalmıştır. Bu dönem içinde birçok defa onarılmış ve tamir edilmiştir. Halife el-Müstensırbillah (ö. 623/1226) bu camiyi tümüyle yenilemiştir. Daha sonra bu cami yok olmuş, sadece eski minaresi kalmıştır. Bu minarenin adı el-Gazal Çarşı Minaresi'dir. Hülâgû 656/1258 yılında Bağdad'a girdiği zaman bu cami yakılmıştır. Osmanlı döneminde restore edilmiştir. En son olarak Irak Vakıflar Bakanlığı 1377/1957 yılında bu camiyi Arap tarzında yapmış ve en güzel süsler ve hatlarla süslemiştir. Minaresi de tümüyle restore edilmiştir.²¹⁴

Ayrıca bunlar dışına o dönemde yapılan birçok cami bulunmaktadır. Bunlarda biri Benefşe Hatun camisidir. Halife el-Müstedıbillah'ın hanımı Benefşe Hatun bu camiyi Akdü'l-Cedîd denilen bölgede Bağdad'ın güney cephesinde yaptırmıştır. Ayrıca o döneme ait el-Hadâir Camisi bulunmaktadır. Bu camiyi Halife en-Nâsırlidinillah'ın (ö. 599/1203) hanımı Zümrüde Hatun yaptırmıştır. Günümüzde bu cami el-Hafâfîn Camisi olarak bilinmektedir. Bu caminin minaresi Bağdad'daki en eski minarelerden biridir. Halen de bu minare ayaktadır. O döneme ait bir diğer cami ise Sultan Çarşısı Camisi'dir. Bu cami en-Nâsırlidinillah'ın yapıtlarından biridir. Sultan Çarşısı'na düşmektedir. Bu çarşı muhtemelen günümüzde doğu Bağdad'ın şimdiki çarşısıdır.²¹⁵

Selçuklular döneminde Bimaristanlar (Hastaneler) yapılmıştır. Sağlık alanında ve insanları tedavi etme noktasında bu bimaristanların önemli bir rolü olmuştur. Nitekim bunlar insani hizmetler sunmaktaydı. Bunlardan biri el-Bîmârsitânü'l-Adudî'dir. 372/983 yılında açılmıştır. Irak idarecisi ve ed-Deylem meliklerinden biri olan Adudüdevle b. Büvey Ebî Şücâ' Fennâ Hüsrev b. Rüknu'd-devle Ebû Ali el-Hasen b. Büveyh ed-Deylemî (ö. 366/976) bu bimaristanı yapmıştır. O Bağdad'ın idareciliğini yapmıştır. Bu bimaristan Bağdad'ın güneyine düşmektedir. Adudüdevle buraya doktorlar, hizmetçiler, yöneticiler ve veznedarlar atamıştır. Bu bimaristana ilaçlar ve şuruplar getirtmiştir. Burada 24 doktor çalışmaktaydı. Onlardan biri Ebû'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Bekes'tir.²¹⁶ Bir diğer bimaristan, Bağdad'ın doğusundaki

²¹⁴ Şerîf Yusuf, *Târîhu Feni'l-İmâreti'l-İrâkiyye*, s. 399.

²¹⁵ Hüseyin Emin, *Târîhu'l-İrâk fi'l-Asri's-Selçukî*, ss. 375-376.

²¹⁶ Ahmed İsa, *Târîhu'l-Bîmâristânât fi'l-İslâm, Dârü'r-Râid el-Arabî*, Beyrut, 1981, s. 188.

Bâbü'l-el-Ezc'de olan el-Bîmâristânü't-Tutuşî'dir.²¹⁷ Bunu Melik Tâccüddevle Tutuş b. Alparslan b. Dâvûd b. Selçuk'un kölesi yapmıştır. Bu kölenin adı Humartekin'di. Nizamiye Medresesi'nin yakınında bir çarşı ve bir medrese yapılmıştı. Bunların tümü Tutuş b. Alparslan'a nispet edilmektedir.²¹⁸

“Tuğrul Bey'in emri ile Abdü'l-Mâlik veya Vezir el-Kündurî tarafından, Bağdâd'da Büveyhoğulları'ndan kalan Adûdî Hastanesi, yeniden düzenlenip Selçuklular tarafından hizmete açılmıştır. Bu yenilenme al-Huld Sarayı'nın değişimi vesilesiyle gerçekleşmiştir. Önceki dönemde hastanede 24 doktor mevcut iken Selçuklular döneminde bu sayı 28'e yükselmiştir. Doktorların uzmanlık alanlarında dahiliye, cerrahî, göz sağlığı, ortopedi gibi muhtelif kollar mevcuttur. Bu hastane aynı zamanda öğrencilere derslerin öğretildiği bir mahal olduğundan, medrese niteliği de taşımaktaydı. Bu medresede yazılmış, “Kitâb-ı Calinos fî Tedbîrû's-Sıhha” adlı Ayasofya Kütüphanesi'nde muhafaza edilerek günümüze gelen bir yazma eser de mevcuttur. Bu eser, bir öğrenci olan Hibetullah ibn el-Meramî tarafından hazırlanmıştır. Hoca İbn Saîd el-Haravin adlı kişi de kendisine bu eser üzerinden bir imtihan yaparak, başarılı olmasıyla öğrencisine “Doktor” unvanını vermiştir. Bu sebeple ilk “Doktor” unvanının bu şekilde verildiği de düşünülür.”²¹⁹

Bağdad'da genel kütüphaneler de bulunmaktaydı. O dönemde camiler, medreseler ve ribatlarda büyük kütüphaneler vardı. Bağdad'da bazı camilerin çok büyük kütüphaneleri bulunmaktaydı. Genelde camiye yapan kişi bu kütüphaneleri vakfediyordu. Ayrıca Yakut el-Hamevî gibi bazı alimler de kendi kitaplarını bu kütüphanelere vakfediyorlardı ki o kendi kitaplarını Bağdad'da olan ez-Zeydî Camisi'ne vakfetmiştir.²²⁰ Ayrıca o dönemde Bağdad'da çeşitli kütüphaneler bulunmaktaydı. Kültürleri ve milletleri farklı olan insanlara açık olan genel kütüphaneler ve kendi çalışmalarını yapmak üzere bireylerin sahip olduğu özel kütüphaneler bulunmaktaydı. Mescitler, camiler ve ribatlara bitişik kütüphaneler

²¹⁷ Bâbü'l-Ezc, Bağdad'ın doğusuna düşen büyük bir mahalledir. (Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, C. IV, s. 15.)

²¹⁸ Hüseyin Emin, *Târîhu'l-İrâk fî'l-Asri's-Selçûkî*, s. 401.

²¹⁹ Muharrem Kesik, “Selçuklularda Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi”, s. 137.

²²⁰ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân ve İnbâün An Ebnâizsamân*, thk: İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, VI, s. 139.

vardı. Halife, emir ya da vilayet idarecisinin yaptırdığı devlet kütüphaneleri vardı. Ayrıca medrese ve camilere bağlı farklı türlerde kütüphaneler bulunmaktaydı. Şifahane ve hastanelerde kütüphaneler vardı. İlim talebeleri ve bütün insanlar için çok sayıda çeşitli kütüphaneler vardı.²²¹

Halifeler ve Sultanlar o dönemde fakihlerin ve alimlerin toplum içindeki rolünü idrak etmişlerdi. Bu sebeple devlet içinde siyasi, idari ve ilmi işlerde onlardan yardım almaya çalışıyorlardı. Bu alimlerin bir kısmı elçi, bir kısmı medreselerde müderris, bir kısmı hatip ve fakihti. İdareciler, alimlerin halk nezdindeki etkisini, insanların onlara saygı göstermelerini ve onlara tabi olduklarını gördükleri için onları kendilerine yaklaşıtıyorlardı.²²² İmam camide namaz kılınca insanlar onun etrafında toplanır. O da dua ederek namazı bitirir. Alimler meclislerde, camilerde ve genel yerlerde oturunca insanlar da onların etrafında toplanır. Nitekim insanlar arasında onların değeri, sevgisi ve saygısı vardı.²²³ Fakat maalesef Moğollar; 656/1258 yılında Bağdad'ı işgal ettikleri zaman Bağdad'daki camiler, medreseler ve kütüphanelerin çoğunu yıkmışlardır. Bunların çoğunu yakmışlardır. Bunların bir kısmı tümüyle yok olup gitmiştir. O dönemde yıllarca hayat durma noktasına gelmiştir. Zira bu olayların toplum üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Ayrıca evler, medreseler ve diğer yapıların tahrip edilmesi ve yakılması eğitim-öğretim hayatını olumsuz etkilemiştir.²²⁴

²²¹ Muhammed Mâhir Hamâde, *el-Mektebâtü fi'l-İslâm Neş'etuhâ ve Mesâiruhâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1978, s. 82.

²²² Hâzim Râ'ûf Abbâs, "Devru Ulemâi'd-dini'l-İslâmî fi'l-Hayâti's-Siyâsiyye fi'l-İrâk Hilâle'l-Asri's-Selçûkî", *el-Müerrihu'l-Mısri Dergisi*, C. II, S. 55, Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2019, s. 205.

²²³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Matbaatü Brill, Leiden, 1909, s. 422.

²²⁴ Abdülmün'im Hâmid Abd, *Eserü'l-Gazvi'l-Moğolî ale'l-Hayâti'l-İlmiyye fi'l-İrâk*, Risâletü Mâcistîr, Câmi'atü Anbâr, Külliyyetü'l-Âdâb Kısmü't-Târîh, 2008, s. 39.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDAD'DA EKONOMİK HAYAT

I. Gelirler

Vergiler özellikle yasal olanlar Abbasi devlet hazinesinin temel gelirlerinden sayılmaktaydı. Abbasi devleti, kendi dönemi boyunca ekonomik, sosyal ve kültürel programları uygulamada bu gelirlere dayanmaktaydı.

Özellikle cizye ve haraç mali kaynaklarının çoğunu teşkil etmekteydi. Mali politikada bunlara dayanılmaktaydı. Ayrıca Abbasi devletinin siyasi ve ekonomik konumuna bağlı olarak şartlar ve ihtiyaçlara göre ara sıra konulan başka vergiler de bulunmaktaydı.²²⁵

A. Cizye (الجزية)

Cizye: Zimmi (Yahudi ve Hristiyan) olanlardan alınan kelle vergisiydi. Bunun miktarı sabitti. O dönemde dinar ile ödeniyordu. Fakihler cizyenin miktarında ihtilaf etmişlerdir. İmam Ebû Hanife bunu üç gruba ayırmıştır.

- a- Kendilerinden 4 dinara denk gelen 48 dirhemin alınan zenginler.
- b- Kendilerinden 2 dinara denk gelen 24 dirhemin alınan orta halli olanlar.
- c- Kendilerinden 1 dinara denk gelen 12 dirhemin alınan fakirler.²²⁶

Divânü'l-Cevâlî, bu vergileri alma işini yapıyordu. Bu vergiler yılda bir defa alınıyordu. Kadın, çocuk ve delilerden vergi alınmıyordu. Sadece ergenlik girmiş erkeklerden alınıyordu.²²⁷

²²⁵ Nâciye Abdullah İbrahim, *Rîfu Bağdad Dirâsetün Târîhiyyetün li-Tanzîmâtî'l-İdâriyye ve Ahvâlihi'l-İktisâdiyye*, s. 341.

²²⁶ Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzami'l-İslâmiyye*, Mektebetü Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 1939, s. 275.

²²⁷ Abû'l-Hasan Ali b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1059) *el-Ahkâmü's-sültâniyye*, thk: Ahmed Câd, Dârü'l-Hadîs, Kahire, 2006, s. 224.

B. Haraç (الخراج)

Bu vergi, zorla ya da savaşıla halifeliğin egemenliği altına giren tarım arazilerinden alınan bir vergiydi. Yani tarım arazileri için ödenen bir vergiydi. Bu verginin miktarı, arazinin tarıma elverişli olması, toprağın verimli olması, ürün türü, sulama türü ve çarşılarla uzaklığı dikkate alınarak devlet başkanı tarafından belirlenirdi. Haraç Abbasi devleti döneminde tarım arazilerine konulan devlet gelirlerinden bir gelir olarak kullanılmıştır.²²⁸

Bu vergilerin alınma yöntemi şu iki şekilde olmaktadır:

Yüzölçümü yöntemi: Bundan maksat gerek ekilsin gerekse ekilmesin belli bir yüzölçümüne göre arazilere belli bir miktar dinar ya da dirhem gibi paraların vergi olarak konulmasıdır. Bu durumda haraç hicri yıla göre olmaktadır. Bu vergi türü ekili alanın yüzölçümüne göre de konulmaktaydı. Bu durumda haraç vergisi miladi yıla göre olmaktadır. Yani bu durumda ekili olmayan ve bataklık olan araziler vergiye tabi değildi.

Kota yöntemi: Bu yöntemden maksat ekin gelirlerinden ya da bizzat ürünlerden belli bir oranda vergi almaktır. Bu vergi tarım arazilerinden elde edilen ürünlere yüzdelik olarak konulmaktaydı. Tarım ürünleri olgunlaştığı yani hasat vakti geldiği zaman bu vergi alınıyordu.²²⁹

Haraç İslam'ın ilk dönemlerinde bulunmaktaydı. Ebû Yûsuf, el-Harâc kitabında şunu söylemektedir: “Hz. Ömer (r.a.) Irak topraklarını, Ehvâz'ı ve diğer şehirleri fethettiği zaman Müslümanlar fethettikleri toprakları bölüştürmesini ondan talep ettiler. Bunun üzerine Hz. Ömer onlara şöyle dedi: Sizden sonra gelen Müslümanlara ne kalacaktır? Hz. Ömer o toprakları ve halkını öylece bıraktı ve onlara cizye koydu ve onların arazilerinden haraç aldı.”²³⁰

²²⁸ Muhammed Diyaüddin er-Rîs, *el-Harâcû ve'n-Nüzumü'l-Mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Ma'ârif bi-Mısır, Kahire, 1969, s. 9.

²²⁹ Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzumü'l-İslâmiyye*, s. 269.

²³⁰ el-Kâdî Ebû Yûsuf Yakûb b. İbrahim (ö. 183/800), *el-Harâc*, Dârü'l-Ma'rife li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut, 1979, s. 28.

Abbasi hilafetinin zayıfladığı ve yabancı unsurların ülkeye galip geldiği dönemlerde bu vergi türü kötüye kullanılmış, miktarı artırılmış ve bundan şikayetler artmıştır. Bu vergiyi almak için şiddet kullanılmıştır. Bu durum Büveyhî ve Selçukların Irak'ta nüfuz sahibi oldukları dönemde meydana gelmiştir.²³¹

C. Zekat

Zekat yılda bir defa Müslümanların zenginlerinden alınmaktaydı. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *“Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekat) al”*²³²

Ekinler, meyveler ve hurma ağaçları gerek yağmur suyu gerekse kanal suyuyla olsun doğal bir şekilde sulandıkları zaman bunların zekatı öşürdür. Yani onda birdir. Ama bunlar bir araçla sulandıkları zaman bunların zekatı yirmide birdir. Deve, koyun ve inekleri kapsayan hayvanlardan zekat alınabilmesi için bu hayvanların meralarda otlanması, bir yıl boyunca sahibinin mülkiyetinde olması ve nisap miktarına ulaşması gerekir.²³³

Altın ve gümüşün zekatının verilebilmesi için gümüşün miktarının 200 dirheme altının ise 20 miskale ulaşması gerekir. Altın ve gümüşün her birinin zekatı kırkta birdir. Abbasiler döneminin sonlarında zekatın alınma ve dağıtılma şekli şer'î naslara göre idi. Zekatın toplanmasında zor kullanıldığı bilgisi nakledilmemiştir. Zekat Abbasi hilafetinin ana gelir kaynağını teşkil etmemekteydi. Çünkü insanlar kendi rızalarıyla zekatı çıkarıp onu ilgili yerlere veriyorlardı.²³⁴

²³¹ Muhammed Salih el-Kazâr, *el-Hayatü's-Siyâsiyye fî Ahdi's-Seytarati'l-Moğoliyye*, Matbaatü'l-Kadâ, Necef, 1970, s.252-255.

²³² Teybe: 9/103.

²³³ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sültâniyye*, s. 119.

²³⁴ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1112) *İhyâ' 'Ulûmiddin*, Dârü İbn Hazm, Beyrut, 2005, s. 247.

D. Hilafetin Diğer Mali Gelirleri

Müsadere Malları: Bu mallar halifeliğin, büyük memurlarının azledilmesinden sonra elde ettiği mallardır. Bu da memurların daha önce aldıkları halifelik malları ya da vatandaşların mallarının bir tazminatı olarak onlardan alınmaktaydı.²³⁵

Terekeler: Halifeliğin, varisleri olmayan vatandaşların terekelerinden elde ettiği gelirlerdir. Varisleri olmayanların malları devlete kalıyordu. Buna bakan özel bir divan vardı. Buna Divânü't-Terikâti'l-Haşriyye²³⁶ (Varisleri Olmayanların Divanı) denilmekteydi.

Bunun yanı sıra hediye olarak da ek gelirler geliyordu. Çünkü elçiler ve temsilciler Dârü'l-Hilâfe'ye geldikleri zaman tebrik, taziye ve devletlerarasındaki dostluk ilişkileri gibi farklı vesilelerle halifelere hediyeler sunmaktaydılar.²³⁷

Bu mallar bütün beldelerden getirilip Arap İslam hilafetinin başkenti Bağdad'a teslim edilmekteydi.²³⁸

Satış hakkı vergisi: Bu vergi satıcılardan alınıyordu. Çarşıdaki satış ürünlerinin tümünü kapsamaktaydı. Bu vergi, tüccarlar için en ağır vergi türlerindendi.²³⁹

Kolluk vergisi: Bu vergi yolları, yol kesici ve hırsızlardan korumaya karşılık hacılardan alınan vergiydi. Bu verginin miktarı çoktu. Her bir hacıdan 7 dinar altın alınıyordu.²⁴⁰

Akar vergisi: Bu vergi insan, dükkan ve özel mülklere konulan bir vergiydi. Selçuklu sultanları paraya ihtiyaç duydukları zaman buna başvurmuşlardı.²⁴¹

²³⁵ Muhammed b. Taksüddin Ömer b. Şahinşâh el-Eyyûbî, *Midmârü'l-hâkâik ve sirrû'l-halâik*, thk: Hüseyin Habeşî, Âlemü'l-Kütüb, Kahire, ts., s. 74-75.

²³⁶ Haşr ölüm anlamına gelmektedir. (İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. IV, s. 190-191).

²³⁷ Hâlid Yûsuf Sâlih, *el-Evdâ 'u'l-İktisâdiyye fî'l-İrâk ve Eseruhâ fî İnhiyâri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Doktor Tezi, Câmi'atü'l-Mûsul, 2005, s. 131-132.

²³⁸ Cemîl Nahle el-Müdûr, *Târihu'l-İrâk fî Asri'l-Abbâsiyyîn*, Dârü'l-Evkâfi'l-Arabiyye, Kahire, 2003, s. 154.

²³⁹ Mâzin Sabbâh Abdülemîr, *el-İktâ'u'l-Askerî ve Eseruhu ale'l-Evdâ'i'l-İktisâdiyye ale'l-İrâk fî'l-Ahdi's-Selçûkî*, el-Câmi'atü'l-Müstansırıyye, Bağdad, 2013, s. 16.

²⁴⁰ Râvendî, *Râhatu's-Sudûr*, s. 205.

²⁴¹ Mâzin Sabbâh Abdülemîr, *el-İktâ'u'l-Askerî*, s. 16.

Hayvanlar vergisi: Selçukluların vergi koymadığı hiçbir alış veriş işlemi kalmamıştı. At, deve, koyun ve balık satışı yapanlara da vergi konulmuştu. Bu vergiler, Halife el-Müstencid Billah'ın 555/1158 yılında bunları, gümrük vergisini ve başka vergileri iptal edinceye kadar alınmıştır.²⁴²

Biat malları vergisi: Bu vergi Selçukluların sultanlardan biri tahta çıktığı zaman insanlara koydukları bir vergiydi. Halifenin tahta çıkması vesilesiyle insanlardan malları toplanıyordu.²⁴³

E. Selçuklu Devletinin Irak'taki Gelirleri

1- **Damân (الضمان):** Damân kefil olma anlamına gelmektedir. Dâmin ise kefil demektir. Devlete dâmin olan kimse şehir ya da buna bağlı arazilerin biri için üzerinde antlaşma yapılan belli bir miktar parayı vermeye kefil olmaktadır. Dâmin kefil olduğu yerin haracını toplamakta ve bunu her sene devlete teslim etmekteydi. Dâmin devletin hakkını ödedikten sonra geriye kalan maldan yararlanmaktaydı²⁴⁴ Damân önemli bir gelir kaynağı olup bunun aracılığıyla Sultana çok mallar gelmekteydi. Sultan Tuğrul Bey, Basra dâminin ismini kendine bağlı olan bölgelerdeki hutbelerde okunmasına izin vermiştir. Zira Sultan 360 dinar miktarında para karşılığında Basra'yı Ebû Kelîcâr Hezârseb b. Benkîr b. İyâd el-Kürdî'nin (448/1057) sorumluluğuna vermiştir.²⁴⁵

2- **Askeri Tımar (الإقطاع العسكري):** Bunun kökleri Büveyhî dönemine dayanmaktadır. Selçukluları askeri karaktere sahip olduklarından dolayı bunu kendi dönemlerinde devam etmişlerdir. Selçuklu tımar sistemi, tımarın askeri bir hizmet yapma karşılığında verilme esası üzerine kurulmuştur. Tımar sisteminde emir ya da ordu komutanının savaş zamanlarında Selçuklu Sultanının emri altında olması gerekmektedir. Tımar sahibinin görevlerinden biri kendi bütçesinden ordusunun teçhizat ve silahlarını hazırlamasıydı.

²⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam fî Târihi'l-Ümeme ve'l-Mülûk*, C. XVIII, s. 141.

²⁴³ Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Sebti İbni'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tavârihi'l-A'yân*, C. XX, s. 282-283.

²⁴⁴ Mâzin Sabbâh Abdülemîr, *el-İktâ'u'l-Askerî ve Eseruhu ale'l-Evdâ'*, s. 13.

²⁴⁵ Sebti İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C. XVIII, s. 496.

Selçuklu askeri tımarı miras olarak tımar sahibinin varislerine geçmekteydi. Tımar sahibi tımar arazisinde tımar lideriydi. Tımar bölgesinde bulunanlar ona bağlı askeri gücü oluşturmaktaydılar. Tımar sahibi bütün vergileri toplamakla sorumluydu.²⁴⁶

3- Gümrük Vergisi (ضريبة الخفارة):²⁴⁷ Bu vergi türü iç ve dış ticaret ve sanayi ürünlerine konulan vergilerdir. Bu vergi türünde büyük paralar dönmekteydi. Gümrük vergisi alan şahsa Muhtassu'l-Hazret (Sayın yetkili) denilmekteydi. Bundan Selçuklu devletinin yetkilisi kast edilmekteydi. Zira bu şahıs gücünü Selçuklu Sultanının gücünden almaktaydı. Abbasi halifeleri, vergi yüklerini hafifletmek için konulan bazı gümrük vergilerini iptal etmişlerdir.²⁴⁸

II. Çarşılar

Halife Ebû Cafer el-Mansûr 145/762 yılında Bağdad'ı inşa ettiği zaman onun her tarafına çarşılar yapmıştı. Bu çarşıları ilk başta şehrin içinde inşa etmişti.²⁴⁹ Fakat Bağdad şehri genişlediğinde ve orada ekonomik hayat geliştiğinde çarşıların şehir surları dışına Kerh tarafına nakledilmesine ihtiyaç duyuldu. Bunun ekonomik sebebinin yanı sıra başka bir sebebi daha vardır. O da dairesel olan el-Mansûr şehrinin ticaret yapma gerekçesiyle çarşılar gelen insanlara karşı güvenliğidir. Bunun üzerine Bağdad'ın doğu tarafında er-Resâfe inşa edilmiş ve çarşılar genişlemiştir. Böylece çarşıları sıralı bir şekilde olmuştur. Zira her bir tüccar grubunun ticareti için özel bir sokağı olmuştur. Tüccar grupları ve ticaretler birbirine karışmıyordu. Bir ürün başka bir ürünle birlikte bir çarşıda satılmıyordu. Meslek sahipleri birbirleriyle karışmıyordu. O dönemde çarşılar özelleşmişti. Birçok kumaş türünü satan kumaşçılar için bir çarşı,

²⁴⁶ Muhammed Mahmûd İdrîs, *Târîhu'l-İrâk ve'l-Meşriki'l-İslâmî fi'l-Asri's-Selçûkî el-Evvel*, Mektebetü Nehdati'ş-Şark, Kahire, 1985, s. 211.

²⁴⁷ Gümrük vergisi kara ve nehir yoluyla Irak içinde bir yerden başka bir yere nakledilen ya da Irak dışından Irak'a ithal edilen satış ürünleri için konulan ve alınan vergilerdir. (Abdülazîz ed-Dûrî, *Târîhu'l-İrâkî'l-İktisâdî fi'l-Karni'r-Râbî*, el-Hicrî, Merkezü Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2009, s. 222.)

²⁴⁸ Vemîd Ahmed Avde, *el-İrâk fi'l-Asri's-Selçûkî min Hilâli Kitâbi Mirâtî'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân li-Sabtî İbni'l-Cevzî*, Risâletü Mâcistîr, Câmî'atü Âli'l-Beyt, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye Kısmü't-Târîh, Amman, 2016, s. 136-137.

²⁴⁹ Subhî Mahmûd el-Azm, "Esvâku Bağdâd ve'l-Avâmili'l-Müneşşeta Lehâ fi'l-Asri's-Selçûkî", *Mecelletü Dirâsâtin Târîhiyye*, Amman, SS. 127-128, 2014, s. 200.

yağcılar için bir çarşı; buğday, arpa ve diğer hububatları satan uncular için bir çarşı inşa edilmişti. Ayrıca tabakçılar (derileri temizleme işini yapanlar) ve kasaplar için bir çarşı vardı. Bunun benzeri Dımaşk, Mısır, Kuzey Afrika ve diğer bölgelerde de vardı.²⁵⁰

Bağdad, hanlarının çokluğuyla meşhur olmuştur. Han kelimesi farsça bir kelime olup Arapçaya geçmiştir. Han, yolcuların ve ticaret kabilelerinin dinlendiği ve gecelediği yerlerdir. Bağdad'da Mahâzinü't-Tüccâr ve Hânü'd-Dakîk adıyla meşhur olan hanlar vardı. Ayrıca er-Rahbe ve Bâbü'l-Ezc'de hanlar vardı. Bağdad'ın çok sayıda çarşı ve hanlarla meşhur olması doğal bir durumdur. Nitekim Bağdad, İslam hilafetinin merkeziydi. Ayrıca Abbasiler döneminde orada aktif bir ticari hareketlilik bulunmaktaydı.²⁵¹ Gerek halifler gerekse emirler Bağdad'da ticarete özel bir önemi vermişlerdir. Onların ticaret yollarını oluşturmaları bunu apaçık bir şekilde göstermektedir. Yollar üzerine su kuyular kazmışlar, güvenliği sağlamışlar, sınırlar yapmışlardır. Sahillerini yabancıardan ve deniz korsanlarından korumak için büyük gemiler yapmışlardır. O dönemde Bağdad'da diğer ülkelere giden ticaret yollar şunlardı:

- 1- Bağdad'dan Çin'e, Semerkand'a ve Türkistan'a giden kara yolu.
- 2- Bağdad'dan Rus ülkelerine, Cürcan'a ve Hazara denizine giden kara ve deniy yolu.

Bu bilgiler Abbasi halifeliğinin Orta Asya ile ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Abbasi halifeleri ile Selçuklu sultanların ilk temaslarında bu ticari yolların ve tüccarların önemli bir etkisi olduğu söylenebilir.²⁵²

Bağdad, Selçuklular döneminde diğer beldelerden gelen tüccarların ilgi odağıydı. Zira Bağdadlı tüccarların Hindistan, Çin ve Yemen ile büyük ticari ilişkileri bulunmaktaydı. Selçuklular döneminde Selçuklu saltanatı çarşıları inşa etmeye önem

²⁵⁰ Avâd Mecîd el-A'zemî-Hamedân Abdülmecîd, *Dirâsâtün fî Târîhi'l-İktisâdi'l-Arabî el-İslâmî*, Matbaatü't-Ta'limî'l-Âlî, Bağdad, 1988, s. 115.

²⁵¹ Fehmî Fethî İbrahim, *Hânâtü't-Turûk fî Ahdi's-Selâçika*, Doktor Tezi, Câmi'atü Sûhâc Külliyyetü'l-Âdâb Kısmü'l-Âsârî'l-İslâmiyye, Asyut, 2007, s. 135-136.

²⁵² Mehmet Nadir Özdemir, *Bağdat'ta Türk Egemenliği 1055-1157*, Kömen Yayınları, Konya, 2008, s. 124-125.

vermiştir. Bu durum Selçuklu döneminin başlarından itibaren başlamıştır. Zira Sultan Tuğrul Bey Bağdad'a yerleşmiş ve burada krallık sarayını yapmaya başlamıştır. Tuğrul Bey, sanatkârlar ve işçilerin bunun için toplanmasını emretmiştir. O, sarayın yanına çarşılar inşa etmiştir. Selçukluların yaptığı bu çarşılar eşsiz şekillerde yapılan çarşılardı. Yapılarında sanatsal figürler, süsleme ve düzen baskın olmuştur. Zira her bir mesleğin özel bir çarşısı vardı. Meslekler birbirleriyle karışmıyordu. Her bir çarşının özel bir kapısı vardı. Her bir çarşının başında kendisine Şeyh denilen bir şahıs vardı. Bu şahıs, başında bulunduğu çarşıdan sorumluydu. Selçuklular döneminde çarşıların büyük oranda kanunları ve yasakları oluşturulmuştu. Çarşılar Cuma günü kapanıyordu. Cumartesi gününden hafta sonuna kadar açık kalıyordu. Selçuklular döneminde çarşılar belli bir şahsın sorumluluğuna verilmekteydi. Bu şahıs dükkanları insanlara kiraliyordu. Ondan sonra bu dükkanların kira paralarını Selçuklu devletine teslim ediyordu.²⁵³

Bağdad'ın en meşhur çarşılarından biri Sultan Tuğrul Bey zamanında yapılan Sûku's-Sultan'dı (سوق السلطان) (Sultan Çarşısı). Bu çarşı, er-Resâfe tarafında Doğu Bağdad surunun kapılarından biri olan Sultan Kapısı'na yakındı. Ayrıca er-Resâfe tarafında Sûku's-Sülesâ (سوق الثلاثاء) (Salı Pazarı) bulunmaktaydı. İnsanlar Salı günü burada toplanıyorlardı. Bu da meşhur çarşılarından biriydi.²⁵⁴

Bağdad'da benzer ticari ürünler için çarşılar meşhur olmuştur. Çarşılar ve alışveriş merkezleri Bağdad'daki halk ile bağlantılı olan en önemli planlama unsurları sayılmaktaydı. Bu çarşılar kentin medeni mirasını oluşturan en önemli unsurlardı. Nitekim bu çarşıların kültürü devam ettirme ve geliştirme özellikleri bulunmaktaydı. Bunun etkileri halen de devam etmektedir. Sûku's-Sultân ve Sûku's-Sülesâ çarşılarında olduğu gibi bu çarşıların isimleri de günümüze kadar gelmeye devam etmiştir. Bu çarşılar birbirine yakın oluşumlar gibi iş görüyordu. Bir çarşı içindeki

²⁵³ Ebü'l-Ferec Cemâlüddin b. el-'Abrî (ö. 685/1287), *Târihu'z-Zamân*, trc: İshak Ermele, Dârü'l-Meşrîk, Beyrut, 1986, s. 101-102.

²⁵⁴ Hüseyin Emin, *Târihu'l-İrâk fi'l-Asri's-Selçûkî*, s. 288-289.

ürünler benzerdi. Gerek yerli gerekse ithal olsun ürünlerin farklı olmasıyla çarşılar da farklılık gösteriyordu.²⁵⁵

III. Tarım (الزراعة)

Tarım, dünyada herhangi bir devletin ekonomi omurgasını oluşturmaktadır. Tarım halkın yaşam düzeyinin temel ölçütüdür. İnsan hayatında tarım önemli bir yer edinmektedir. Bu çağda Irak ekonomisi tarıma dayandığı gibi bütün çağlarda da böyle olmuştur. Bunun yanı sıra başka gelir kaynakları da bulunmaktaydı.²⁵⁶

Herhangi bir ülkede tarım üretiminin şartlarından biri arazilerinin geniş olmasıdır. Bunun yanı sıra sulama için suyunun bulunması gerekir. Bağdad'ın arazileri % 100 tarıma elverişli topraklardır. Tarım üretimi şartları uygundur. Bağdad tarım konusunda en önemli beldelerdendir. Zira Dicle ve Fırat nehirleri burada bulunmaktadır. Ayrıca tarıma elverişli toprakları bol olup bütün sulama araçları bulunmaktadır.²⁵⁷

Abbasi halifeleri tarıma önem vermişlerdir. Onlar bitki türlerini ve toprağın hangi tarıma elverişli olduğunu incelemişlerdir. Ayrıca farklı bitki türleri için farklı gübreler kullanmışlardır. Tarım sulamaya bağlı olduğu için Abbasiler sulama yöntemleriyle ilgilenmişlerdir. Zira suyu herkes için serbest kılmışlardır. Bu sebeple Mısır, Irak, Yemen, İran'ın Kuzeydoğusu ve Mâverâünnehir bölgesinde sulama sistemini kurmuşlardır. Bu sistem son derece titiz bir sistem olmuştur. Öyle ki Avrupalılar bu sulama sistemlerinin çoğunu kendi ülkelerinde uygulamışlardır. Abbasi devleti barajları, sulama kanalları ve küçük nehirleri korumaya önem vermiştir. Devlet, sulama sistemi için şahısları görevlendirmiştir. Bunlara su mühendisleri denilmekteydi. Bunların görevleri barajların patlayıp nehir yataklarına yakın olan köy ve kasabaların su altında kalmaması için barajların denetimini yapmaktı.²⁵⁸

²⁵⁵ Sa'dî es-Sa'dî, *Bağdad Medînetü's-Selâm*, Merkezü İhyâü't-Türâsi'l-İlmî el-Arabî, Bağdad, 1990, s. 100-101.

²⁵⁶ Safâ Kâsım, *el-Evdâ'u'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâ'iyye fî'l-İrâk Ebâne Ahdi's-Selâcika*, Risâletü Mâcistîr, Câmi'atü'n-Nîyleyn, Külliyyeti'l-Ulyâ, Hartum, 2017, s. 66.

²⁵⁷ Muhsin Halîl, *Fî'l-Fikri'l-İktisâdi'l-Arabî el-İslâmî*, Dârü'r-Reşîd li'n-Neşr, Bağdad, 1982, s. 38.

²⁵⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, C. V, s. 296-297.

Abbasiler arazi sürmeye önem vermişlerdir. Çift sürmede öküzleri kullanmışlardır. Ayrıca araziye gübreleme ve korumaya önem vermişlerdir. Öyle ki kuşların ekin tohumlarını yememesi için çok sayıda çocukları tarım arazilerinin koruyuculuğunu yapmaya gönderiyorlardı. Hayvanları özellikle de Hindistan'dan getirdikleri öküzleri tarımda kullanmak için bu hayvanların yetiştirilmesine önem vermişlerdir.²⁵⁹

Selçuklu sultanları da Irak'a girdiklerinden itibaren tarıma ve tarımı geliştirme yöntemlerine önem vermişlerdir. Nitekim tarım ekonominin kurulması için önemli bir kaynak teşkil etmekteydi. Tarım idarecinin en önde gelen sorumlulukları ve görevlerinden biri sayılmaktaydı. Nizamü'l-Mülk bununla ilgili olarak şunu söylemiştir: “*Sultan kendisi su kanalları açma, küçük çayları kazma, büyük sular üzerinde köprüler yapma, köyleri ve tarım bölgelerini imar etme işlerini yaparak tarım arazilerini işlevsel hale getirmekteydi.*”²⁶⁰

Tüm bu çabalar üzerine gerek verimli arazilere sahip olan Horasan'da gerekse Irak topraklarında Selçuklu devletinin farklı yerlerinde tarım gelişmiştir. Mısır'daki Nil ovasından sonra İslam topraklarının en verimli arazileri sayılan Dicle ve Fırat nehirlerinin ovalarında özellikle tarım çok gelişmiştir. Hatta buralar için cennet gibi yerler denilmiştir.²⁶¹

Selçuklu sultanları sürekli her yerde tarım işlerine önem vermişlerdir. Hatta en zor şartlarda ülkenin durumlarına riayet etme ve ilgilenmeye özen göstermişlerdir. Irak'ta o dönemde tarım, eskiden beri nesilden nesle aktarılan ve takip edilen yöntemlerle yapılmaktaydı. Selçuklular, Nil ahşabını saban olarak kullanmışlardır. Saban öküz ve ineklerin yan taraflarına bırakılan uzun ahşaplara iple bağlanmaktaydı. Sabanın uçlarında sivri ve keskin demir bulunmaktaydı. Çift sürerken bu uçlar yerin dibine girmektedir. Hayvanların yürütülmesiyle toprak alt üst edilip bu şekilde çift sürülmektedir. Çift sürdükten sonra saban, araziye düzleştirmek için de kullanılıyordu.

²⁵⁹ Fehd Matar el-Matarî, *et-Târîhu'l-İktisâdî li'd-Devleti'l-Abbâsiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî es-Sânî*, Risâletü Doktora, Câmi'atü'l-Yermûk, Külliyyetü's-Şerî'a ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Amman, 2016, s. 91.

²⁶⁰ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, s. 34.

²⁶¹ Philip Hitti-Adwar Jerji, *Târîhu'l-Arab*, C. II, Dârü'l-Keşşâf li'n-Neşr ve't-Tibâ'a ve't-Tevzî', Beyrut, 1950, s. 428-429.

Ondan sonra suyla ıslatılmış tohumlar serpiliyordu. Buğday, arpa bunlar dışındaki tahıllar ve farklı bitkiler ekilmekteydi.²⁶² Ekinleri ektikten sonra hasat vaktine kadar uzun bir süre bunun bakımını yapıyorlardı. Hasat vakti geldiğinde bunun hasadını yapıp biçtikleri ekinleri harmana taşıyorlardı.²⁶³

Bazı çiftçiler arazi ekiminde dönüşüm yönetimini takip ediyorlardı. Yani arazinin yarısını bir mevsimde ekiyorlardı. Diğer yarısını bir sonraki mevsimde ekmek için boş bırakıyorlardı. Böylece tarım arazisi dinlenmiş oluyordu ve bir yıl güneş ışınlarını alıyordu. Dolayısıyla verimi daha da artıyordu.²⁶⁴

Yerin yapısı ve coğrafi özelliğine göre ekilen ürün türleri çeşitlilik göstermekteydi. Aynı şekilde tarım arazilerinin sulama araçları çeşitlilik gösteriyordu. Ekilen ürünlerin başında şunlar gelmekteydi:

A. Buğday ve Arpa

Buğday ve Arpa birçok Irak kentinde ekimi meşhur olan ürünlerdi. Bu kentlerin başında Anbar gelmekteydi. Anbar Irak'ta buğday ve arpa ekimi yapılan en önemli merkezlerden biriydi. Hatta burada buğday ve arpa ambarlarının çok olması sebebiyle bu kente Anbar dendiği söylenmiştir.²⁶⁵

Bağdad'ın güney batısındaki bölgelerde de buğday ve arpa ekimi çok yaygındı. Vâsit kenti arpa ekiminde birinci sırada gelmekteydi. Musul'da buğday ekimi yaygındı. Musul en fazla ürün veren kentti. Bu ürünlerin çoğu yüksek derecedeki sıcaklığa ve kuruluğa karşı dayanaklıydı.²⁶⁶

²⁶² Sa'id Osman Yûnus, *Horâsân Münzu Zuhûri's-Selâcika Hatta 'l-Gazvi'l-Moğolî*, Risâletü Doktora, Câmi'atü'l-Vâdî, Kina, 2000, s. 213.

²⁶³ Harman, buğday ve arpa gibi hububatların hasadı yapıldıktan sonra bunların toplandığı bir alandı. Bu alan normal yerden daha yüksek bir yerd. Harman yerinde tozlu toprak ve çok sayıda otlar olmazdı. Harmanın sert olması gerekirdi. Hububatların karınca ve diğer hayvanlardan korunması için üzeri ahşap ile örtülüyordu. Ayrıca hububatları samandan ayırmak için harman yerinin rüzgarın estiği yerlerde olmasına özen gösterilirdi. (Ebûbekir Ahmed b. Ali b. Kays el-Keldânî, *el-Fellâhetü'n-Nebtiyye*, C. I, thk: Tefîk Fehd, Dimaşk, 1995, s. 427.)

²⁶⁴ Câsim Muhammed el-Halef, *Coğrafiyyetü'l-İrâk et-Tabî'iyye ve'l-İktisâdiyye ve'l-Beşeriyye*, Câmi'atü'd-Düvelî'l-Arabiyye, Kâhire, 1961, s. 237.

²⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. I, s. 257.

²⁶⁶ Câsim Muhammed el-Halef, *Coğrafiyyetü'l-İrâk et-Tabî'iyye ve'l-İktisâdiyye ve'l-Beşeriyye*, s. 12.

B. Erüzz (الأرز) Pirinç

Pirinç, Irak'ta yetiştirilen ana ürünlerden biriydi. Gıda ürünleri arasında en çok tüketilen en önemli hububat türlerinden biriydi. Pirinç ekiminin en yaygın bir şekilde yapıldığı yer, Irak'ın güneyindeki el-Batâih bölgesiydi. Nitekim buranın havası pirince uygundu. Arazilerinde bol su vardı. Pirinç ekiminde de bol suya ihtiyaç duyulmaktadır. Pirincin yetişmesi süresince bol miktarda suyun olması gerekir. Yetişinceye kadar köklerinin susuz kalmaması gerekir.²⁶⁷

C. Pamuk (قطن)

Pamuk Irak'ta yetiştirilen ana ürünlerden biri sayılmaktaydı. Burada ekimi çok yaygındı. Pamuğun ekildiği toprağın tümüyle tuzsuz ve iyi olması gerekir. Pamuk hızlı yetişen bir üründür. Otlar, diğer ürünlerden daha fazla pamuğa zarar vermektedir. Pamuk Bağdad'daki nehirlerin kenarlarında Dicle ve Fırat arasında yetiştirilmekteydi.²⁶⁸

D. Hurma (تمر)

Irak, hurma üretimin yapıldığı en önemli ve en büyük devletlerin başında gelmekteydi. Hatta Irak'tan doğu ve batı taraflarındaki farklı ülkelere hurma ihracatı yapılmaktaydı. Hurma Irak için önemli bir gıda kaynağıydı. Irak'ta hurma ekiminin başarılı bir şekilde yapılmasının sebebi uygun hava şartlarının olmasıdır. Nitekim kuru bir iklimi bulunmakta ve hava sıcaklık derecesi yüksektir. Bu da hurma için elverişli bir iklimdir.²⁶⁹ Hurma Irak'ın çoğu kentinde yetişmekteydi. Bağdad da bu kentlerden biriydi. Fakat hurmanın en yaygın bir şekilde yetiştiği kent Musul ve Necef'ti ki buralarda en kaliteli hurma türleri bulunmaktaydı.²⁷⁰

IV. Hayvancılık

Hayvancılık serveti, çiftçilerin köy ve kasabalarda kalmasıyla bağlantılıdır. Hayvan yetiştiriciliği önemli bir ekonomik kaynak sayılmaktaydı. Tarımın yanı sıra

²⁶⁷ Muhammed Mahmûd İdris, *Târîhu 'l-Irâk ve 'l-Meşriki 'l-İslâmî Hilâle 'l-Asri 's-Selçûkî el-Evvel*, s. 176.

²⁶⁸ Hâlid Cevâd Selman, *ez-Zirâ 'atü fi 'l-Irâk, Câmi'atü Bâbil, Külliyyeti't-Terbiyyeti'l-Esâsiyye*, 2017, s. 1.

²⁶⁹ Câsim Muhammed el-Halef, *Coğrâfiyyetü 'l-Irâk*, s. 247.

²⁷⁰ Nâciye Abdullah İbrahim, *Rifu Bağdad*, s. 255.

hayvancılık kırsal kesimdeki toplumun dayandığı en önemli gelir kaynağını teşkil etmekteydi. Hatta genel anlamda devlet ve toplumun önemli bir gelir kaynağıydı. Savad arazileri hayvan yetiştiriciliğinin yapıldığı ana merkezlerden biriydi.²⁷¹ Koyun, keçi ve inekler, yetiştirilen en önemli hayvan türleri arasında yer almaktaydı. Bağdad köyleri, ed-Düceyl köyleri özellikle el-Hudayra köyü ve civar köyler yoğun bir şekilde hayvanların yetiştirildiği bölgelerdi.²⁷²

Bağdad köylerinin bölgeleri bu servetle zengin olmuştu. el-Müstadi' Billah'ın 568/1172'de oğlunun sünneti için yapılan kutlamada 1000 parça helvanın yanı sıra 1000 koyun, 500 inek ve 5000 tavuğun kesilmesi hayvanların çok olduğunu ve hayvan yetiştiriciliğine önem verildiğini göstermektedir.²⁷³

Yukarıda verilen sayılar birçok defa yapılan diğer kutlamalarla karşılaştırıldığında bu sayıda hayvanların kesildiği bu kutlamanın mütevazı bir kutlama olduğu görülmektedir. Nitekim Halife en-Nâsır Lidinillah 585/1189 döneminde fakir ve miskinlere tahsis edilen ribatların kutlanması münasebetiyle 10 bin koyun ve 30 bin tavuk kesilmiştir. Çiftçiler ve şehir halkı da çok sayıda tavuk yetiştiriciliği yapmaya önem veriyorlardı. Bu kutlamalar vesilesiyle kesilen tavuk, koyun ve ineklerle ilgili yukarıda zikredilen sayılar hayvancılığın çok yapıldığını en iyi şekilde göstermektedir. Çiftçiler günümüzde de hayvancılıkla uğraşmaktadırlar.

Bağdad'ı kuşatan hurma bahçeleri ve ağaçlar çok olduğu için kuşlar buraya çok sığınıyorlardı. Özellikle francolinler, bülbüller ve tarla kuşları (toygarlar) bu bahçelerde çok bulunmaktaydı. Çünkü bu kuş türleri ancak bahçelerde yavruluyor. Nasıl ki ördek ve su kuşları nehir ve durgun suların olduğu yerlerde yavruluyor.²⁷⁴

Bağdad'da balıkların önemli bir yeri vardı. Balıklar genelde nehirlerde özellikle Dicle ve Fırat nehirlerinde yoğun bir şekilde bulunmaktaydı. Nehirlerin suyunun artması balıkların ortaya çıkması ve artmasında etkili olmaktadır. Balıklar birçok insanın özellikle de avcılarının gelir kaynağı sayılmaktaydı. Balık birçok insanın gıda

²⁷¹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 412.

²⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. X, s. 292-293.

²⁷³ Sebtü İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C. VIII, s. 292-293.

²⁷⁴ Nâciye Abdullah İbrahim, *Rifu Bağdad*, s. 295-296.

kaynağıydı. Bağdad'da en meşhur ve en iyi balık türü Binni (Dicle ve Fırat Havzasına özgü siprinid balık türü) balığıydı. Çünkü bunun eti çok güzel ve lezzetliydi.²⁷⁵

V. Sanayi

Abbasiler döneminde halife ve sultanlar sanayiye büyük önem vermişlerdir. Onlar farklı türlerdeki maden kaynaklarına önem vermişlerdir. Faris ve Horâsân ocaklarından altın, bakır, kurşun ve demir çıkarmışlardır. Tebriz'de seramik ve mermer çıkarmışlardır. Tuz ve kükürdü kuzey Faris'te çıkarmışlardır. el-Kerc bölgesinde petrol (petrol) çıkarmışlardır. Bazı İslam beldeleri pamuk dokuma sanatıyla meşhur olmuştur. Bu dokumanın en önemli merkezleri Merve ve Nişabur'du. Bağdad'a yakın olan Kufe ise kilim sanatıyla meşhur olmuştur ki bu kilimlere el-Kûfîyyâtî'l-Harîriyye (Kufe İpek Kilimleri) denilmekteydi.²⁷⁶

Bağdad İranlılardan öğrenilen boyama sanatıyla meşhur olmuştu. Boyama sanatı son derece titiz ve güzel bir aşamaya gelmişti. Hatta o dönemde ustalar, camları mücevherlerle süslüyorlardı ve üzerinde altın ile yazılar yazıyorlardı. Sanatkarlar; melikler, halifeler ve sultanlar için göz kamaştırıcı kadehler yapıyorlardı. Kadehlerin üzerinde çeşitli şekiller resmediyorlardı. Örneğin kadehlerin zerinde kartaldan kurtulmaya çalışan bir kuş ve bu kuşun üzerinde onu yakalamaya çalışan bir kartal şeklini resmederek sanatlarını ortaya koyuyorlardı.²⁷⁷

Bağdad'dan komşu beldelere ve doğu ile batı tarafındaki diğer beldelere ihraç edilen en önemli endüstri ürünleri şunlardı: Pamuk ve ipek elbiseler, mendiller, sarıklar, pirinç; cam, porselen ve madeni kap kaçaklar, ilaçlar, yün kumaşlar, zeytinyağı, kokular, zaferan suyu, meyan kökü suyu, üzüm suyu ve menekşe yağı.²⁷⁸

²⁷⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. III, s. 494.

²⁷⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm es-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâ'î*, C. IV, Dârü'l-Cebel, Beyrut, 1996, s. 377.

²⁷⁷ Cemîl Nahle el-Müdûr, *Hadâretü'l-İslâm fî Dâri's-Selâm*, el-Matbaatü'l-Emîriyye, Kahire, 1935, s. 25-26.

²⁷⁸ Mervân Âtîf ed-Dallâ'in, "es-Sile'u't-Ticâriyye fî Esvâki Bağdad", *Mecelletü Dirâsâtî'l-Ulûmi'l-İslâmiyye ve'l-İctimâ'îyye*, Amman, C. XXXVI, S. 3, 2009, s. 627.

Bağdad, Abbasilerin ilk döneminden beri sabun sanayisiyle meşhur olmuştur. Bağdat çok miktarda sabun üretimini yapıyordu. Tüketim hacmiyle uyumlu bir şekilde sabun üretimi yapmanın ana merkezlerinden biri olmuştu.²⁷⁹

Bağdad kağıt üretiminde de meşhur olmuştu. Kağıtlar için özel bir çarşı vardı. Bu çarşı ilk başta Bağdad'ın güney batısındaki el-Kerh bölgesindeydi. Bu çarşıya Sûku'l-Verrâkîn (Kağıtçılar Çarşısı) deniliyordu. Bağdad; kağıt üretimi, kitap yapma, kitap ciltleme ve kitap çoğaltma sanatıyla meşhur olmuştu. Kâğıtçıların görevi sadece kağıt üretmek değildi. Alimler onların yazı yazma alanında uzman olmalarını şart koşturmuştu. Onların kimi hadis kitapları yazma, kimi tarih kitapları yazma kimi de diğer ilimlerde kitap yazma alanında uzmandı.²⁸⁰

Yazının yaygınlaşması ve toplum sınıfları arasında kültürün yayılmasında kâğıt sanayisinin yaygınlaşmasının büyük etkisi olmuştur. Abbasiler, bu sanayinin yaygınlaşmasına aracılık etmişlerdir. Nitekim onlar sayesinde bu, Avrupa ve dünyanın diğer bölgelerine de yayılmıştır.²⁸¹

Bağdad'da kaliteli ipek dokuma sanayisi, farklı renklerdeki ipek elbiseler ve pamuk kumaş sanayisi gelişmiştir. Bağdad'da birinci derecede siyâbü'l-lahm²⁸² adına bir elbise yapılıyordu.²⁸³

Bağdad'da ayrıca Attâbî denilen bir elbise türü sanayisi gelişmişti.²⁸⁴

Dokuma sanatı, üstün sanayi sanatlarından biri sayılmaktaydı. Dikiş sanatı en eski el sanatlarından biriydi. Farklı türlerde elbise dokuma, kumaş dokuma ve dikme en yaygın olan sanatlardandı. Bunların üretim merkezleri belli yerlerde yoğunlaşmıştı.

²⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü Bağdad*, s. 24.

²⁸⁰ Vedâd Cûdî, *el-Verrâkîn fî Bağdad Hilâle'l-Asri'l-Abbâsî*, Risâletü Mâcistîr, Câmi'atü 8 Mây, Külliyyetü'l-Ulûmî'l-İnsâniye ve'l-İctimâ'iyye, Kısmü't-Târîh, Tunus, 2017, s. 48.

²⁸¹ Sûsin Behcet Yûsuf, "es-Sanâ'atü ve Eseruhâ fî Bilâdî'l-Meşrîki'l-İslâmî Hilâle'l-Asri'l-Abbâsî", Câmi'atü Bağdad, *Mecelletü Külliyyeti'l-Ulûmî'l-İslâmiyye*, S. 63. 2020, s. 429.

²⁸² Bu elbiseler dıştan ipek, içten ise pamuktu.

²⁸³ Sûsin Behcet Yûsuf, "es-Sanâ'atü ve Eseruhâ fî Bilâdî'l-Meşrîki'l-İslâmî" s. 430.

²⁸⁴ Attâbî elbise: Güzel renkli ipek elbiselerdir. En kaliteli kumaştan yapılmaktaydı. Bağdad'ın güney batısında bu elbiselerin üretildiği Attâbî mahallesine nispetle bu elbiselere o mahallenin adı verilmişti. (Ebü'l-Mansûr Abdullah b. Mahmûd es-Sa'lebî, *Letâifü'l-Ma'ârif*, Matbaatü'z-Zâhire, Kahire, 1908, s. 140.)

el-Kerh köyünde ibrişim ipek elbise sanatı çok yaygındı.²⁸⁵ Hz. Muhammed'in Medine'deki kabri şerifi için Abbasi halifelerinin gönderdikleri ibrişim örtüler, büyük ihtimalle bu köyde yapılmaktaydı. İbrişim örtüler üç renkliydi. Bu renkler mor, beyaz ve siyahtı.²⁸⁶

Meşrubat mesleğiyle ilgili olaraksa Bağdad'da üzüm ağaçları çok olduğundan dolayı içki üretimi çoktu. İçki üretimi, etrafında üzüm bağlarının bolca bulunduğu manastırların olduğu bölgelerde yoğun bir şekilde yapılıyordu. Bu manastırlardan biri Bağdad'a yakın olan Ebû Yûsuf Manastırı'ydı. Burası meşrubat üretimi ve ticaretinin yapıldığı büyük bir merkezdi.²⁸⁷

Bağdad'ın güney doğusuna düşen Deyrizor üzümleri ise Bağdad'da sıkılan en kaliteli üzümlerdendi.²⁸⁸

İçecek mesleği Bağdad'a yakın olan ed-Düceyl, Hassâ köyü ve Sarîfûn köyünde çok yaygındı. Bu yerlerde büyük bostanlar vardı. Üzüm ekimi çok yaygındı. Bağdad'da Şaraphane denilen bir fabrika vardı. Bu fabrika üzüm sıkma yeri idi. Şunu belirtmek gerekir ki şarap işini zimmi olanlar yapıyordu. Şarap haram olduğu için Müslümanlar bu şarap işini yapmıyorlardı. Fakat buna rağmen bazı Müslümanlar zimmilerin müşterisiydi.²⁸⁹

Bağdad'da güzel koku mesleği de yaygındı. Orada üretilen kokulardan biri gül suyuydu. İnsanlar bunu farklı yerlerde çokça kullanıyordu. Örneğin cenaze, Darü'l-Hilafe'ye yakın biriyse onun ardından gül suyu serpiştiriliyordu. Bağdad'da gül suyuna özel bir çarşı vardı. Burada gül suyu satılıyordu.²⁹⁰

Ayrıca Bağdad'da altın mesleği bulunmaktaydı. Özellikle kadınların bilezik, gerdanlık ve bunlar gibi ziynet eşyaları üretilmekteydi.²⁹¹ Ok, mızrak, kılıç; mücevher

²⁸⁵ Adam Mez, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye*, trc: Muhammed Abdülhâdî, C. II, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, ts., s. 351.

²⁸⁶ Mustafa Cevâd, *Fi't-Türâsi'l-Arabî*, Menşûrâtü Vizâreti'l-A'lâm, Bağdad, 1975, s. 77.

²⁸⁷ el-Amrî Şihâbüddin Ahmed b. Yayha (ö. 749/1349) *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, İsdârâtü'l-Mecme'i's-Sakâfî, Abu Dabi, 2002, s. 296-302.

²⁸⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, s. 665-666.

²⁸⁹ Nâciye Abdullah İbrahim, *Rîfu Bağdad*, s. 308-309.

²⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C. X, s. 227.

²⁹¹ İbnü't-Taktakî, *el-Fahrî fî'l-Adâbi's-Sultâniyye*, s. 335.

ve yakutlarla süslenmiş miğferler gibi silah üretimi de yapılmaktaydı.²⁹² Bağdad'daki silah çarşısı Sûkü's-Silâh (Silah Çarşısı) diye bilinmekteydi.²⁹³ Mum mesleği de özellikle el ile taşınan sahne mumu bulunmaktaydı. Aynı şekilde duvara asılan mumlar da yapılmaktaydı. Iraklı tüccarları bu mumları kutsal topraklara, Mekke ve Medine'ye götürüyorlardı. Bu mumlar; Meşhedü'l-Haram, Cebelü'r-Rahme ve mescidi gibi yerlerin aydınlatılmasında kullanılıyordu. Ayrıca bu mumlar aydınlatma amacıyla hilafetin saraylarında, evlerinde ve yollarda kullanılıyordu.²⁹⁴

Bağdad'da ahşap hasırların yapımı da meşhurdu. Bunlar, üzerinde oturmak için kullanılıyordu. Bunlar şeker kamışı ve kindıra bitkilerinden yani bitkilerin dallarından yapılmaktaydı. Bağdad'da çömlek sanatı da çok yaygındı. Bu, çamurdan yapılan çömlekler olup eski bir sanattı.²⁹⁵ Çamur yoğuruluyordu. Ondan sonra kalıplara konuluyordu. Ondan sonra ateşte kızartılıyordu. Bundan küpler, su testileri, kap kaçaklar ve bunlar dışında başka şeyler yapılıyordu. İçinde suyun soğutulduğu büyük testiler de yapılmaktaydı. Bundan gül fidanlarının içinde korunduğu havuzlar yapılıyordu.²⁹⁶

VI. Madencilik

Selçuklu döneminde Irak'ta sanatlar çok yayılmıştı. Sanatkarlar sanatlarında uzmanlaşmışlardı.²⁹⁷ O dönemde meslek ve sanatların yaygın olduğunu gösteren en açık gösterge İbnü'l-Cevzî'nin farklı vesilelerle yapılan Bağdad törenleriyle ilgili olarak anlattıklarıdır. Nitekim o 480/1088 olayları hakkında şunu söylemektedir: “*el-Muktedî, Sultan Veled'in kızı olan Hatun'dan doğmuştur. Sultan onun adını Cafer ve künyesini Ebü'l-Fadl koymuştur. Sultan onun için şehri süslemiştir. Vezir kutlama için Firdevs kapısında oturmuştur. Kubbelere dikilmiştir. Sûkü's-Seyârife, altın, gümüş ve*

²⁹² Ebû Şâme Şihâbüddin Abdurrahman İsmail b. İbrahim el-Makdisî (ö. 665/1267), *er-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, s. 51.

²⁹³ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü Bağdad*, s. 27.

²⁹⁴ Muhammed b. Takiyyüddin Ömer b. Şahinşah el-Eyyûbî, *Midmârü'l-Hakâik ve Sirru'l-Halâik*, s. 57-58.

²⁹⁵ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Sa'âlebî en-Nîsâbü'rî, *Simârü'l-Kulûb fî'l-Müddâfi ve'l-Mensûb*, thk: Muhammed Ebü'l-Fadl, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire, 2009, s. 538.

²⁹⁶ Sebtü İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, C. VIII, s. 452.

²⁹⁷ Hüseyin Emin, *Târihu'l-İrâk fî'l-Asri's-Selçûkî*, s. 307.

*mücevher kap kaçaklarla süslenmiştir. Kafurcular kafurdan heykeller yapmışlardır. Her bir kavim kendi sanatından acayip sanatlar ortaya çıkarmıştır".*²⁹⁸

Büyük ilgi duyulan sanatlardan biri, o dönemde altın, gümüş ya da bronzdan yapılan sanat eserlerinde son derece sanatsal mükemmelliğe ulaşan madencilik sanatlarıdır. Selçuklu sanat eserleri; kap kaçaklar, çiniler, çiçeklikler, ibrikler, buhurdanlıklar, aynalar, şamdan, kandillik, kapı tokmakları; insan, hayvan ve kuş heykelleri ve ziynet eşyalarından oluşmaktaydı.²⁹⁹

Müslümanlar bitki süslemelerini çok yapıyorlardı. Bu süsler, madeni kap kaçakları üzerinde gerçeğine çok yakın bir şekilde yapılmaktaydı. Bu süslemelerde bitki kökleri, çiçekler ve yaprakların şekilleri kullanılıyordu. Doğayı çok titiz bir şekilde taklit etmede çağlara ve bölgelere göre süslemeler farklılık göstermekteydi.³⁰⁰

Habur ve Argana'da bulunan zengin bakır ocakları Irak ve Suriye'ye bakır ve bronz sanat eserleri için gerekli olan ham maddeyi sağlıyordu. Musul XIII. asırda Irak'ta gümüş madeni eserlerinin en önemli üretim merkezlerindendi. Bu şehir 1127-1262 yıllarında Atabeg Hanedanlığı sultanının yönetimine geçmiştir. Selçuklu Zengi Atabeyliği kendi dönemlerinde sanatlara ve mesleklere en fazla önem verenlerdendi. Musul'un ürettiği ürünlerden biri gümüş süslemeli sarı bakır ibrikti. Bunun ortasında son derece titiz ve güzel süslemeler yapılmıyordu. Üzerine insan resmi, geometrik şekiller ve Arapça yazılardan oluşan süslemeler yapılmıyordu. Ayrıca oyun ve avdan manzaralarla bu ibrikler süsleniyordu. Muhtemelen bu sanat Bağdad'da da yapılmıyordu. Çünkü burası İslam devletinin başkenti ve Irak'ın merkeziydi.³⁰¹ O dönemde yapılan süslemeler, oyma ya da delme şeklinde yapılmıyordu. Ayrıca farklı şekillerde maddeleri kakma ve bezeme yöntemleri kullanılıyordu. Niello bunlardan biridir. Bu madde, bakır, kurşun, kükürt ve eritilmiş tuzdan oluşan siyah bir maddedir. Bu madde oyulmuş süslemelerin içine koyuluyordu. Böylece oyulan ve bu madde koyulan süsler siyah rengini alıyordu. Ayrıca altın, gümüş, bakır ya da bunlardan iki

²⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVI, s. 270.

²⁹⁹ Hasan Paşa, *Mevsû'atü'l-İmâre ve'l-Âsâr ve'l-Fünûni'l-İslâmiyye*, C. II, Evrâkûn Şerkiyye li't-Tiba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut, 1999, s. 193.

³⁰⁰ Zekî Muhammed Hasan, *el-Fünûni'l-İslâmiyye*, s. 36.

³⁰¹ Dîmând, *el-Fünûnû'l-İslâmiyye*, s. 151.

maddenin karışımıyla kakma işlemi yapılıyordu. Bu da bronz madeni eserlerde yapılıyordu.³⁰²

VII. Değirmenler

Farklı şekillerde değirmenler kullanılmıştır. İlk başta değirmenler el değirmeni şeklindeydi. Onun içine buğday konulup el ile çevriliyordu. Böylece buğday öğütülüyor ve ekmek yapmak için uygun olan un elde ediliyordu. Fakat bu uzun bir vakit almaktaydı ve yorucuydu. H. IV. asırda bu değirmenler son bulmuştur. Artık köylerde ve kasabalarda kullanılmamış ve namı duyulmamıştır. Araştırmamızın konusu olan dönemle ilgili olaraksa değirmenler, gemilerde nehirlerin üzerindeydi. Bunlara gemi değirmeni denilmekteydi. Öğütme işi bunlarda yapılıyordu. Ayrıca küçük nehirlerin üzerinde su değirmenleri de vardı. Su yüzeyinde olan değirmenlerin çoğu Dicle nehri üzerindeydi. Bunlardan biri Tikrit'teydi. En büyüğü ise Bağdad'daydı.

Su değirmen türlerinden biri Araba adlı değirmendi. Bu değirmen, ahşap ve demirden yapılmaktaydı. Demir zincirlerle bu değirmen suyun ortasına konuluyordu. Her bir arabanın iki öğütücü taşı vardı. Her bir taş günlük 50 torba buğday öğütüyordu. Bağdad'da en büyük değirmen Batrik değirmeni idi. Bu değirmenin 100 taşı vardı. Her sene bir milyon dirhem gelir elde etmekteydi.

Su değirmenleri med-cezir (gelgit) olayı ve suyun azalmasından etkilenmekteydi. Su azaldığında değirmenin işi azalıyordu. O dönemde hava ile çalışan değirmenler de vardı. Bunlar, rüzgarın hareket ve hızıyla çalışmaktaydı. Bu değirmenler yaz mevsiminde kıştan daha seri ve daha fazla üretim yapardı.³⁰³

VIII. Ticaret

Abbasilerin uzun dönemi boyunca Bağdad büyük, aktif ve geniş bir ticaret merkezi olmuştur. Bağdad Irak'ın iç ve dış ticaretinin ana merkeziydi. Tüccarlar Bağdad'da alış veriş yapmak için dünyanın her yerinden Bağdad'a geliyorlardı.³⁰⁴ Her

³⁰² Hasan Paşa, *Mevsû'atü'l-İmâre ve'l-Âsâr*, s. 193.

³⁰³ Adam Mez, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye*, s. 363-364.

³⁰⁴ Binyamin b. Bûne, *Rihletü Bünyamin et-Tütayli*, thk: Azra Haddâd, el-Mecma's-Sakâfî, Abu Dabi, 2002, s. 139-142.

pahalı ve harika ürünler Bağdad'a getiriliyordu. Bağdad dünyanın iyilikleri ve güzelliklerinin toplandığı yerdı. Her ilim ve sanat orada mevcuttu.³⁰⁵

Bağdad'ın kuzey, güney, doğu ve batı arasındaki coğrafi konumu ve siyasi, tarihi ve düşünsel yerinden dolayı Abbasi hilafetinin yıkılmasından sonra da bu durumu devam etmiştir. Bağdad'ın ticari faaliyeti sadece kendisine komşu olan köy ve şehirlerle sınırlı değildi. Yaptığı ticaret, Abbasi devletinin diğer bütün beldelerine ve vilayetlerine kadar uzanmaktaydı. Çünkü Bağdad o dönemde devletin merkezi ve başkentiydi.³⁰⁶

Yukarıda sayılan sebeplerden dolayı Bağdad'ın Arap ve Müslüman tüccarların yaşamaları, oranın ilimlerinden ve hocalarından istifade etmeleri ve ömürlerini orada sonlandırmaları için edindikleri yurt ve yer olması, garipsenecek bir durum değildir.³⁰⁷

Bağdad'da ticaret işi özel mesleklere göre farklılık arz etmekteydi. Yani Bağdad'da un tüccarları, kumaş tüccarları ve başka ürün tüccarları bulunmaktaydı.³⁰⁸ Ayrıca meyve ticaretini yapan tüccarlar vardı. Bağdad'da nar ve kuzeyden Bağdad'a getirilen başka meyveler bulunmaktaydı.³⁰⁹

Bağdad'daki tarım, sanayi, hayvancılık ve maden servetler; ihracat ve yerel tüketim için üretim kaynaklarıydı. Fakat sanayi merkezleri, ticaret içindi. Zira kağıt, kumaş, tabak (debbag) ve diğer ürünlerin sanayisi geliştikten sonra tüccarlar bu tür ürünleri üretim yerlerinden satın almaya geliyor, ondan sonra bunları satmak için Bağdad'ın etrafındaki köy ve şehirlere gidiyorlardı.³¹⁰

Tüccarlar ve mal sahipleri kendilerine özel mahallelerde oturuyorlardı. Bu yerlerden biri Bağdad'da el-Kerh tarafına düşen Derbü'z-Zaferân'dı.³¹¹

³⁰⁵ Zekeriya b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts., s. 315.

³⁰⁶ Nâciye Abdullah İbrahim, *Rîfu Bağdad*, s. 317.

³⁰⁷ Zekeriya ed-Dîn Ebû Muhammed Abdülazîm Abdülkavî (ö. 656/1258) *et-Tekmile li-Vefeyâtî'n-Nakle*, C. IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984, s. 299.

³⁰⁸ İbnü'l-Fûtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s. 194

³⁰⁹ İbn Sa'îd, el-Mağribî, *Bestu'l-Erd fi't-Tûli ve'l-Ard*, thk: Havân Karnî, Matbaatü Kerîmâs, Tatvân, 1958, s. 90.

³¹⁰ Nâciye Abdullah İbrahim, *Rîfu Bağdad*, s. 319.

³¹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. s. 562.

Abbasiler uzak doğuya uzanan deniz yolunun güvenliğini sağlamada gayret göstermişlerdir. Çünkü kara yolu güvenli değildi ve askeri çekişmelerin merkeziydi. Abbasiler, el-Molla Bâr sahili ve Hindistan'daki Kûmûrîn ucunda ticaret merkezleri inşa etmişlerdir. Abbas oğullarının inşa ettiği bazı şehirlerde Müslüman tüccarların temsilcileri olmuştu.³¹²

Mes'ûdî şöyle demiştir: “Araplar, eski zamandan beri ürünlerini nehir yoluyla Çin ve Hindistan'a naklediyorlardı. Bu yol, Bağdad'dan başlar, Basra'ya gider. Oradan da Çin'e, Hindistan'a ve diğer uzak beldelere giderdi. Ayrıca gemiler Basra'daki el-Ebleh nehri üzerinden en iyi ürünleri naklediyorlardı. Gemiler Dicle üzerinden büyük ticari ürünleri Bağdad'a ulaştırıyorlardı.”³¹³

Bağdad'dan farklı beldelere ticari seferler yapılmaktaydı. Gezgin Yüsrû insanlar için farklı beldelere ulaşma yollarını ortaya çıkarmıştır. İbn Hurdâzbih yolcu ve tüccarlar için bir kılavuz yapmıştır. Burada Bağdad'da Dicle'nin denize döküldüğü yerden ve Irak'ın güneyinde nehrin denizle buluştuğu noktadan-ki buraya el-Ebleh denilmektedir-Hindistan ve Çin'e kadar uzanan deniz yolunu anlatmıştır.³¹⁴

Gemiler için Çin, Hindistan ve Horasan'da yapılmış liman ve şehirler vardı. Bunların çoğunu Arap İslam devleti yapmıştı. Bu da o dönemde ticaret ve başka alanlarda Bağdad'ın ulaştığı gelişmişlik seviyesini göstermektedir.³¹⁵

Biber, kafur, tarçın, buhur, ud, anber, misk ve bunlar dışında farklı türde baharatların ticareti, Bağdad'ın çarşılarında yaygınlaşmıştır. İnsanlar günlük hayatlarında baharatları temel bir madde olarak kullanmışlardır. Yemeklerinde, sevinç ve üzüntü günlerinde her zaman kullanmışlardır. Öyle ki koku gibi bazı şeyler dini ritüellerin bir parçası olmuştur. Bunlar bazı hastalıkların tedavisi için ilaçlarda da kullanılmıştır.

³¹² Nâsır Hüseyin Kâzım, *Devrü'l-İrâkî't-Ticârî Ma'a Düveli's-Şerk fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Mecelletü Dirâsât fi't-Târîh ve'l-Âsâr, Bağdad, S. 71. 2019, s. 332

³¹³ el-Mas'ûdî Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Ma'âdinü'l-Cevher*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, Beyrut, 2005, s. 106 ve 108.

³¹⁴ Süleyman ed-Duhayl, *el-Fevzü bi'l-Mürâd fi Târîhi Bağdad*, Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire, 2003, s. 31.

³¹⁵ Faysal es-Sâmir, *el-Usûlü't-Târîhiyye li'l-Hadâreti'l-Arabiyye el-İslâmiyye fi'l-Meşriki'l-Aksâ*, Matbaatü Dârü'l-Hikme, Bağdad, 1977, s. 21.

Bu baharatlar büyük oranda devletin gelirinde katkıda bulunmuştur. Özellikle deniz yolunun keşfedilmesi ve Abbasi devletinin uzak doğu ticareti için sunduğu kolaylıklardan sonra baharatlardan elde edilen gelirler daha artmıştır.

Abbasilerin ticaretiyle ülkeye giren ve önemli bir yer edinen maddelerden biri ahşaplar olmuştur. Bu ahşapların en kalitesi; tectona, sandal, Hindistan cevizi ağacı, bakam, abanoz ve bambuydu. Abbasiler; yakut, inci, mercan, elmas, altın ve gümüş gibi değerli taş ve madenleri edinmede aşırıya gitmişlerdir. Bu maddelerin çoğu Asya'nın güney doğusu ve uzak doğudan getirilmekteydi.

Abbasilerin yaptığı ihracat ve Arap ile Müslüman tüccarların Asya'nın güneydoğusu ve uzak doğuya götördükleri ticari ürünler Irak için ekonomik bir önem teşkil etmekteydi. İhraç edilen ürünler ithal edilen ürünlere kıyasla kârı daha azdı. Bu ihracat ürünlerinin bir kısmı yerli üretimdi. Bir kısmı da Arap ve yabancı tüccarların Arap ülkeleri, Afrika ve Avrupa gibi farklı bölgelerden getirdikleri ürünlerdi. Nitekim Bağdad ticaretin ambarı ve dünyanın önemli bir ticaret güzergâhıydı.

İhraç edilen ürünler arasında narenciye, muz, üzüm ve Basra'da çokça bulunan hurmalar gibi meyve türleri bulunmaktaydı. Arap tüccarlar ayrıca pamuk ve yünün bütün dokuma türlerini başka ülkelere ihraç ediyorlardı. Bunun yanı sıra Arap ülkeleri; buhur, kahve, kaktüs çiçeği, ilaç üretiminde kullanılan bitkiler, kaliteli inci ve mercan, fildişi, kakule, nakışlı elbise, kılıçlar, kırmızı akik, cam ve porselen kap kaçaklar, pamuk ve yün dokumaları da ihraç ediyorlardı.³¹⁶

IX. Ölçü Birimleri

A. Uzunluk Ölçü Birimleri

Arap İslam devleti kurulduğundan beri farklı ve çeşitli ölçü birimlerini kullanmıştır. Bunların başında şunlar gelmektedir:

Zirâ' (الذراع)/Karış: Bu ölçü elin açılarak uzatılması şeklinde yapılmaktadır. Dirsekten elin orta parmağının ucuna kadarki uzunluktur. Hanefilere göre arşının

³¹⁶ Faysal es-Sâmir, *el-Usûlü't-Târihiyye*, s. 22.

miktarı 46.375 cm'dir. Mâlikîlere göre 53 cm'dir. Şâfiî ve Hanbelilere göre 61.834 cm'dir. Hunts, arşının 82.9 cm olduğunu söylemiştir.³¹⁷

Usbu' (الأصبع)/Parmak: Bundan kasıt elin parmağıdır. Enine bir şekilde bununla ölçü yapılmaktadır. Hanefilere göre parmağın miktarı 1.932 cm'dir. Malikilere göre 1.472 cm'dir. Şâfiî ve Hanbelilere göre 2.576 cm'dir.

Kabza (القبضة): Bunun miktarı dört parmağıdır. Yani dört parmağın enidir. Hanefilere göre bunun uzunluğu 7.728 cm'dir. Mâlikîlere göre bunun uzunluğu 5.888 cm'dir. Şâfiî ve Hanbelilere 10.304 cm'dir.³¹⁸

Şibr (الشبر)/Karış: Bunun miktarı 6 parmağıdır. Hanefilere göre miktarı 11.592 cm'dir. Mâlikîlere göre miktarı 8.832 cm'dir. Şâfiî ve Hanbelîlere göre bunun miktarı 15.456 cm'dir.

Bâ' (الباع)/Kulaç: Bunun miktarı yanlara doğru açılan ellerin uzunluğu kadardır. Hanefilere göre bunun miktarı 1.855 m'dir. Mâlikîlere göre 2.12 m'dir. Şâfiî ve Hanbelîlere göre bunun miktarı 2.473 m'dir.

Hunts, Arapların kulaç anlamındaki Bâ'a Kâme de dediklerini söylemiştir. Bunun miktarı 199.5 cm'dir. Yani yaklaşık olarak 2 m'dir.³¹⁹

Mil (ميل): Sözlükte birkaç anlama gelmektedir. Sürme mili, iki dağ arasındaki yer parçası ve hipermetropi anlamlarına gelmektedir. Hanefilere göre milin miktarı 4000 arşındır. Mâlikîlere göre bunun miktarı 6500 arşındır. Şâfiî ve Hanbelîlere göre bunun miktarı 6000 arşındır.³²⁰

Fersah (فرسخ): Bunun miktarı 3 mildir. Kelime anlamı durmaktır. Çünkü bu mesafeyi yürüyen kimse oturup dinlenmek için durmaktadır.³²¹

³¹⁷ Walter Hunts, *el-Mekâyîl ve'l-Evzânî'l-İslâmiyye ve mâ Yu'âdiluhâ bi'n-Nizâmi'l-Metrî*, trc: Kâmil el-Aselî, Meşûrâtü'l-Câmi'iyyeti'l-Ürdüniyye, Amman, ts., s. 86.

³¹⁸ Ali Cum'a Muhammed, *el-Mekâyîl ve'l-Mevâzîni's-Ser'iyye*, el-Kudüs li'l-İ'lân ve'n-Neşr, Kahire, 2001, s. 50-51.

³¹⁹ Walter Hutns, *el-Mekâyîl ve'l-Evzânî'l-İslâmiyye*, s. 82.

³²⁰ Ali Cum'a Muhammed, *el-Mekâyîl ve'l-Mevâzîni's-Ser'iyye*, s. 52-53.

³²¹ Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk, *el-İdâhâtü'l-Asriyye li'l-Makâyîs ve'l-Mekâyîl ve'l-Evzân ve'n-Nukûdi's-Ser'iyye*, Mektebetü'l-Ceylû'l-Cedîd, Sana, 2007, s. 63.

O dönemde Irak kentlerinde ve başkent Bağdad'da kullanılan ölçü birimleriyle ilgili olarak şunu söyleyebiliriz: O dönemde uzunluk ölçü birimlerinin başında zirâ' (arşın) gelmekteydi. Tarihi rivayetler yedi zirâ'lar türünden bahsetmektedir.

Bu zirâ'ların başında Halife Ömer b. el-Hattâb'a (r.a.) nispet edilen Ömeriyye zirâ'ı gelmektedir. Bu zirâ' ile Savad arazileri ölçülmüştür. Bunun uzunluğu 72.8 cm'dir. Irak kentlerinin çarşılarında en yaygın olan zirâ' ez-Zirâu's-Sevdâ'tı. Bu ölçü birimini ilk defa belirleyen kişi Abbasi halifesi Harun er-Reşîd'dir. Bu ölçü Halifenin olan siyah bir hizmetçinin arşınına göre belirlenmiştir. İnsanlar kumaşları ölçmede ve ticaretle bu ölçüyü kullanıyorlardı. En yaygın ölçü olan zirâ, ez-Zirâ'u'l-Kâdiye'dir. Bunun ölçüsü ez-Zirâ'u's-Sevdâ'nın ölçüsünden bir parmak ve bir parmağın üçte ikisi kadar daha azdır. Bu ölçü birimini ilk defa koyan kişi Ebû Leylâ el-Kâdî'dir. Ondan sonra ez-Zirâ'u'l-Yûsufiyye gelmektedir. Bu zirâ'a, kendi ölçüsünü belirleyen Kâdî Ebû Yûsûf Ya'kûb b. İbrahim'e nispetle bu isim verilmiştir.³²² Daha sonra el-Hâşimiyyetü's-Suğrâ Zirâ'ı gelmektedir. Buna el-Bilâliyye denilmektedir. Basra kadısı Bilal b. Ebî Berde'ye nispetle ona bu isim verilmiştir. Bu zirâ'ın ölçüsü es-Sevdâ zirâ'ından iki parmak ve bir parmağın üçte ikisi kadar daha uzundur. Ondan sonra el-Hâşimiyyetü'l-Kübrâ zirâ'ı gelmektedir. Buna ez-Ziyâdiyye denilmektedir. Ziyâd b. Übeyye bu ölçüyle Savâd arazisini ölçtüğü için onun ismine nispetle buna bu isim verilmiştir. Abbasi Halifesi Ebû Cafer el-Mansûr bu zirâ'ı kullanmıştır. Bu zirâ' es-Sevdâ zirâ'ından beş parmak ve bir parmağın üçte ikisi kadar daha uzundur. Kullanım yaygınlığı bakımından en son zirâ' ise Halife el-Me'mûn'un kullandığı ve el-Mîzâliyye denilen zirâ'dır. Bu zirâ' iki es-Sevdâ zira'ı ve bir parmağın üçte ikisi kadardır.³²³

B. Hacim Ölçü Birimleri

Hacim ölçü birimleri; demir ya da ahşaptan yapılan ve kendileriyle herhangi bir şeyin ölçümü yapılan birimlerdir. Bu ölçü, şeylerin hacimlerini belirlemektedir. İslam'ın doğuşundan beri halk bu ölçüleri biliyordu. İnsanlar kendi aralarında yerel

³²² Hamedân Abdülmecîd el-Kebîsî vd., *Dirâsâtün fî Târîhi'l-İrâk ve Hadâretuh*, Dârü'l-Hürriye li-t-Tibâ'a, Bağdad, 1988, s. 188-189.

³²³ Hamedân Abdülmecîd el-Kebîsî vd., *Dirâsâtün fî Târîhi'l-İrâk ve Hadâretuh*, s. 189.

çerçeve de bunları kullanmayı alışkanlık haline getirmişti. Bu ölçülerin bir kısmı başka bölgelerde kullanılmamakta ve bilinmemekteydi. Zaman ve mekanın değişmesiyle bunların miktarları farklılık göstermiştir.³²⁴

Irak çarşısında farklı çeşitlerde hacim ölçü birimleri bulunmaktaydı. Bunların en önde gelenleri şunlardı:

Sâ' (الصاع): Bunun miktarı sekiz Bağdad rıtlıydı.³²⁵ Bağdad rıtlı 46.25 gramdı.³²⁶ Her beldenin rıtlı aynı değildir. Her birinin rıtlı ağırlığı farklıydı.³²⁷

Cerîb (الجرب): Bunun mitarı 29.5 litredir. Hutns, Hz. Ömer döneminde cerîbin 7.22 kg olduğunu söylemiştir.³²⁸

Kelîce (الكلجة): Bağdad'da bunun ağırlık ölçüsü 600 dirhemdi.³²⁹

Kürr (الكر): Bu, eski Babil ölçü birimidir. Bağdad ve Kufe'de miktarı 60 kafızdı. Bir kafız ise Walter Hinz'un dediği gibi 45 kg'dır.³³⁰

Kafîz (قفيز): Bu da çarşılarda bir hacim birimi olarak kullanılmıştır. Bunun miktar 24 kelice yani yaklaşık olarak 45 kg'dır.³³¹

Mekûk (مكوك): Bu da Irak çarşılarında kullanılmıştır. Özellikle de Bağdad ve Kufe'de kullanılmıştır. Bunun buğdaya göre ağırlık ölçüsü 5.625 kg'dı. Bu da yaklaşık olarak 7.5 litre yapmaktadır.³³²

³²⁴ Neclâ İbrahim Süveyd, *el-Mekâyîl ve 'Evezânî 'ş-Şer'iyye ve mâ Yu'âdiluhâ bi'l-'Evezânî 'l-Mu'âsara*, Mecelletü'l-Üstâz, Bağdad, 2012, s. 1489-1490.

³²⁵ Takiyyüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali (ö. 854/1451), *el-Evzân ve 'l-Ekyâlü 'ş-Şer'iyye*, thk: Sultan b. Helîl, Dârü'l-Beşâri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2007, s. 78.

³²⁶ Hamedân Abdülmecîd el-Kebîsî vd., *Dirâsâtün fî Târîhi 'l-İrâk ve Hadâretuh*, s. 187.

³²⁷ Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk, *el-İdâhâtü 'l-Asriyye li'l-Makâyîs ve 'l-Mekâyîl ve 'l-Evzân ve 'n-Nukûdi 'ş-Şer'iyye*, s. 26.

³²⁸ Walter Hutns, *el-Mekâyîl ve 'l-Evezânî 'l-İslâmiyye*, 161.

³²⁹ Muktedir Hamedân, *Ârâü 'l-Azafi fî Vahdâtü 'l-Keyli 'l-İslâmiyye*, Mecelletü Âfâki's-Sekâfe ve't-Türâs, S. 95, 2016, s. 132.

³³⁰ Walter Hunts, *el-Mekâyîl ve 'l-Evezânî 'l-İslâmiyye*, s. 66.

³³¹ Hamedân Abdülmecîd el-Kebîsî vd., *Dirâsâtün fî Târîhi 'l-İrâk ve Hadâretuh*, s. 188.

³³² Walter Hunts, *el-Mekâyîl ve 'l-Evezânî 'l-İslâmiyye*, s. 78.

Müdd (مد)/Avuç: Bu birim, Irak halkı nezdine bir hacim birimi olarak kullanılmıştır. Bunun miktarı iki rıtıl ya da normal bir insanın bir avucunun dolusudur.³³³ Makrîzî müddün 451 gram olduğunu söylemiştir.³³⁴

Rıtıl (رطل): Bağdad rıtılının ölçüsünde ihtilaf edilmiştir. Bunun ölçüsünün 130 dirhem olduğu söylenmiştir. 128 ve 127 dirhem diyenler de olmuştur. Yani bunun miktarı 90 miskaldır. Bu da 450 gram yapmaktadır.³³⁵

Kîrât (قيراط): Bunun ölçüsü 20.1 miskaldır. Bu da İslam hukukuna göre 5 habbe yapmaktadır.³³⁶

Mahtûm (مختوم): el-Azeî mahtûmün ağırlığının bir kg olan bir sâ' olduğunu söylemiştir. Emirler ve valiler bunun fazla ya da eksik olmaması için üzerine yüzüklerini koydukları için buna yüzüklenen anlamında mahtûm denilmiştir.³³⁷

Men (المن): İslam hukukuna göre bu, iki rıtıldır. Bu da 900 grama denk gelmektedir.³³⁸

Habbe (الحبة) Tane: Bunun miktarı bir arpa ağırlığı kadardır. İslam hukukuna göre bir habbe 1/100 miskaldır.³³⁹

C. Fiyatlar

Selçukluların tımar sistemine dayalı olan idari ve ekonomik politikası; servetin, idareciler, ordu komutanları, üst rütbedeki memurlar ve onların yardımcılarının eline geçmesine yol açmıştır. Halkın ezici çoğunluğu, hayatın temel maddelerini temin etme güçleri bulunmadığı için fakirlik, açlık ve mahrumiyet içinde yaşıyordu. Bu da Selçuklular zamanında fiyatların yüksek olması, vergilerin ve tımarların çok olması sebebiyleydi.³⁴⁰ Bu durum, tımar sahiplerinin üretimi tekellerine almasına yol

³³³ Hamedân Abdülmecîd el-Kebîsî vd., *Dirâsâtün fî Târîhi 'l-İrâk ve Hadâretuh*, s. 188.

³³⁴ Makrîzî *el-Evzân ve 'l-Ekyâlü 'ş-Şer'iyye*, s. 76.

³³⁵ Ahmed eş-Şîrbâsî, *el-Mu'cemü 'l-İktisâdî el-İslâmî*, Dârü'l-Cebel, Beyrut, 1981, s. 195.

³³⁶ Hamedân Abdülmecîd el-Kebîsî vd., *Dirâsâtün fî Târîhi 'l-İrâk ve Hadâretuh*, s. 188.

³³⁷ Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Azeî es-Sebtî (ö. 633/1236), *Hakikatü 'd-Dînâr ve 'd-Dirhem ve 's-Sâ' ve 'l-Müd*, thk: Muhammed Şerîf, el-Mecme'u's-Sekâfî, Abu Dabi, 1999, s. 59.

³³⁸ Şîrbâsî, *el-Mu'cemü 'l-İktisâdî el-İslâmî*, s. 444.

³³⁹ Hamedân Abdülmecîd el-Kebîsî vd., *Dirâsâtün fî Târîhi 'l-İrâk ve Hadâretuh*, s. 188.

³⁴⁰ Abdülkadir Selmân el-Mu'âdîdî, *Vâsîti fî 'l-Asri 'l-Abbâsî*, ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-Mevsû'ât, Beyrut, 2006, s. 206-207.

açmıştır. Dolayısıyla bunlar arz ve talebi kontrol ettikleri için fiyatları da yükselmekteydiler.³⁴¹

Siyasi olayların geride bıraktığı durumlar, Selçukluların Bağdad'a girmesi, orada asker sayının artması, hastalık ve salgınların yayılması, idareci ve sultanların ekonomik durumlara önem vermekten daha ziyade siyasi durumlarla ilgilenmeleri sebebiyle gıda ürünlerinin fiyatları artmıştır.³⁴²

Selçukları egemenliği elde etmek, topraklarını ve tımarları genişletmek için siyasi çatışmalarla meşgul olurken 447/1056'dan 574/1179'a kadar fiyatlar çok yükselmiştir. Nitekim fiyatlar o dönemde hanedanlık çatışmaları ve siyasi olaylardan çok etkilenmiştir.³⁴³

Bağdad ve Irak'ın bütün kentlerindeki çarşılar da alış veriş Arap İslam devlet bölgelerinde basılan bütün para türleriyle yapılmaktaydı. Altın dinar ve gümüş dirhem bu paralardandı. Bu durum, özellikle Abbasiler döneminde Irak, Arap İslam devletinin merkezi olduktan sonra gerçekleşmiştir. Haraç, cizye, zekat ve gümrük vergisi gibi farklı vergiler ve tüccar ile yolcuların naklettikleri mallar aracılığıyla hilafetin başkenti olan Bağdad'a büyük miktarda gelir gelmekteydi. Bu yollar ve başka yollarla paralar Bağdad piyasasına akmaktaydı. Buradan da başka kentlere gidiyordu. Farklı fiyatlarda bu paralarla alış veriş yapılmaktaydı. Bu paralar, şer'î ölçüsünü koruduğu sürece Irak kentlerinin tüccarları nezdinde kabul görmekteydi.³⁴⁴

³⁴¹ Abdülazîz ed-Dûrî, *Mukaddime fi't-Târîhi'l-İktisâdi'l-Arabî*, s. 78-79.

³⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. XVI, s. 5 ve 8.

³⁴³ Hamed Esved Halef, *es-Sirâ'âtü'l-Üsriyye ve Eseruhâ alâ İnhiyâri'd-Devleti's-Selçûkiyye ve Sükûtihâ*, Risâletü Doktora, Câmi'atü Tikrit Külliyyetü't-Terbiyye, 2014, s. 144.

³⁴⁴ Hamedân Abdülmecîd el-Kebîsî vd., *Dirâsâtün fi Târîhi'l-İrâk ve Hadâretuh*, 186.

Selçuklular Döneminde Bazı Gıda Maddelerinin Fiyat Listesi³⁴⁵

Sene	Ürün	Fiyat
448/1056	Bir kürr buğday	90 Dinar
	4 tavuk	1 Dinar
	Yarım kafiz pirinç (22.5 kg)	1 Dinar
	1 parça marul	1 Dinar
	1 Nar	1 Dinar
	1 Salatalık	1 Dinar
	Bir mekûk bakliyat (5.625 kg)	7 Dinar
449/1057	Bir torba un (67.5 kg)	9 Dinar
	Bir torba arpa ya da mısır (81.25 kg)	8 Dinar
456/1063	Bir rıtl hurma (406 gram)	4 Dinar
492/1098	Bir kürr buğday	90 Dinar

³⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. XVI, s. 5, 16, 48 ve 88; Walter Hunts, *el-Mekâyil ve'l-Evzâni'l-İslâmiyye*, 30, 66, 69 ve 78.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE BAĞDAD'DA SOSYAL HAYAT

I. Halife – Teba İlişkisi

Bağdad'da Irak toplum sınıfları iki ana sınıftan oluşmaktaydı. Biri genel diğer özel sınıftı. Özel sınıf, halifenin akrabaları; vezirler, yazıcılar, komutanlar ve kadılar gibi devletin önde gelen adamlarıydı. Ayrıca halifeye yakın olan alimler ve ilim ehli de özel sınıftandı. Dârülhilâfe yapıldığı zaman bu özel sınıf için bir kapı yapılmıştır. Onlar bu kapıdan Dârülhilâfe'ye giriyorlardı. Bu kapıya Bâbü'l-Hassa (Özel Kapı) denilmekteydi. Buna karşılık halkın geneli için Bâbü'l-Âmme (Genel Kapı) denilen bir kapı yapılmıştır. Özel olan sınıf, halifelerin ve bulundukları şartların farklı olmasıyla nüfuzları ve güçleri de farklılık göstermekteydi.³⁴⁶

Halka genel anlama gelen âmme denmesinin sebebi halkın çok olması ve gözün hepsini görememesi sebebiyledir. Amme sınıfına insanların çoğu girmektedir. Sınırlı sayıda geliri olan ve sade insanlardan oluşmaktadır. Bunlar arasında meslek sahipleri, sanatkarlar, tüccarlar, hizmetçiler, çiftçiler ve bunlar dışında başkaları bulunmaktadır.³⁴⁷

Tarih kaynakları insanların halifelerle olan ilişkilerini detaylı bir şekilde ele almamıştır. Sadece toplum sınıfları ve onların o dönemdeki yaşantılarından bahsetmiştir. Bu araştırma ile bu konuda şu bilgilere ulaştık: Bağdad'da meydana gelen krizler, vergi çokluğu, fiyat artışı ve bunlara benzer olaylardan dolayı insanlar ile halifeler arasında birtakım ilişkiler olmuştur. Zira insanların geneli şikayet etmek ve halifenin bu krizleri çözmesini talep etmek için Dârülhilâfe'ye başvurmuşlardır. Ayrıca Bağdad'da yapılan kutlama ve törenler vesilesiyle insanların halifelerle ilişkileri olmuştur. İnsanlar halifeleri selamlamak ve kutlamalara katılmak için çıkıyorlardı. Fakat burada şuna değinmek gerekir ki halifelere en yakın grup özel sınıftan olanlardı. Özel sınıftan maksat vezirler, yazıcılar, halifelerin akrabaları ve

³⁴⁶ Bedrî Muhammed Fehd, *el-Âmme'tü bi-Bağdad*, s. 11-12.

³⁴⁷ Sûzân Hüseyin Yâğî, *el-Hayâtü'l-İctimâ'iyye fî Bağdad*, Risâletü Mâcistîr, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtü'l-Ulyâ, s. 31-32.

bunlar dışında özel bir konumu olanlardır. Bunlar sürekli halifelere yakın durmaktaydılar. Hatta onların yemeği, yolculuğu ve özel davetlerine katılıyorlardı. Ama geri kalan insanlar ise halifeleri ancak kutlama ve törenlerde görmekteydiler. Fakat amme sınıfından çok sayıda kişi özel bir konuma gelmiştir. Bunlar arasından alim, şair ve meslek sahipleri ortaya çıkmıştır. Kimi de sahip olduğu ilim, şiir ya da meslek sebebiyle Dârülhilâfe'ye erişebilmiş ve halifelerle temas halinde olabilmıştır. Ayrıca Dârülhilâfe'de icra edilen ilim halkları ve müsabakalar vesilesiyle de Dârülhilâfe'ye girenler olmuştur. Amme sınıfı genelde fakirdi. Gerçekten sade ve basit bir hayat yaşamaktaydılar.³⁴⁸

Bağdad'da farklı milletlerden halklar bulunmaktaydı. Arap, Fars, Türk, Deylem, Nebt, Ermeni, Çerkez, Kürt, Kerc ve Berberiler bulunmaktaydı. Fakat bunlar genelde Arapça konuştukları için bunlar Arap sayılmaktaydı. Dini açıdan Bağdad'a bakılacak olursa orada yaşayanların çoğunun mezhepleri farklı olmakla birlikte Müslüman olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra Yahudi ve Hristiyanlardan zimmi olanlar da bulunmaktaydı. Bunlar Bağdad'ın farklı yerlerinde ve kendilerine özel bölgelerde yaşamaktaydılar.³⁴⁹

Selçuklular döneminde halifelerin siyasi nüfuzları yoktu. Halifeler Selçukluların korumasına itimat etmişlerdi. Bu dönem, halifelerin şekilsel olarak yönetimde bulunduğu dönem olmuştur. Bütün yetkiler Selçukluların elindeydi. Tüm bunlara rağmen insanların halifelerle iyi ilişkileri bulunmaktaydı. Zira insanlar kendi toplumlarında meydana gelen tehlikeleri ve fitneleri sezdikleri zaman halifelere sığınıyorlardı. O dönemlerde bu tür durumlar meydana geldiğinde insanlar halifelere sığınmak için Dârülhilâfe'ye ve halifelere başvuruyorlardı.³⁵⁰

³⁴⁸ Safâ Kâsım, *el-Evdâü'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâ'iyye fi'l-İrâk*, s. 106-107.

³⁴⁹ Ahmed Abdüssettâr el-Cevârî, *eş-Şi'ru fi Bağdad hattâ Nihâyeti'l-Karni's-Sâlis*, Dârü'l-Keşşâfi Beyrut, 1856, s. 35.

³⁵⁰ Hüseyin Ali Kîs Muhammed el-Kîsî, *Tabî'atü'l-Müctema'i'l-İrâkî fi'l-Asri'l-Abbâsî el-Müteahhir*, Dârü's-Şü'ûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmme, Bağdad, 2007, s. 21.

Bağdad halkı, halifenin ya da idarecinin hastalanması ya da ölmesinden çok endişe duyuyordu. Nitekim böyle bir durumda o dönemde Bağdad'da kaosun ve çalkantının meydana gelmesinden korkuyordu.³⁵¹

Abbassiler dönemini özellikle de onların son dönemlerini ele alan çalışmaların çoğu bu dönemi kaos ve çöküş çağı olarak anlatmakta ve bunun sorumluluğunu o dönemdeki halifelere yüklemektedir. Bu çalışmalar Halife en-Nâsır Lidinillah, Halife ez-Zâhir ve Halife el-Müstansır Billah gibi bazı halifelere karşı insaflı davranmamışlardır. Halbuki bu halifeler toplum yapısını yeniden düzeltme ve insanların işlerine önem vermeye gayret göstermişler ve Abbasi hilafetinin yıkılan esaslarını yapmışlardır. Abbasi hilafetinin yönetimi dışında kalan bazı vilayetlerin yönetimi altına giren veya sömürülen bazı kentleri geri almışlardır. Örneğin Halife en-Nâsır Lidinillah, Bağdad ve nahiyeleri dışında Abbasi halifesinin elinde başka bir yerin olmadığı uzun bir dönemden sonra Irak'a tümüyle hükmeden ilk halife olmuştur. Bu halifeler toplum ve devleti inşa etmenin en iyi kuralının toplumun içindeki birliği sağlamak olduğunu görmüşlerdir. Nitekim farklı toplum kesimlerinin birlik olmaları ve birlikte yaşamaları devlete hizmet eder ve onu savunur. Bu, halifeyi Müslümanların halifesi olmasını ve onun toplumun bütün grup, mezhep ve meslek mensupları üzerine ilk idareci olmasını sağlayan tek araçtır. Halifelerin o dönemde toplumları birleştirmede yaptıkları en önemli şey şudur: Halifeler İslam ümmetinin Sünni ve Şîî gruplarına ve hatta Ehl-i Sünnet'in en basit bir fıkhi ihtilaftan dolayı birleriyle çatışan ve birbirlerine düşman olan farklı mezheplere ayrıldıklarını görmüşlerdir. Bu sorunların çözülmesi gerektiğini görmüşlerdir. en-Nâsır Lidinillah *Rûhu'l-Ârifîn* adlı bir kitap yazmaya kalkmıştır. Bu kitapta yetmiş tane hadis bulunmaktaydı. Halife mezhepleri arasındaki bu sorunların çözülmesi için bu kitabı Bağdad'daki Sünni mezheplerin büyük alimlerine vermiştir. Şîîlere ise ifade özgürlüğü ve onların kendi adet ve geleneklerini yerine getirme hakkını vermiştir. Böylece halifeler Şîîleri Sünnilere yakınlaştırmaya çalışmışlardır. Halifeler ayrıca toplum içinde büyük bir grup olmaları hasebiyle tasavvufçulara da önem vermişlerdir. Onların dini görüşlerine ve icra ettikleri dini faaliyetlerine müsaade etmişlerdir. Halifeler toplumun diğer

³⁵¹ Bedrî Muhammed Fehd, *el-Ammêtü bi-Bağdad*, s. 49.

sınıflarına da özellikle de halk sınıfına, basit meslek sahiplerine ve fakirlere önem vermişlerdir. Bunlar hilafetin güvenliğini tehdit eden herhangi bir saldırı ya da tehlikeye karşı koymak için hazır bir güç oldukları ve Bağdad toplumunda büyük bir grup oldukları için Halifeler bunlara önem vermiş ve bunları kendilerine yaklaştırmışlardır.³⁵²

II. Yiyecekler

Günlük hayatın olgularından biri yiyecekler ve içeceklerdi. Bağdad halkı yiyeceğe çok önem vermiştir. Yemek pişirme, sınıflandırma, sofralarına servis etme sıralamasında ustalaşmışlardı. Yazarlar, yemeklerden ve bunları servis etme yöntemlerinden bahseden kitaplar yazmaya özen göstermişlerdir. Bu konuda kitap yazanlardan biri Muhammed b. Abdülkerim el-Bağdâdî'dir. O bu konuda *et-Tabîh*³⁵³ kitabını yazmıştır. Yazar bu kitabında Abbasiler dönemindeki yiyeceklerden bahsetmektedir. Yazar kendi dönemindeki toplum gruplarına göre yiyecekleri sınıflandırmıştır. Farklı toplum gruplarının yemeklerinden bahsetmiştir.³⁵⁴

Sosyal grupların farklı olmasıyla yemekleri de farklılık göstermekteydi. Özel grubun yemeği genelde bir çeşitten fazla olup lükstü. Bunun aksine fakirlerin yemeği ise sade ve gıda değeri azdı. En meşhur yemeklerden biri tavuk etinden yapılan yiyeceklerdi. Yiyenlerin isteklerine göre farklı şekillerde pişirilmekteydi. Tavuk eti sofranın ana yemeğiydi. Bu sebeple fiyatı yüksekti.³⁵⁵

Yemek çeşitlerinden biri müdîre (مضيرة) yemeğiydi. Bu, özel bir şekilde etin pişirilmesiyle yapılan bir yemektir. Yağlı et kesilir. Tencereye konur. Sonra su ve tuz ilave edilir. Kaynatılır. Et pişmeye yaklaştığında soğan ve kimyon eklenir. Pişip suyu kurduğunda ve sadece etin yağı kaldığında bir kepçe alınıp bir kaba konulur. Ona

³⁵² Muhammed Abdullah Ahmed el-Kadehât, *el-Hayatü'l-İctimâ'iyye fî Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî el-Ahîr*, Dârü'l-Beşer, Amman, 2005, s.6-7.

³⁵³ Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Abdülkerim el-Kâtib el-Bağdâdî, *et-Tabîh*, Matbaatü Ümmü'r-Rebî'ayn, Musul, 1934.

³⁵⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 136.

³⁵⁵ Hârizmî Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf, *Mefâtihu'l-Ulûm*, el-Matbaatü'l-Münîriyye, Kahire, 1342, s. 100.

kimyon ve nane eklenir. Daha sonra biraz kaynayıncaya kadar ateşe bırakılır ve baharatlar eklenir. Biraz karıştırılıp dinleninceye kadar bekletilir.³⁵⁶

O dönemdeki bir diğer yemek çeşidi ise sekbâc (سكباچ) idi. Bu yemek şöyle pişirilirdi. Et kesilip tencereye konulurdu. Sonra ona tuz ve çubuk tarçın eklenirdi. Kaynayıncaya kadar ateşte bekletilirdi. Ondan sonra kuru kişniş, soğan, havuç ve patlıcan eklenirdi.³⁵⁷

Bir diğer yemek çeşidi ise isfânâhiyye (إسفاناحية) idi. Bu yemek şöyle yapılırdı. Et kesilip tenceredeki yağın içine konulurdu. Ondan sonra tuzla birlikte sıcak su ilave edilirdi. Pişmeye yakın olduğu zaman kimyon ve biber ilave edilirdi. Kaynayınca ihtiyaca göre pirinç ilave edilirdi. Daha sonra kısık ateşte bekletilirdi. Ondan sonra yemek için servis yapılırdı.³⁵⁸

Zengin olanların yemek adları şunlardı: Ruhâmiyye, Utriyye, Tabâhice ve Elye. Halkın yemeği ise et, ekmek, pekmez, sirke ve kızartılmış, kaynatılmış veya kebab edilmiş balıktı.³⁵⁹

Balıkçılar taze ve bayat balıkları karıştırmamaları için muhtesib adında bir görevli balıkçıları kontrol ederdi.³⁶⁰

Fasulye halk arasında yaygın olan bir yemektir. Aynı şekilde serîd (ثريد) de yaygın olan bir yemektir. Tirit, ekmeğe sulu etin ilave edildiği bir yemektir. Fakirler bazen et yerine buna fasulye ekliyorlardı.³⁶¹

Bir diğer yemek çeşidi aside (عصيدة) idi. Bu yemek hurma ve sudan yapılırdı. Hurmalar su ile kaynatılınca el ile yoğurulurdu. Ondan sonra şeker, bal ve zaferan ilave

³⁵⁶ Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Abdülkerim el-Kâtib el-Bağdâdî, *et-Tabîh*, Matbaatü Ümmü'r-Rebî'ayn, Musul, 1934, s. 107.

³⁵⁷ Bağdâdî, *et-Tabîh*, s. 13.

³⁵⁸ Bağdâdî, *et-Tabîh*, s. 27.

³⁵⁹ Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, C. X, el-Heyetü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1985, s. 307.

³⁶⁰ Abdürrahman b. Nusret eş-Şîrâzî, (ö. 589/1193), *Nihâyetü'r-Rütbe fî Talebi'l-Hisbe*, Matbaatü Lecneti't-Te'lîf ve'n-Neşr, Kahire, 1946, s. 33.

³⁶¹ İktimâl İsmail, *el-Hayatü'l-İctima'iyye ve'l-İktisâdiyye fî'l-İrâk*, Yayınlanmamış Risâletü Mâcistîr, Cami'atü Dimaşk, 1990, s. 106.

edilirdi. Daha sonra kıvama gelinceye kadar karıştırılırdı. Helva gibi parçalara ayrılırdı. Bu yemek şekersiz ve balsız da yapılırdı.³⁶²

Koyun ve ineklerin kelle ve paçaları Irak'ta halkın en çok tükettiği yemeklerden biriydi. Kellelerin kılları alındıktan sonra içinde su ve tuz olan tencereye konulurdu. Ondan sonra soğan ve baharatlar ilave edilirdi. Pişinceye kadar ateşte bekletilirdi. Irak'ta bu yemeğe bâce (باجة) denilirdi. Bir diğer yemek çeşidi ise kebaptı. Etler açılır ve tuz konurdu Daha sonra ateşte kebab edilirdi.³⁶³

Ekmek bütün insanların temel gıda maddesiydi. Çeşitli ekmek türleri bulunmaktaydı. En iyi ekmek zengin grubunun yediği beyaz ekmektir. Kepeği tasfiye edilmeyen undan yapılan esmer ekmek de vardı. Ayrıca arpadan yapılan ekmek de bulunmaktaydı.³⁶⁴

O dönemde buğday unundan yapılan helva türleri de bulunmaktaydı. Bunların en yaygını *habîr*³⁶⁵ (الهييط) denilen helvaydı. Bu helva un, şeker ve bademden yapılmaktaydı. Hazırlanan malzeme fırında pişirilip servis edilirdi. Bazı helvaların içine ceviz konulmaktaydı.³⁶⁶

Halife ve vezirler sofralarına özen gösterirlerdi. Yanlarında çalışanlar, normal halk, maiyetleri ve hatta insanların köleleri için sofralar kurarlardı. Bir gün içinde saraylarında ve evlerinde yaklaşık olarak 40 sofra açarlardı.³⁶⁷

III. Giyecekler

Abbasiler döneminde Irak'ta dokuma sanayisi özellikle de kıyafet yapma işi çok gelişmişti. Dokuma, nakış ve süslemede ustalaşmışlardı. Çok sayıda tarihçi Irak kıyafetlerini methetmiştir. Hatta Nüveyrî bu konuda şöyle demiştir: “*Kim narin elbiseler isterse Irak'a gitsin.*”³⁶⁸

³⁶² Bağdâdî, *et-Tabîh*, s. 72.

³⁶³ Hasan İbrahim, *Târîhu 'l-İslâm*, s. 637.

³⁶⁴ İktimâl İsmail, *el-Hayâtü 'l-İctimâ'îyye*, s. 307.

³⁶⁵ Tavuk suyu

³⁶⁶ Bağdâdî, *et-Tabîh*, s. 75.

³⁶⁷ Ebû Ali el-Muhsin b. Ali el-Kâdî et-Tenûhî, *Nişvârü 'l-Muhâdare ve Ahbârü 'l-Müzâkere*, Matbaatü't-Terakkî, Dımaşk, 1946. . 23-24.

³⁶⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü 'l-Ereb*, C. I, s. 358.

Toplum gruplarının birbirinden ayırt edilmesinde farklı ve çeşitli giyeceklerin giyilmesinin etkisi büyüktü. Her bir grup kendisini diğer gruplardan ayıran özel giyecekler giyerdi. Bazen giyecek çeşitleri sosyal grupların dışına çıkıp Irak'ın diğer bölgelerine kadar yayılmaktaydı. Giyecekler, kullanım amaçlarına göre üç gruba ayrılmaktaydı. Bir kısmı baş için, bir kısmı vücut için ve bir kısmı da ayak içindi.³⁶⁹

Baş için olan giyecek sarıktı. Sarık toplum gruplarının çoğunun giyeceği idi. Sarık, farklı dokuma maddelerinden yapılmaktaydı. Ayrıca ince ketenden yapılmaktaydı. Bağdad halkı sadece bununla yetinmiyorlardı. Sarıkların simli iplerle süslüyorlardı.³⁷⁰

Kadının başına örttüğü en meşhur başörtü burku'ydu. El-Burku' (البرقع) göz kısmının açık diğer yerlerin kapalı olduğu bir kumaş parçasında ibaretti. Kadınlar hımar (خمار) denilen başörtüyü de takarlardı.³⁷¹

Vücut giyeceği olan cübbe toplum gruplarına göre farklılık göstermekteydi. Zenginler bunu çok giyerlerdi. Her bir özel gün için bir cübbe giyerlerdi. Zenginlerin cübbesi eni geniş olup uzundu. Pahalı kumaştan yapılmaktaydı. Halkın cübbesi ise genelde yünden yapılmaktaydı. Sûfî ve fakirlerin cübbeleri birkaç yamayla yamalanmış bir şekildeydi.³⁷²

İzâr (إزار) dıştan giyilen vücut giyeceği idi. Kişinin göbek kısmından bağladığı ve göbekten aşağıya doğru olarak giydiği bir kumaş parçasından ibaretti. Bu elbise o dönemde avret yerlerini örtmek için hamamlarda da kullanılmaktaydı.³⁷³

Renk olarak Müslümanların en fazla tercih ettiği ise beyazdı. Beyaz renkli elbise giymek, elbiselerde uyulan sünnetlerden biriydi. Siyah rengi ise Abbasiler kendi devletleri için bir simge yapmışlardı. Siyah renkli sarık halifeler ve vezirler nezdinde birinci derecede tercih edilmekteydi. Kutlama ve özel günler vesilesiyle yapılan

³⁶⁹ Muhammed Abdullah Ahmed el-Kadehât, *el-Hayâtü'l-İctimâ'iyye fî Bağdâd*, s. 234.

³⁷⁰ Salah Hüseyin el-Ubeydî, "Melâbisü'n-Nedâmâ hattâ fî'l-Asri'l-Abbâsi", C. I, *Mecelletü Sûmer*, Bağdad, S. 29, 1973, s. 108.

³⁷¹ Ubeydî, *el-Melâbis*, s. 58.

³⁷² Reinhart Dozy, *el-Mu'cemü'l-Müfasssal bi-Esmâi'l-Melâbisi'l-Arabiyye*, trc: Ekrem Fâdıl, Matbû'âtü Vizâreti'l-A'lâmi'l-İrâkiyye, Bağdad, 1971, s. 137.

³⁷³ Mustafa Cevâd, "Ezyâü'l-Arab", *Mecelletü't-Türâsi's-Şa'bî*, Bağdad, S. 8, 1964, s. 5.

törenlerde halifenin yanına gelen insanların tümü siyah sarık takardı.³⁷⁴ Halk sınıfından olanların siyah sarık takmaları yasaktı. Yeşil renkli sarık da giyilmekteydi. Bu ise alevilerin simgesiydi.³⁷⁵

Kırmızı ve sarı renkli elbiseler, çiftçi ve tasavvufçuların elbiseleriydi. Zimmi olanlar ise farklı renkli sarıklar takıyorlardı.³⁷⁶

Bazı giyeceklerin birtakım gelenekleri ve giyme yöntemleri vardı. Örneğin adam sarığını insanların huzurunda çıkarmazdı. Çünkü bu durum saygısızlık ve edep dışı olarak telakki edilmekteydi. Eğer bir kimse sarığını Dârülhilâfe çıkarsaydı bunun üzerine cezalandırılırdı. Fakat belli özel günlerde sarık çıkarılırdı. Örneğin halifenin taziyesinde ve Allah’a ibadet etme vakitlerinde sarık çıkarılırdı.³⁷⁷

Kadınların vücutları için giydikleri kıyafetlerin en meşhuru cilbabdı. Kadınlar evlerinden çıkacakları zaman baştan ayaklarına kadar bu elbise ile kapanırlardı. Kalite ve değer bakımından kadınların kıyafetleri de erkeklerin kıyafetleri gibiydi.³⁷⁸

Halife ve emirlerin hanımları kendi kıyafetlerine daha çok özen gösterirlerdi. Halife el-Müstedî’ Biemrillah’ın (579/1183) hanımlarından biri vefat ettiği zaman onun için büyük incilerle süslü ve yenleri büyük olan bir elbise çıkarılmıştır. Ayrıca üzeri incili olan “kabkab” (قَبْقَاب) ve “medâs” (مَدَاس) adında incili ayakkabı çeşitleri çıkarılmıştır.³⁷⁹

İnsanlar özellikle evlerinden çıktıkları zaman dış görünüşlerine özen gösteriyorlardı. Saçlarını yağlıyor ve tarıyorlardı. Sarıklarını düzeltmek için aynaya bakıyorlardı. Elbiselerini özenle giyiyorlardı. Öyle ki kişinin dış görüntüsü insanların gözünde kabul edilecek bir güzellikte oluyordu. Bazıları da koku sürünerek daha

³⁷⁴ Tenûhî, *Nişvârü 'l-Muhâdara*, C. VIII, s. 91.

³⁷⁵ el-Mes'ûdî, *Mürûcü 'z-Zeheb*, C. IV, s. 259.

³⁷⁶ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şâbiştî, *ed-Diyârât*, thk: Kurkîs Avâd, Matbaatü'l-Ma'ârif, Bağdad, 1951, s. 128.

³⁷⁷ Melîha Rahmetullah, *el-Melâbis fî 'l-Irak Hilâle 'l-Usûri 'l-Abbasiyye*, Cami'atü Bağdad, ts., s. 187-188.

³⁷⁸ Reinhart Dozy, *el-Mu'cemü 'l-Müfassal*, s. 103.

³⁷⁹ Eyyûbî, *Midmârü 'l-Hakâik*, s. 39.

fazlasını yapmaktaydı. Bağdad'da kokuların satışı için özel dükkanlar bulunmaktaydı.³⁸⁰

IV. Bayramlar ve Özel Günler

Bayramlar ve özel günler İslami bayramlara farklı bir renk katmaktaydı. Bayramların bir kısmı; dini, resmi, yerel ve aileviydi. Bir kısmı da İslami medeni toplumların ortaya çıkması vesilesiyleydi. Bazısı da İslam'dan önce bulunan geleneksel özel günlerdi. Kutlamalar düzenli bir şekilde değildi. Bazıları periyodik olarak yapılmaktaydı. Bazıları da sadece özel günlerde yapılmaktaydı. Bu kutlamalar, anmalardaki ağlama dahi olsan herhangi bir şekilde Bağdad toplumunun kendini rahatlatma ihtiyacı duyduğunu göstermektedir. Irak toplumu, rahatlatıcı şeyler icat ederek günlük rutin hayatı değiştirmeye, bunun dışına çıkmaya ve gönülleri dinlendirmeye ihtiyaç duymaktaydı. Bazı bayramlar, toplum içinde dini şuurun derinliğini, bazıları da halkın hayatında İslami görünümün inceliğini göstermekteydi. Ayrıca insanların sosyal olan ve teselli veren geleneksel bayramlara ve Nasrani bayramlarına katılmaya istekli olduğunu da göstermektedir.³⁸¹

Müslümanların bayramları ve kutlamaları dini ritüelleri yapmakla bağlantılıydı. Bu sebeple bunların çeşitli türleri bulunmaktaydı. İlk kutlama, Ramazan ayını ihya etmektir. Şaban ayının son bulmasıyla Ramazan ayını kutlama hazırlıklarına başlanmaktaydı. Halifenin divanı, ramazan vesilesiyle mescitler, medreseler, türbeler, ribatlar ve fakirlerin zaviyelerine ramazan hediyelerini dağıtırdı. Dağıtılan yardımlar, un ve etti. Bu da oralarda kalan zahit ve sûfilerin iftar yemeği için verilmekteydi. Ayrıca bu tür yerlerde iftarını açmak isteyen halk için de bunlar verilmekteydi. Ramazan ayı, Allah'a ibadet etmek, ona yakınlaşmak ve ecirlerin kat kat verildiği bir mevsim olduğundan dolayı zenginler ve hali vakti yerinde olan hayır sahipleri fakirlere bağışlarda bulunuyorlardı.³⁸²

³⁸⁰ Bedrî Muhammed Fehd, *el-Ammetü bi-Bağdad*, s. 160.

³⁸¹ Muhammed Abdullah Ahmed el-Kadehât, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye fî Bağdad fî'l-Asri'l-Abbâsî el-Ahîr*, s. 175.

³⁸² Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdillâh Sebtü İbnü't-Te'âvîzî, *Dîvân*, Matbaatü'l-Muktataf, Kahire, 1903, s. 294-294.

İbadet ve oruç ayı olan Ramazan ayı geldiği zaman mescitler kandillerle aydınlatılırdı. Mescitlerde beş vakit namaz ve teravih kılınırdı.³⁸³

Hayır işleri, zahitlerin ve tasavvufçuların bulunduğu yerlere sadece yiyecek dağıtmakla sınırlı değildi. Misafirler için özel aş evleri de inşa edilmekteydi. Örneğin Halife en-Nâsır Lidinillah fakir Müslümanların iftar açmaları için bir aş evi inşa etmişti. Bu evler Bağdad'ın kenarlarında yapılmıştı. Bunların sayısı 20'ye ulaşmıştı. Bu evler, pişirme araçları ve aşçılar gibi ihtiyaç duyulan her şeyle donatılmıştı. Halife her bir ev için orayı denetleme işini yapacak güvenilir birini görevlendirmişti.³⁸⁴

Bu aş evlerinde verilen hizmet ücretsizdi. Hiçbir ücret alınmıyordu. Hayır olarak bu hizmet yapılıyordu. Bu aş evleri Ramazan ayında iftara hazırlık yapılması için akşam ezanından önce kapılarını açardı. Her bir oruçluya et, ekmek ve diğer yiyeceklerle dolu olan bir kap yemek verilirdi.³⁸⁵

Halife el-Müstansır Billah ramazan ziyafet evlerinin sayısının artırılmasını emretmiştir. Zira bunlara iki tane daha eklemiştir. Biri Dârülhilâfe olup Dârü's-Şecere'de oturan halifelerin çocuklarının iftarı içindi. Diğer Bağdad'ın güney doğusuna düşen Bahrebe b. Cerede mahallesinde fakirler içindi.³⁸⁶

Ramazanda yardımlarının dağıtılması yıllık bir gelenek haline gelmişti. Halifeler bu yardımların bütün medreseler, ribatlar, türbeler ve fakirlerin zaviyelerine dağıtılmasına özen göstermişlerdir. Bağdad toplumunun devam etmeye önem verdiği geleneklerden biri ramazan davulcularıydı. Bunların görevi sabah ezanından uzun bir süre önce başlardı. Davulcu, kaldığı sokak ya da mahalle halkını sahura çağırırdı. İnsanlara sahur vaktini hatırlatır ve sabah ezanının yaklaştığını haber verirdi. Davulcular, sokakta yürürken ilahi ve maniler söylerlerdi.³⁸⁷

İnsanların çoğu Ramazan ayının gecelerini camilerde teravih kılarak, o dönemde yapılan sohbetleri dinleyerek ihya ederdi. Daha sonra ramazan ayının sonu

³⁸³ Zehîrüddin el-Kazrûnî, *Makâme fî Kavâidi Bağdad fî'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk: Kurkîs Avâd, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdad, 1962, s. 17.

³⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîhi*, C. XII, s. 271.

³⁸⁵ Muhammed Abdullah Ahmed el-Kadehât, *el-Hayatü'l-İctimâ'iyye, fî Bağdâd*, s. 177.

³⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. I, s. 113.

³⁸⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahmûd b. en-Neccâr, *Zeylû Târîhi Bağdâd*, C. I, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, ts., s. 47.

yaklaştığında Dârülhilâfe'den bütün fakirlere nimetler dağıtılırdı. Ondan sonra insanlar ramazan bayramı için hazırlıklar yapardı.³⁸⁸

Ramazan bayramı, Şevval ayının birinci günü başlar üçüncü gününe kadar devam ederdi. Bayram gününü ilan etme merasimi insanların şevval hilalini görmesiyle başlardı. Hilali görenler, başkadiya hilalin görüldüğünü ulaştıran kâdılarını huzurunda hilali gördüklerine dair şahitlik yaparlardı. Başkadı da hilalin görüldüğünü halifeye bildirirdi. Ondan sonra halife bayramı ilan etme emrini verirdi. İnsanlar hilali görmedikleri zaman ramazan ayının orucunu otuza tamamlarlardı. Ondan sonra bayram olurdu.³⁸⁹

Bayramın birinci günü insanlar, bayram namazını kılmak için yeni elbiseleriyle camilere giderlerdi. Halifeler ramazan bayramını kutlamaya özen gösterirlerdi. Halife görkemli bir geçit töreniyle sabah erken çıkardı. En güzel elbiselerini giyerdi. Onunla birlikte büyük devlet adamları da çıkardı. Halifenin tören alayı geçerken insanlar yolun iki tarafına dizilirlerdi. Halife geçerken insanlar onu şöyle diyerek selamlarlardı: “Mü'minlerin emiri ve İslam nurunun üzerine selam olsun”. Halife de onlara selam ile karşılık verirdi. Böylece halife caminin içine girer ve bayram namazını kılardı. Halife minbere çıkar ve insanlara bayram hutbesini verirdi. Hutbeden sonra insanlar ayağa kalkar ve halife için dualar ederlerdi. Ondan sonra halife tören alayıyla birlikte çıkar ve Dârülhilâfe'ye dönerdi.³⁹⁰

Bayramın birinci gününde askeri geçit gösterinin yapılması bir gelenektir. Askeri geçit bayram günleri boyunca devam ederdi.³⁹¹ Bu askeri geçit töreninin yapılması esnasında askerler görkemli elbiseler giyerdi. En iyi atlara binerlerdi. Ordu geçerken insanlar yolun iki tarafına dizilirlerdi ya da evlerin balkonlarında oturup askeri geçit törenini izlerlerdi. Halife ve devletin büyük adamları daha önce bu özel gün vesilesiyle hazırlanan özel bir yerde otururlardı. Burada ordu geçit törenini yapardı.³⁹²

³⁸⁸ Kazrûnî, *Makâme fî Kavâidi Bağdâd fî 'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 25.

³⁸⁹ Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'shâ*, C. II, el-Matbaatü'l-Emîriyye, Kahire, 1913, s. 406-407.

³⁹⁰ Bedrî Muhammed Fehd, *el-Âmmetü bi-Bağdad*, s. 192.

³⁹¹ Kazrûnî, *Makâme fî Kavâidi Bağdâd fî 'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 26.

³⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. X, s. 35.

Bayramda Bağdad, alı pullu ve renkli ipek kumaşlar ve baraklar ile süslenirdi. Nefesli çalgılar ve davullar çalınırdı. Ramazan bayramını kutlama ve ordu geçit törenin yapma o dönem boyunca devam etmiştir. Zira durumlar sakindi. Çalkantılar ve söylentiler yoktu.³⁹³

Zilkade ayının hilali görüldüğü zaman hac sezonunun girmesi vesilesiyle yeni kutlamalara başlanırdı. Zira hacılar bu ayda Vâsıt'tan, Basra'dan, Kûfe'den ve Fâris ile Horasân gibi Irak'ın doğusundaki bölgelerden ve de başka yerlerden gelip Bağdad'ın batı kısmında toplanırlardı. Burada çadırlar kurarlardı. Devlet hacıların su içmesi için özel içme suyu yerleri yapardı. Onlara yemek verirdi. Kutsal topraklara gitmeden önce Bağdad'a toplanan hacıların sayısı binleri bulmaktaydı. Bir yıl hacı adayların sayısı 20.000'i bulmuştur.³⁹⁴

Hac mevsimi iyilik ve hayır yapma zamanıydı. Zengin olanlar mallarını tasadduk ediyorlardı. Halife en-Nasır'ın annesi Zümrüt Hatun hacca gittiği zaman 300.000 dinar sadaka vermiştir. Yanında bin deve vardı. Bunları harem ehline tasadduk etmiştir. Hacıların hizmeti ve Beytullah'ın ziyaretçileri için göletleri ve su kuyularını onarmıştır.³⁹⁵

Zilhicce'nin onuncu günü Kurban bayramıdır. Kurban bayramındaki adetler ramazan bayramındaki adetlerden farklı değildi. Bu bayramda da namaz için hazırlık yapılır, bayramlaşma yapılır ve helvalar ikram edilirdi. Bu bayramın en önemli özelliği kurbanların kesilmesidir. Kurban kesmek fakihlerin çoğuna göre müekked bir sünnettir. Müslümanlar bu sünneti yerine getirmeye özen göstermişlerdir. Bayram namazından sonra insanlar kurbanlarını kesmek için evlerine giderlerdi. Kurban etlerini fakirlere ve akrabalara dağıtırlardı. Kurbanları sadece halk kesmiyordu. Halifeler de kurban kesiyorlardı. Halifeler her sene, Dârülhilâfe'nin yakınında

³⁹³ Bedrî Muhammed Fehd, *el-Âmmetü bi-Bağdad*, s. 193.

³⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. X, s. 112.

³⁹⁵ Mustafa Cevâd, *Seyyidâtü'l-Belâtü'l-Abbâsî*, Dârü'l-Keşşâf, Beyrut, 1950, s. 176.

halifelerin göreceği ve kurban kesimini kontrol edecekleri bir yerde kurbanların kesilmesini emrederlerdi.³⁹⁶

Mevlid-i nebi kutlamaları da yapıldı. Mevlit kutlaması en güzel şekilde icra edilirdi. Nitekim mevlit, kainatın efendisi Muhammed'in (s.a.s.) doğum gününün kutlamasıdır. Bu gün, Bağdad ve diğer bütün kentlerde kutlanırdı. Halifeler, sultanlar ve halk, mevlit kutlamalarına katılırlardı. İbnü'l-Cevzî bu mübarek gecenin kutlanma şekli hakkında şunu söylemiştir: Bu gecenin aydınlatılması için büyük bir ateş yakılırdı. Aynı şekilde büyük mumlar da yakılıp büyük teknelere konulurdu. Bu tekneler üzerinde kubbeler yapıldı. Bağdad halkının tümü Dicle nehrinin kenarına gelirdi. Dicle nehrinin kenarında gecelerlerdi. Tekneler üzerinde kutlamaları izlerlerdi. Teknelerin içinde devlet erbabı vardı. Onlar için sultan, vezir ve devletin ileri gelenleri bulunmaktaydı. İnsanlar sadece izlemekle yetinmiyorlardı. Elleri mumlar taşıyarak bu geceyi ihya etmeye katılıyorlardı. Şair ve edebiyatçılar bu gecede en güzel şiirleri söylerlerdi. Ayrıca saltanat sarayının damı ile Dicle nehri arasında bir ip bağlanırdı. Erkekler aydınlık yapmak ve bu kutlamayı şenlendirmek için ellerinde mum ve ateşlerle bu ipe çıkarlardı. Bu kutlama 484/1092 yılında yapılmıştır.³⁹⁷

V. Yerel ve İcat Edilen Bayramlar

Siyasi gelişmelerin sosyal hayat çevresi üzerinde etkisi olmuştur. Dini ve siyasi bir akım olan Şia'nın hilafeti elde etme hedeflerini gerçekleştirmede başarısız olmalarından sonra kendi hedeflerinin bir simgesi olarak Gadir bayramını icat etmişlerdir. Bu bayramda gündüzün Bağdad, Kufe, Necef ve Kerbela'da bulunan Ehl-i Beyt kabirlerini ziyaret etmeye özen gösterirlerdi.³⁹⁸ Şia'nın bu bayramı edinmelerinin sebebi Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Hz. Ali b. Ebî Tâlib'i (r.a.) kendisine kardeş edinmesidir (muâhât). Bu bayram üç gün sürmekteydi. Bayram Zilhiccenin on sekizinci günü olmaktadır. Çünkü kardeş olma (muâhât) hicretin onuncu yılında veda haccında olmuştur. Şia bu geceyi namaz ile ihya etmekteydi. Bu gecenin sabahında

³⁹⁶ Tâcüddin Ebû Tâlib Ali b. Enceb b. es-Sâ'î (ö. 764/1275), *el-Câmi'u'l-Muhtasar fî Unvâni't-Tavârih ve Uyûni's-Siyer*, C. IX, thk: Mustafa Cevâd, el-Matbaatü's-Süryâniyye el-Katolikiyye, Bağdad, 1934, s. 202-203.

³⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. XVI, s. 294.

³⁹⁸ Muhammed Abdullah Ahmed el-Kadehât, *el-Hayatü'l-İctimâ'iyye*, s. 192.

öğlenden önce iki rekat namaz kılmaktaydılar. Bu gündeki dini ritüelleri yeni elbise giymek, köle azat etmek, yabancılara iyilik yapmak ve kurban kesmektir.³⁹⁹

Ehl-i Sünnet 389/999 yılında Şia'nın bayramına benzer bir bayram icat etmiştir. Bu bayramı Şia'nın bayramından 8 gün sonra yapmışlardır. Ehli sünnet bunun hakkında şöyle söylemiştir: Bu gün Rasûlullah'ın (s.a.s.) Hz. Ebubekir ile mağaraya girdiği gündür. Onlar bu günde süslenme, kubbeler dikme ve ateş yakma eylemlerini yaparlardı.⁴⁰⁰

Bu bayramların yanı sıra senenin belli vakitlerinde kutlamalar yapılmaktaydı. Bağdad'da halkın kutladığı bayramlar vardı. Fakat bunların vakitleri sabit değildi. Yani sürekli kameri aylarla uyumlu değildi. Bunlar örfi bayramlar olup eski pers geleneklerine dayanmaktaydı. Örneğin “*mihrican*” ve “*nevruz*” bu tür bayramlardandı.⁴⁰¹

Mihrican'ın gelişi kış mevsiminin başlangıcının habercisiydi. Bu bayram Asur takvimine göre 26 Ekim'de kutlanmaktaydı. Bununla nevruz arasında 167 gün vardı. Perslerde bu bayramın süresi altı gündü. Altıncı güne Büyük Mihrican denilmekteydi. Bağdad halkının bu bayramı kaç gün kutladığını bilmiyoruz. Bu bayram geldiği zaman insanlar, kışı karşılamak için yatak ve elbiselerini değiştirirlerdi. Davullar çalınırdı. İnsanlar diğer bayramlarda sevindikleri gibi bunda sevinirlerdi.⁴⁰²

Nevruzun anlamı yeni gün demektir. Havaaların ısınmaya başlamasında bu bayram kutlanırdı. Vakti her sene bahar mevsiminin başlangıcında olup 21 Mart'taydı. Perslerin yanında bunun süresi altı gündü. Altıncı güne Büyük Nevruz denirdi. Nevruzdan sonra kutlama yapmak Abbasilerin ilk dönemlerinden itibaren olmuştur. Sadece Bağdad halkı nevruzu kutlamıyordu. Birçok belde bunu kutluyordu. İnsanlar nevruz gecesinde mumlar ve ateşler yakarlardı. Birbirleriyle hediyeleşirlerdi ve bu bayramı kutlarlardı. Bunu sadece halk kutlamıyordu. Anı zamanda şairler ve

³⁹⁹ Şihabüddin Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, C. I, s. 174.

⁴⁰⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, s. 175.

⁴⁰¹ Hamza b. el-Hasan el-İsfehânî, *Târîhu Sinî Mülûki'l-Erd ve'l-Enbiyâ*, Matbaatü Dârü Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1961, s. 130-143.

⁴⁰² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, s. 178.

edebiyatçılar da kutluyorlardı. Zira onlar güllerin zamanını güzellik mevsimi ve güzellik vakti olarak kabul ediyorlardı.⁴⁰³

Bu bayramların yanı sıra Hristiyanların bayramları vardı. İslam dininde olduğu gibi onlarda da bayramlar eski zamandan beri miras olarak nesilden nesle nakledilmekteydi. Adam Mez'in dediği gibi bu bayramların bir kısmı eski Irak halkının geleneklerine dayanmaktaydı.⁴⁰⁴ Bu bayramların belli vakitleri olup Irak'ta o vakitlerde bu bayramlar kutlanırdı. Hristiyanlar genel bayramlarda herkese uyuyorlardı. Fakat kendilerine özel bayramlarda kendi grup ve mezheplerine göre farklı kutlamalarda bulunuyorlardı.⁴⁰⁵

Her bir kiliseye ait bayramlar da vardı. Kiliseler bunları senenin belli vakitlerinde kutluyorlardı. Bu bayramlar Hristiyanlara özgü bayramlardı.⁴⁰⁶ Hristiyanların bayramlarından bizim konuyu ilgilendiren bayramlar, Bağdad'ın içinde ve yakınındaki kiliselerde kutlanan bayramlardır. Halkın bu bayramları izleme imkanı vardı. Bu bayramlar Hristiyanlara özel olan sevinç günlerinde kutlanırdı. Hristiyanlar bu bayramlar için hazırlıklar yaparlardı. En güzel ve en pahalı elbiselerini giyerlerdi. Rahip ve kahinler dini bir geçit töreniyle çıkarlardı. Elbiselerinin üzerinde haç işaretleri vardı. Sıraları arasında bayraklar vardı. Aynı makamda ilahiler okurlardı. Büyük oruç bayramları Pazar günlerine bölüştürülerek kutlanırdı. Birinci Pazar gününde, Bağdad'ın doğusunda “eş-Şemâsiye” kapısına düşen el-Âsime kilisesinde kutlama yapılırdı. İkinci Pazar gününde ez-Zerîkiyye kilisesinde kutlama yapılırdı. Üçüncü Pazar gününde ez-Zendûred kilisesinde kutlama yapılırdı. Bu kilise de Bağdad'ın doğu tarafına düşmekteydi. Bu kilisenin olduğu bölgenin tümünde bostanlar ve meyveler vardı. Burada en kaliteli üzüm türleri bulunmaktaydı. Bu sebeple burası şiirlere konu olmuştur.⁴⁰⁷

⁴⁰³ Bedrî Muhammed Fehd, *el-Ammetü bi-Bağdad*, s. 200-201.

⁴⁰⁴ Adam Mez, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye*, C. II, s. 276.

⁴⁰⁵ Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûtî (ö. 440/1049) *el-Âsârü'l-Bâkiyye ani'l-Kurûni'l-Hâliyye*, thk: Edward Sachau, Matbaatü Cem'iyyeti'l-Ma'ârif, Leipzig, 1923, s. 187.

⁴⁰⁶ Şâbiştî, *ed-Diyârât*, s. 13.

⁴⁰⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, s. 652.

Dördüncü Pazar gününde Dermalis kilisesinde kutlama yapıldı. Bu kilise Bağdad'ın doğu tarafına düşmekteydi.⁴⁰⁸ Bu kilisede kutlanan bayram en güzel bayramdı. Zira Bağdad'ın Hristiyanları burada toplanırdı. Eğlence ehli ve gezintiyi sevenler de bunlara katılırlardı. Onlar günlerce oradaki bostan ve bahçelerde kalıp gezerlerdi. Onlar toplanıp Hristiyanların bu güzel manzaralarında hoş vakit geçiriyorlardı. Bu kilise 739/1338 yılında yok olmuştur.⁴⁰⁹

Aziz Eşmûnî bayramı geldiği zaman Eşmûnî Kilisesi'nde kutlamalar yapıldı. Bu kilise Bağdad'ın batı tarafında Katrabil bölgesine düşmekteydi. Bu kilisedeki kutlama, Bağdad halkı tarafından bilinen neşeli kutlamalardı. Zira halk, Müslümanların bayramlarında toplandığı gibi bu bayram geldiğinde de toplanırdı. Onlar bu kiliseye gerek kara gerekse Dicle nehri yoluyla gidiyorlardı. Böylece farklı gemilere binerek bu kiliseye gittikleri görülmekteydi. Onlar güzel elbiselerini giyerlerdi. Burada kutlamalar ve gezintiler yaparlardı.⁴¹⁰

VI. Hoş Vakit Geçirme Yolları ve Avlanma

O dönemde Bağdad'da yaygın olan hoş vakit geçirme araçlarından biri arkadaş ve akrabalar arasında yapılan özel toplantılardı. Zira insanlar, gün içinde uzun süre çalıştıktan sonra can sıkıntılarını gidermek için boş vakitlerini bu toplantılarda harcarlardı. Gün içinde yaşadıkları durumlarla ilgili kendi aralarında konuşurlardı. Gün içinde duydukları hikayeler, gördükleri yenilikler ve karşılaştıkları olayları birbirlerine anlatırlardı. Bu toplantılar sadece halk ile sınırlı değildi. Halifeler, emirler, ileri gelenler ve alimler de bu toplantılara katılırlardı. Halifeler bazen dostlarını karşılamak, bazen de bir ilim ya da şiir meclisini kurmak için bu toplantı yerlerine gelirlerdi. Alimler, hediyeler ve para ödülü almak için halifenin huzurunda bu meclislerde bilgi yarışmalarını yaparlardı. Halife en-Nasır Lidinillah kendine yakın gördüğü dost ve tanıdıklardan bir grubun kendi yanında hazır bulunmasına özen gösterirdi.⁴¹¹ Halife el-Müstansır Billah Bağdad'ı ziyarette gelen sultan ve emirler gibi büyük ziyaretçilerle özel toplantılar yapardı. Melik en-Nâsır Dâvûd b. el-Meliki'l-

⁴⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, s. 660.

⁴⁰⁹ Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttilâ' alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-Bukâ'*, C. I, s. 429.

⁴¹⁰ Şâbiştî, *ed-Diyârât*, s. 9.

⁴¹¹ Eyyûbî, *Midmârü'l-Hakâik*, s. 87.

Mu'azzam Bağdad'a gelip amcası el-Kâmil'e karşı halifeden yardım talebinde bulunduğu zaman halife onu saraylarından birinin içine davet etmiştir. Bu saray, o dönemde krizi çözmek için özel bir yerdi.⁴¹²

At yarışı Selçuklu sultanları, komutanları ve vezirleri için en güzel ve en harika hobilerdendi. At yarışı onlarda mevcut olan eski bir gelenektir. Onların doğasında kahramanlık vardı. Asil Arap atlarını avlarıyla değiştiriyorlardı.⁴¹³

Bağdad'da çok sayıda nehirlerin bulunması gemi yarışları gibi spor türlerini yapma imkanını Selçuklulara vermiştir. O dönemde bu nehirlerde gemi yarışları yaygın bir şekilde yapılmaktaydı. Bunun yanı sıra erkekler yüzme yarışları yaparlardı. Farklı yöntemlerle yüzme maharetlerini ortaya koyuyorlardı. Ayrıca toplu avlar da yaygındı. İnsanlar boş vakitlerini illüzyonistler, eğlence yapanları, nadir ve hoş hareketler yapan maymun ve ayları oynatanları izlemekle geçiriyorlardı. Ayrıca sokakta yapılan sirk oyunlarını izlerlerdi. Sirk yapan oyuncu ustaca uyumlu hareketler yapardı. Ayrıca bunlar dışında halkın izlediği çok sayıda farklı oyunlar da bulunmaktaydı.⁴¹⁴

O dönemde Bağdad'da kıssa ve hikaye meclisleri de yaygındı. Kassâs (Kıssaları anlatan kişi); yollarda, kabristanlarda, camilerde ve çarşılarda oturur ve insanlara ayetler, hadisler ve geçmişlerin haberlerini anlatırdı. Kassâs vaizden farklıydı. Zira o geçmiş kıssaları ve olayları anlatırdı. Geçmişte olan olayları açıklardı. Vaiz ise insanların kalpleri yumuşasın diye Allah'ın öğretilerinden uzaklaşmanın cezasıyla insanları korkuturdu. Onlara imanı sevdirdi.⁴¹⁵

Bu kıssacıları dinleyenlerin çoğu halktı. Zira insanlar boş vakitlerini geçirmek için dışarı çıkar ve kıssaları zevkle dinlerlerdi. Kassâsların amacı para kazanmaktı. Dinleyicilerin duygularıyla oynarlardı. İnsanları etkileyip onlardan para almak için taklitler yaparlardı ve seslerini değiştirirlerdi.⁴¹⁶

⁴¹² Cemalüddin Muhammed b. Salim b. Vâsıl (ö. 697/1297), *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, C. V, thk: Cemalüddin eş-Şeyyâl, el-Matbaatü'l-Emîriyye, Kahire, 1957, s. 167.

⁴¹³ Râvendî, *Râhetü's-Sudûr*, s. 596.

⁴¹⁴ Safâ Kâsım, *el-Evdâü'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâ'iyye fî'l-İrâk*, s. 127.

⁴¹⁵ Bedrî Muhammed Fehd, *el-Ammetü bi-Bağdad*, s. 227-228.

⁴¹⁶ Şihabüddin Muhammed b. Ahmed el-Ebşîhî (ö. 850/1447), *el-Müstatraf fî Külli Fennin Müstazraf*, thk: Muhammed Hayr Ta'me el-Halebî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 2008, s. 151-152.

Vaaz meclisleri ise sadece dini işler ve Kur'an'ı Kerim ile Peygamber hadislerini açıklamakla sınırlı değildi. İçki içme, haram olan çalkı aletlerini çalma ve dinleme gibi toplumsal bozulmaları ve bozulan değerleri düzeltme ve bunların çözüm yollarına değinilirdi. Genelde bu vaizler kötü yollarda olanlar ve devlet içinde bunların destekçilerinden zarar görürlerdi. Vaiz olan ve sürgün edilen Muhammed b. Abdillab b. Ömer (ö. 576/1180) Nizamiye Medresesi'nde vaz meclisleri kurardı. İçkinin içilmesi, cariyelerin ve şarkıcıların satın alınması, çalgı aletlerinin dinlenmesi konularını dile getirirdi. Bunların haram olduğunu halka anlatırdı. Bu sebep birçok defa Bağdad'dan çıkarılmıştır.⁴¹⁷

Bu meclislerin insanların tövbe etmesi ve doğru yola dönmesinde büyük etkisi bulunmaktaydı. Bu durum vaizin dinleyicileri etkileme gücüne bağılıydı. İbn Cübeyr, İbnü'l-Cevzî'nin vaazının tesirini şöyle anlatmaktadır: *“İbnü'l-Cevzî vaazıyla dinleyicilerin gönüllerinde bir bulut oluşturmdu. Göz yaşlarından sağanak bir yağmur akıttırdı. Bu durum onun dinleyiciler ve halk üzerinde ne kadar çok etkili olduğunu göstermektedir.”*⁴¹⁸

Sufiler de vaaz meclislerine katılırdı. Şeyh Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) rağbet gören bir meclisi vardı. Bağdad'a gelen hacılar arasında çok sayıda büyük alimler de bu meclislere katılırlardı.⁴¹⁹

Bu meclisler sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası olmaları hasebiyle mezhep taassubu buralara yansımıştı. Örneğin Hanbelilerde İbnü'l-Cevzî taassubu vardı. Onlar onun meclisinde toplanırlardı. Onun bir meclisinde 100.000 kişinin hazır bulunduğı söylenmiştir.⁴²⁰

İnsanların hoş vakit geçirmesi için başka araçlar da bulunmaktaydı. Müzik bunların en meşhuru ve en yaygın olanıydı. Abbasilerin ilk döneminden sonra musikinin kural ve esasları yerleştikten sonra musiki yaygın olmuştur. Musiki için

⁴¹⁷ el-Hâfız Muhibbüddin b. en-Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643/1246) el-Müstefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd, thk: Muhammed Mevlûd Halef, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1986, s. 97.

⁴¹⁸ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, s. 179.

⁴¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, C. III, s. 446.

⁴²⁰ Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, thk: Ali Ömer, *Mektebetü Vehbe*, Kahire, 1973, s. 478.

belli kurallar oluşmuş ve okullar açılmıştır. Çok sayıda insan musiki alanında eserler yazmıştır.⁴²¹

Görülen o ki o dönemde insanlar bu tür meclisler için en güzel yerler seçerlerdi. Nehir kenarları, bahçeler ve bostanları bu tür meclisler için seçerlerdi. Şarkı söylemeleri için onlarla birlikte sanatçılar da bulunmaktaydı. Bu tür etkinlikler genelde baharda güllerin açıldığı zamanda yapılmaktaydı. İnsanlar Bağdad'ın doğu tarafına düşen el-Mahvel bölgesinde toplanırlardı. Burası son derece güzel bir yerdi. İnsanlar ağaçlar arasında dolaşır. Ağaçlardan meyveler koparırlardı. Bahçede ve çiçekler arasında sergiler serip otururlardı. Ondan sonra müzik ve sohbet meclisleri başlardı. İnsanlar bu bostanlar içinde gezinti yapmak ve dinlenmek için günlerce kalırlardı.⁴²²

Hoş vakit geçirme ve oynama araçlarından biri satranç oyunuydu. Aslında satranç Hindistan'a ait bir oyundur. İlk Müslümanların Irak ve İran'da fethettiği kentlerde de yayılmıştı. Satranç; melikler, emirler ve ileri gelenlere özel bir oyundu. Genelde boş vakitlerde arkadaşlar arasında evlerde oynanmaktaydı. Araştırdığımız kaynaklarda halifelerin o dönemde bu oyuna ilgi gösterdiklerine dair bir bilgiye ulaşamadık. Bağdad halkının yaptığı sporlardan biri uzun mesafelerde koşu yapmaktı. İsmi Bereke b. Mahmûd es-Sâ'î adında bir adam vardı. İyi koşu yapmakla meşhurdu. Vâsıt'tan Bağdad'a bir gün bir gecede koşardı. Tikrit'ten Bağdad'a da bir günde koşardı. Bunun üzerine Halife en-Nâsır ona ikramlarda bulunmuştur. Ona değer vermiştir. Onu Bağdad'da oturduğu bölge olan Bâbü'l-Gurbe adamlarının başına getirmiştir.⁴²³

Gezinti yapmak hoş vakit geçirmenin araçlarından biriydi. Bağdad halkı gezintilere katılmaya özen gösterirlerdi. Hoş vakit geçirmek için bostanlara ve bahçelere çıkarlardı.⁴²⁴

⁴²¹ Henry Fermer, *Târîhu'l-Mûsîki'l-Arabî*, trc: Hüseyin Nassâr, el-Merkezü'l-Kavmî li-t-Terceme, Kahire, 2001, s. 209.

⁴²² Bedrî Muhammed Fehd, *el-Âmmetü bi-Bağdad*, s. 219.

⁴²³ Bedrî Muhammed Fehd, *Târîhu'l-Irâk fi'l-Asri'l-Abbâsî el-Ahîr*, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdad, 1973, s. 52.

⁴²⁴ Kazrûnî, *Makâme fî Kavâidi Bağdâd*, s. 438.

Bahar mevsimi en fazla gezinti yapılan mevsimlerden biriydi. İnsanlar bu gezintiler için en güzel ve en çok sakin olan yerler tercih ederlerdi. el-Mahvel, Bağdad'a bostan ve meyvelerinin çok olduğu en güzel meşhur kentlerden biriydi.⁴²⁵ Burası Bağdad'ın en meşhur gezinti yerlerinden biriydi. Zira insanlar sabah erken toplanır ve el-Mahvel'e giderlerdi. Geziye çıkan insanlar Bağdad'ın batı tarafındaki İsa nehri kenarında yayılırlardı. Bazıları daha hoş vakit geçirmek için cariyeler ve şarkıcıları da beraberinde götürürlerdi.⁴²⁶

Halk, yapılan gösterileri ve etkinlikleri görmek ve hikayeleri anlatanları dinlemek için Dicle'nin kenarına gelirdi. Zira işleri insanları esprilerle ve maskaralıklarıyla güldüren bir grup bulunmaktaydı. İnsanlar bunları izlemeye gelirdi.⁴²⁷

Bazen emirler ve ileri gelenler, hoş vakit geçirmek ve yemek yedikten sonra bostanlarda dinlenmek için kendi arkadaşlarını çağırırlardı.⁴²⁸

İslam çağı boyunca hoş vakit geçirmenin araçlarından biri de avlanmaktır. Emeviler döneminden beri Emevi saraylarında avcılarının şekillerinin resmedildiğini görmekteyiz. Şairler; ceylan, yabani eşek ve kuş avcılarını şiirlerine konu yapmışlardır. Halifeler de avlanırlardı. Onlar bunun tutkunu olmuşlardır.⁴²⁹

Bir halife ava çıktığı zaman emirler ve yakın adamalarından bir grup onunla birlikte ava çıkardır. Av için belirlenen yere vardıkları zaman yerleşmek ve dinlenmek için çadır kurarlardı. Onlar bu şekilde avda günlerce kalırlardı. Daha sonra halife Bağdad'a dönerdi. Avlanan kuşlar devlet erbabı ve maiyetine dağıtılırdı.⁴³⁰

Halifeler halkı ve özellikle de gençleri yırtıcı hayvanları avlamaya teşvik ederlerdi. Çünkü bu avlama bedensel bir spor olup vücudun güçlenmesine yardımcı oluyordu. Güçlü olma türlerinden biri vahşi hayvanları avlamaktır. Her bir mahallenin gençleri toplu bir şekilde ava çıkarlardı. Onların ava çıkması bir sevinç vesilesiydi.

⁴²⁵ Sebtü İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü 'z-Zamân*, C.VIII, s. 563.

⁴²⁶ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, s. 180.

⁴²⁷ İmâm İmâdüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hâmid el-İsfehânî, *Harîdetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-Asr*, C. III, Matbaatü'l-Mecma'i'l-Fıkhî'l-İrâkî, Bağdad, 1977, s. 93.

⁴²⁸ Sebtü İbnü't-Ta'âvîzî, *ed-Divân*, s. 563.

⁴²⁹ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, s. 182.

⁴³⁰ Eyyûbî, *Midmârü'l-Hakâik*, s.40.

Sevinçli bir şekilde bu anları kutlardı. Gruplar ve şarkıcılar çalgılar çalar ve şarkılar söylerdi. Kuş avında Celâhik denilen yaylar kullanılırdı. Bunun yapımında ipekten bir kumaş kullanılırdı.⁴³¹

İnsanlar yırtıcı hayvanları avlamaya çıktıkları zaman yanlarında bir grup eğitilmiş çıta ve av köpeklerini alırlardı. Aslan ve yırtıcı hayvanları avlamaya çıktıkları zaman okları kullanırlardı.⁴³²

Bir yırtıcı hayvanı avladıkları zaman onu Bağdad mahallelerinde dolaştırırlardı. Böylece bununla övünüp cesaretlerini gösterirlerdi.⁴³³

Güvercinlerle oynama onları yetiştirme de hoş vakti geçirme araçlarından biriydi. Güvercinden maksat evlerde kalmaya alışan güvercinlerdir. Bunlarla ilgilenmek ve evlerde bunları beslemek çoğu insanın sevdiği bir hobiydi. İnsanlar böylece boş vakitlerini geçiriyor ve bundan özel bir zevk alıyorlardı.⁴³⁴

VII. Doğal Afetler

Selçuklular döneminde Bağdat'ta çok miktarda depremin meydana geldiğine müşahade edilmektedir. Akdeniz deprem kuşağı (Alp-Himalaya) olarak adlandırılan Fransa, İtalya, Kuzey Afrika, Yunanistan, Türkiye ve İran üzerinden Afganistan'a uzanan hat üzerinde meydana gelen depremlerin Bağdat'ı etki altında bıraktığı anlaşılmaktadır.⁴³⁵

1- **450/1058 yılı olayları:** Bu yılda Bağdad'da akşam ve yatsı arasında büyük bir deprem meydana gelmiştir. Bu deprem bir saat sürmüştür. İnsanlar çok korkmuşlardır. Çok sayıda evler yıkılmıştır. Daha sonra bu depremin Hemedan, Vâsıt, Âne, Bağdad'ın batısı ve Tikrit'te de meydana geldiği haberleri gelmiştir. Hava

⁴³¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, C. II, s. 154.

⁴³² Bedrî Muhammed Fehd, *el-Âmmetü bi-Bağdad*, s. 245.

⁴³³ Muhammed Abdullah Ahmed el-Kadehât, *el-Hayatü'l-İctima'iyye fî Bağdad*, s. 226.

⁴³⁴ Bedrî Muhammed Fehd, *el-Âmmetü bi-Bağdad*, s. 237.

⁴³⁵ Ömer Tokuş, "Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Depremler ve Meteorolojik Afetler (H.447-590/M.1055-1194)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. X, S. 52, Ekim 2017, s. 444.

değirmenlerinin çoğu bu depremten dolayı zarar görmüştür.⁴³⁶ Bu deprem çok sayıda insanın ölmesine sebep olmuştur.⁴³⁷

2- **464/1071 yılı olayları:** Bu tarihte imsak vaktinde bir deprem meydana gelmiştir. Yer, altı defa sallanmıştır.⁴³⁸

3- **466/1073 yılı olayları:** Dicle nehrinde su seviyesi çok yükselmiştir. Tekneler nehirden çıkmıştır. Bu günün gecesinde şiddetli bir rüzgar esmiş ve büyük bir sel meydana gelmiştir. Nehir suyu taşmıştır. Öyle ki su mahallelerin surlarına kadar ulaşmış ve bu surları yıkmıştır. Surun altından ve üstünden içeriye su girmiştir. Sabahleyin su Dârülhilâfe'nin içine girmiştir. Buraya çoksa su girmiştir. Dârü'l-Gurbe surundan da su girmiştir. Bâbü'n-Nûbî ve Bâbü'l-Âmme'den şehrin içine su girmiştir. Caminin içi de suyla dolmuştur. Hizmetçiler ve halifeye yakın adamlar hayretler içinde kaçışmaya başlamışlardır. O gece şiddetli bir yağmur da yağıyordu. Su halifenin, üzerinde oturduğu tahtın altına kadar gelmiştir. Halife kapıya doğru gidip çıkmak istemiş, fakat bir çıkış yolu bulamamıştır. Bir hizmetçi onu sırtına alarak et-Tâc Sarayı'na götürmüştür. Bu selden dolayı insanların malları yıkılan evlerin ve suyun altında kalmıştır. İnsanlar Bâbü't-Tâk, Dârü'l-Memleke, yüksek kayalıkların tepesine ve Bağdat'ın batı tarafına doğru kaçmışlardır.⁴³⁹

4- **470/1077 yılı olaylar:** Be senenin Rebiulevvel ayında et-Tûse mahallesine şiddetli bir yıldırım düşmüştür. Camide iki tane hurma ağacı yanmıştır. İnsanlar ağaca tırmanıp ateşi söndürmüşlerdir.⁴⁴⁰

5- **511/1117 yılı olayları:** Bu yılın arefe gününde deprem olmuştur. Bağdat'ın batı tarafında çok sayıda ev ve dükkanlar yıkılmış ve hasar görmüştür.⁴⁴¹

6- **529/1135 olayları:** Cemaziyülahır 529 (Mart-Nisan 1135) yılında kuşluk vaktinde Bağdat'ta üç sarsıntı meydana gelmiştir. Üç ay sonra 11 Şevval 529 (25

⁴³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. XVI, s. 30; Nuh Arslantaş, *İslam Tarihinde Depremler ve Algılanma Biçimleri, İlk On Asırda (h. I-II/m. VII-XVI) Arapça Kaynaklar Bağlamında Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 93; Ömer Tokuş, "Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Depremler ve Meteorolojik Afetler (H.447-590/M.1055-1194)", s. 444.

⁴³⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, C. 9, s. 651.

⁴³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. XVI, s. 138; Nuh Arslantaş, *İslam Tarihinde Depremler ve Algılanma Biçimleri*, s. 97.

⁴³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVI, 155.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVI, 190.

⁴⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVI, 156.

Temmuz 1135) tarihinde Bağdat art arda devam eden seri depremlere tanıklık etmiştir. İlk depremin olduğu 11 Şevval'de (25 Temmuz) şehir takriben altı kez sallanmış ve her gün beş veya altı kez tekrar etmiştir. Bu durum 27 Şevval Cuma (10 Ağustos) gecesine kadar devam etmiştir.⁴⁴²

7- **550/1155 yılı olayları:** Bu yılın Zilhicce ayında Irak ve civar beldelede deprem olmuştur.⁴⁴³

8- **454/1062 yılı olayları:** Bu senenin Rebiulevvel ayında 17 Martta büyük bir sel felaketi meydana gelmiştir. Bu sel gece ve gündüz devam etmiştir. Patika yollarda su birikmiştir. Duvarlar yıkılmıştır. Meyve ve ekinler yok olmuştur. Bunlardan geriye hiçbir şey kalmamıştır.

Irak'ın Sincar bölgesinde 80 gün aralıksız bir şekilde bir yağmurun yağdığı nakledilmektedir. Bu süre zarfında hiç güneş çıkmamıştır. Kürtlerin bulunduğu mahalle sel altında kalmıştır. Bu mahalle yıkılmıştır. Su kenarlarında boğulan atlar görülmüştür. Bu ayda ayrıca Dicle nehrinin suyu çok artmıştır. Çok sayıda evler yıkılmıştır. Yükselen nehir tarafında, Bâbü'l-Merâtib'de, Bâbü'l-Ezc'de ve içinden şehrin içine su geçen birçok kapıda toprak surlar ve setler yapılmıştır.⁴⁴⁴

9- **478/1085 yılı olayları:** Bu yılın Rebiulevvel ayında yatsıdan sonra kara bir fırtına esmiştir. Damların üzerine kum ve toprak gelmiştir. Dünya simsiyah olmuştur. Bu fırtına bazı insan ve hayvanların ölmesine sebep olmuştur. Hırsızlar bunu fırsat bilerek hamamlara girmişler, insanların elbiselerini çalmışlar ve çarşıları yağmalamışlardır. Bazı gemiler nehirde batmıştır. Bağdad'ın doğu tarafındaki Bâbü'l-Ezc'in minaresinin başı yıkılmıştır.⁴⁴⁵

10- **451/1059 yılı olayları:** Bu yılda Bağdad'da büyük bir yangın çıkmıştır. Bağdad'ın batı tarafında bulunan Kerh bölgesi yanmıştır. Dârü'l-Hilâfe ve Bağdad surları arasında bulunan mahalle de yanmıştır. Vezir Erdeşir'in vakfettiği büyük

⁴⁴² Ömer Tokuş, "Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Depremler ve Meteorolojik Afetler (H.447-590/M.1055-1194)", s. 445.

⁴⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. XI, s. 202.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVI, s. 74.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVI, s. 241

kütüphane de yanmıştır. Bu kütüphanenin kitaplarının çoğu yağmalanmıştır. Burada farklı ilimlerde 10400 tane cilt kitap bulunmaktaydı.⁴⁴⁶

11- **465/1073 yılı olayları:** Bu yılda mezhepsel çekişmelerin neticesinde bir yangın ortaya çıkmıştır. Bu yangın Şaban 465 (Nisan/Mayıs 1073) yılında görülmüştür. Mezkûr tarihte Bâbu'l-Basra ve el-Kalâ'in Mahallesi ile Kerh Mahallesi sakinleri arasında meydana gelen büyük bir kavgada çok sayıda kişi ölmüştür. Kavgadan sonra da Kerh Mahallesi ateşe verilerek yakılmıştır.⁴⁴⁷

12- **467/1074 yılı olayları:** Bu yılın Şevval ayında Bağdad'da yangın meydana gelmiştir. Bu yangın Bağdad'ın doğu tarafında bir fırından çıkmaya başlamıştır. Çarşıda 180 dükkan ve çok sayıda evler yanmıştır. Yangın el-Me'mûniyye'ye oradan da ez-Zaferiyye'ye ondan sonra Dârülhilâfe'ye sıçramıştır. Daha sonra es-Semerkindî Hamamına sıçramıştır. Yangın Bağdad'ın çok sayıda bölge ve mahallelerine yayılmıştır. Bu yangın halkın ev, iş yerleri ve mallarında sayılamayacak kadar hasarlara sebep olmuştur.⁴⁴⁸

13- **469/1076 yılı olayları:** Bu sene el-Muktedî Billah'ın zamanında Dicle nehrinin suyu yaklaşık olarak 10 metre yükselmiştir. Bağdad'ın doğu tarafında bazı kimseler boğulmuştur.⁴⁴⁹

14- **502/1108 yılı olayları:** el-Müstazhir Billah zamanında bu sene Dicle nehri taşmıştır. Bağdad şehri etrafında büyük alanlar su altında kalmıştır.⁴⁵⁰

15- **564/1168 yılı olayları:** el-Mütencid Billah zamanında bu sene Dicle nehrinin suyu çok artmıştır. Bu sebeple Bağdad'ın doğu tarafında birçok yer su altında kalmıştır.⁴⁵¹

16- **568/1173 yılı olayları:** Halife el-Müstedî' zamanında bu yılda Dicle nehrinde su taşkınları olmuştur. Bağdad'ın iki tarafındaki yerler su altında kalmıştır.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 7; Ömer Tokuş, "Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Beşerî Biyolojik Afetler, Gök Olayları ve Garip Olaylar (H.447-590/M.1055-1194)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. XI, S. 57, Haziran 2018, s. 159.

⁴⁴⁷ Ömer Tokuş, "Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Beşerî Biyolojik Afetler, Gök Olayları ve Garip Olaylar (H.447-590/M.1055-1194)", 159.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 97.

⁴⁴⁹ Ahmed Sûse, *Feyedânâtü Bağdad fi't-Târîh, el-Mecme'u'l-İlmî el-İrâkî*, Matbaatü'l-Edîbi'l-Bağdâdî, Bağdad, 1963, s. 342.

⁴⁵⁰ Ahmed Sûse, *Feyedânâtü Bağdad*, s. 342.

⁴⁵¹ Ahmed Sûse, *Feyedânâtü Bağdad*, s. 342.

Bu yerler arasında Nizamiye Medresesi ve Bağdad'ın batı tarafında bulunan Ahmed b. Hanbel türbesi de vardı.⁴⁵²

17- **569/1174 yılı olayları:** Halife el-Müstedî zamanında Dicle nehrinde büyük bir su artışı olmuştur. Suyun yüksekliği 11 metreye ulaşmıştır. Doğu Bağdad'ın birçok mahallesi su altında kalmıştır. Bunların arasında Câmi'u's-Sultân, Nizamiye Medresesi ve nehir sahilindeki evler de vardı. Batı tarafında el-Adudî Maristânı'na (Hastane) su girmiştir. Aynı şekilde Fırat nehri de taşmıştır. Bu sebeple köyler, ekin alanları ve batı Bağdad'ın bazı mahalleleri su altında kalmıştır.⁴⁵³

VIII. Hastalıklar ve Salgınlar

Bağdad'da birtakım hastalıklar ve salgınlar meydana gelmiştir. Bu başlık altında o dönemde meydana gelen hastalıkları kronolojik sıraya göre ele alacağız.

1- **448/1056 yılı olayları:** Bu yılda kıtlık ve açlık sebebiyle Bağdad'da tehlikeli bir salgın yayılmıştır. Çok sayıda insan ölmüştür. Öyle ki insanlar yıkanmadan ve kefenlenmeden defnedilmekteydi.⁴⁵⁴

2- **455/1063 yılı olayları:** Bu yılda çiçek hastalığı ve ani ölümler yayılmıştır. Bir gün içinde çok sayıda insan ölmekteydi.⁴⁵⁵

3- **478/1085 yılı olayları:** Bu yılda Bağdad ve civarında salgın ve sarılık hastalığı yayılmıştır. Yayılan bu hastalığın belirtileri; titreme, yüz üstü düşme, spazm ve baş ağrısıydı. Doktorlar bağışlılığın güçlenmesi için et yemeyi önermişlerdir. Fakat bu durum hastalığın daha şiddetlenmesine sebep olmuştur. Doktorlar daha önce böyle bir hastalığı görmediklerini soğutucu ve ısıtıcı şeylerin fayda vermediğini söylemişlerdir. Bu hastalık bu yılın Ramazan ayının sonuna kadar devam etmiştir. Bağdad'da yaklaşık olarak 20.000 insan ölmüştür. Bu hastalık beş altı gün devam ediyordu. Ondan sonra hasta ölüyordu. Ölü sayısı çok olduğu için ölü defin için bir iki gün bekletiliyordu. Mezar kazıyıcılar, ölenlere mezarların yetişmesi için gece gündüz mezar kazıyorlardı. Halife el-Muktedî, el-Ecme adındaki arazisini insanların

⁴⁵² Ahmed Sûse, *Feyedânâtü Bağdad*, s. 343

⁴⁵³ Ahmed Sûse, *Feyedânâtü Bağdad*, s. 343.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVI, s. 5.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVI, s. 83.

defnedilmesi için bağışlamıştır. Bu arazi mezarlarla dolup taşmıştır. Bu salgın sebebiyle köyler boşalmıştır. el-Mahvel bölgesi de boşalan yerlerdendi.⁴⁵⁶

4- **541/1149 yılı olayları:** Bağdad'da çekirge istilası olmuştur. Bu sene yağmur çok az yağmıştır. Otların ve yağmurun çok az olması sebebiyle havyanlar ölmek üzere olmuştur. Bu yılda bilinmeyen bir hastalık baş göstermiştir. O da boğaz şişmesiydi. Bu hastalık sebebiyle çok sayıda insan ölmüştür.⁴⁵⁷

5- **544/1149 yılı olayları:** Bu yılda Bağdad'da büyük bir deprem olmuştur. Bağdad yaklaşık olarak 10 defa sarsılmıştır. Bu depreme sebebiyle Bağdad'daki el-Behrûzî Ribatı yıkılmıştır. İnsanlar ölmüştür. Bu sene Bersâmiyye ve Sersâmiyye adlı bir hastalık ortaya çıkmıştır. Bağdad'da çok sayıda insan bu hastalığa yakalanmıştır. İnsan bu hastalığa yakalandığı zaman konuşamıyordu. Bu hastalığa yakalanan kişi kısa bir süre içinde yani birkaç gün sonra ölüyordu.⁴⁵⁸

6- **574/1178 yılı olayları:** Bu sene Bağdad ve diğer kentlerde hiç yağmur yağmamıştır. Şiddetli bir kıtlık meydana gelmiştir. İnsanlar yiyecek bir şey bulamamışlardır. Öyle ki ölümlerin etini bile yemişlerdir. Ondan sonra şiddetli bir salgın meydana gelmiştir. İnsanların çoğu bu salgın hastalığına yakalanmışlardır. Ölüm artmıştır. Bu salgın hastalığının adı sersâmdı. İnsanlar ölümleri defnetmeye gitmiyorlardı. Bu hastalığın şiddeti bir belleden başka bir beldeye göre değişmekteydi.⁴⁵⁹

IX. Müslüman Gayrimüslim İlişkileri

Bilinmektedir ki Müslümanlar farklı dinlere mensup diğer insanlarla birlikte doğal ve barışçıl bir şekilde yaşamışlardır. Gayrimüslimler arasında Yahudi ve Hristiyanlardan zımni olanlar da yer almaktaydı. Onlar kendileriyle yapılan anlaşma gereği Müslümanların güvencesi altında yaşamaktaydılar. Bu güvenceye karşılık kelle vergisi olan cizyeyi veriyorlardı. Böylece onlar Müslümanlar gibi özgürlük ve güvenli bir hayattan yararlanıyorlardı.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVI, s. 240.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVIII, s. 50.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVIII, s. 72.

⁴⁵⁹ Tritton, *Ehlü'z-Zimme fi'l-İslâm*, trc: Hasan Habeşî, *Dâru'l-Fikri'l-Arabî*, Kahire, 1967, s. 104.

O dönemde egemen olan devletlerin-ki ilk başka Abbasi hilafeti egemendi. Ondan sonra Selçuklu devleti egemen olmuştur-Hristiyan ve onlar gibi diğer din mensuplarına karşı politikası hoşgörü ve saygı politikasıydı. Bazı gayrimüslimlerin konumları halife ve sultanların yanında yükselmiştir. Fakat genelde olan bu hoşgörü politikası bazen Abbasi devleti ile Bizans devleti arasındaki ilişkiler gibi dış faktörler ve Hristiyanlar ile diğer gayrimüslimlerin ülke içinde devletin kararlarına bağlı kalmakla miktarıyla ilgili sebeplerden dolayı sarsılmaktaydı. Halifeler nezdinde yüksek konumlara gelenlerden biri Hristiyan olan Jarjis b. Necetşüyû'dur. O Halife el-Mansûr'un doktorlarından biriydi. Onun, Halife el-Mensûr'u tedavi etmesi ve onun hayatını kurtarması halife nezdinde yüksek bir konuma gelmesini sağlamıştır. Diğer halifelerin zimmi ve diğer dinlere mensup olanlara hoşgörülü davrandığı bilinmektedir. Hristiyanlar İslam devletinde hoşgörü ve özgürlükle görmüşlerdir. Halifeler ayrıca Bağdad'da onların dini ritüellerini açık bir şekilde yapmalarına izin vermişlerdir. Bazı Müslümanlar onların bu ritüellerine katılırdı. Ayrıca onların kutlamaları ve bayramlarına da katılırlardı.⁴⁶⁰

Bağdad'da Hristiyanlara ait çok sayıda kilise bulunmaktaydı. Bu kiliselerin en önemlisi Bağdad'ın batı tarafında bulunan Katolik Kilisesi'ydi. Bunun yanında Sa'âlib Kilisesi denilen bir kilise vardı.⁴⁶¹

Bu konuda şunu söyleyebiliriz: Müslümanlar, gayrimüslimlerle birlikte doğal bir şekilde hoşgörü ve sevgiyle dolu bir hayat yaşıyorlardı. Birbirlerinin sevinç ve üzüntü günlerine katılırlardı. Birbirlerinin bayramın sevgi ve esenlikle kutlarlardı. Herkes İslam dinine bağlı olma ve saygı göstermekle birlikte dinlere saygı gösterirdi.

X. Irak Halkının Selçuklu Hakimiyetine Bakışı

Halife el-Kâim Biemrillah, hilafeti ele geçirmek isteyen Besâsîrî'nin⁴⁶² tehlikesini sezince ondan kurtulmak için Tuğrul Bey'e elçi göndererek onu Bağdad'a

⁴⁶⁰ Tritton, *Ehlü'z-Zimme*, s. 104.

⁴⁶¹ Şâbiştî, *ed-Diyârât*, s. 24 ve 28.

⁴⁶² Besâsîrî: Tam adı Ebü'l-Hâris Arslan b. Abdillâh el-Besâsîrî'dir. Türk asıllı bir komutandı. Büveyyoğullarının kölelerindendi. Abbasi halifesi el-Kâim Biemrillah'a hizmet etmiştir. Halife Bağdad'da onu tüm Türklerin önüne geçirmiştir. Bütün işleri ona teslim etmiştir. Onun büyük derece güçlü ve yetenekli biri olduğu görülmektedir. Bu da devlet makamlarında onun ilerlemesini sağlamıştır.

davet etmiştir. Bunun üzerine Selçuklular Tuğrul Bey'in komutasında 447/1055 yılının Ramazan ayında Bağdad'a gelmişlerdir. Besâsîrî, Fatimîlerle yazışyordu. Dârü'l-Hilafe'yi gasp etmeyi ve halifeyi tutuklamayı düşünüyordu. Ayrıca o dönemde hilafeti tehdit eden Fatimî tehlikesi ve Büveyhilerin egemenliği sebebiyle genel olarak Irak'ta ve özel olarak da Bağdad'da siyasi, ekonomik ve sosyal durumlar kötüye gitmişti. Tüm bunlar üzerine halife yardım için Selçukluları Bağdad'a davet etmiştir.⁴⁶³

Selçukluların Bağdad'a yerleşmesi ve diğer kentlerin çoğuna egemen olmasından sonra güç ve yönetimin anahtarı onların eline geçmiştir. Selçuklu askerleri Bağdad'ın mahalle ve sokaklarına inmiştir. İnsanlar, iş yeri sahipleri ve çiftçiler Selçuklu askerlerine büyük sıkıntılar çıkarmışlardır. Bazı askerlerin davranışları sebebiyle çatışmalar ve sorunlar meydana gelmiştir. Ondan sonra ahali Selçuklu askerlerine saldırmıştır. Selçuklular insanlara, meslek sahiplerine ve tüccarlara yüklerini ağırlaştıracak yeni vergiler koymuşlardır. Halk bu yeni vergilerden nefret etmeye başlamıştır. Vergiler çok olduğu için ödeyemez duruma düşmüşlerdir. Halk Selçukluların kullandığı sistemlerden de rahatsız olmuşlardır. O sistemlerden biri de daman sistemidir. Bu sistem şöyle işliyordu: Selçuklular bir kentin tümünü bir şahsa kiralarak onun sorumluluğuna veriyorlardı. Bu şahıs Selçuklulara belli bir miktar para vermek üzere bu kenti kiralıyordu. Bu kentin sorumlusu olan şahıs halka ağır gelen vergiler ve harçlar yani halkın ödeyemeyeceği vergiler koyuyordu. Selçukluların halka dayattığı bu kanunlar sebebiyle Bağdad'da halk ve Selçuklar arasında büyük bir nefret meydana gelmişti. İnsanların Selçuklulara bakışı nefret bakışına dönüşmüştü.⁴⁶⁴

Selçukluların Bağdad'a yerleşmesinden sonra mahalli liderlerin emrinde ganimet toplamak vs. maksatlarla gargaşa çıkaran kabileler de olmuştur. Bu kabilelerin, merkezi hükümet ve eyalet idareleriyle olan münasebetleri pek belirgin değildi. Fakat onlar herhangi bir emirliği ya da saltanatı ele geçirmek isteyenlere katılmaya hazırdılar. Mesela Tutuş'un ölümünden sonra Rıdvan'ın atabegi Cenâhu'd-

Öyle ki birinci sırada gelen komutan olmuş ve Abbasi halifesine darbe yapmaya çalışmıştır. (İbn Tağrî Berdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, C. V, s. 2.)

⁴⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XV, s. 348-350.

⁴⁶⁴ Sâmîr Nu'man Mustâf, *er-Re'yü'l-Âm fî l-İrâk fî Asri's-Seytareti's-Selçûkiyye*, Risâletü Doktora, Cami'atü Vâsit, 2011, s. 32-33.

Devle Halebi eski vali Ebü'l-Kâsım Hasan b. Ali el-Harezmi'den geri almaya uğraşırken Haleb kalesindeki ordusunun çoğunluğunu teşkil eden zenci askerlerin yardımına müracaat etmişti. Onlar da Rıdav'nın emiryle Ebü'l-Kasım'ı yakalamışlardı.⁴⁶⁵

Halkın nefretini celp eden bir diğer uygulama ise 455/1063 yılındaki uygulamadır. Nitekim Sultan Tuğrul Bey, Bağdad'ın sorumluluğunu adı Ebû Sa'îd el-Kaynî olan bir adama 150.000 dinar karşılığında teslim etmiştir. Doğal olarak Bağdad'dan sorumlu olan bu şahsın bu meblağı ve ayrıca elde edilen karları ödemeye çalışması gerekirdi. Bu sebeple onun yaptığı ilk iş iptal edilen gümrük vergisini tekrar koymak olmuştur. Bu da halkın yükünü daha da ağırlaştırmıştır.⁴⁶⁶

XI. Ahalinin Selçuklulara Bakışını Değiştiren Olaylar

1- 447/1055 yılında Sultan Tuğrul Bey ordusuyla birlikte Bağdad'a girmiştir. Onun bazı askerleri bir satıcıdan saman satın almak istemiştir. Fakat satıcı ile askerlerin dilleri farklı olduğu için satıcı askerlerin ne dediklerini anlayamamıştır. Bunun üzerine tartışma çıkmıştır. Satıcı da halkı yardıma çağırmıştır. İnsanlar toplanıp askerleri linç etmişlerdir. Daha sonra Bağdad sokaklarındaki askerleri kovmaya başlamışlardır. Bu da halk ile askerler arasında çatışmanın meydana gelmesine yol açmıştır. Bunun neticesinde her iki taraftan çok sayıda kişi ölmüştür.⁴⁶⁷

2- İnsanların Selçuklulara kızmasına sebep olan olaylardan biri 448/1056'da meydana gelen olaydır. Nitekim Sultan Tuğrul Bey Bağdad'da kendilerine karargah olması için bir saray yapmak istemiştir. Tuğrul Bey; yeni yapacağı sarayın yanındaki evlerin, mahallerin ve çarşıların yıkılmasını emretmiştir. Bunun üzerine insanlar hemen toplanıp atağa geçmişlerdir. Selçukluların bu direktme ve haddi aşmaları karşısında halk şikayetçi olmuştur. Zira insanlar toplanıp Halife el-Kâim Biemrillah'a şikayete gitmişlerdir. Halife, Selçukluların bu davranışlarından dolayı rahatsız olmuş ve onlara karşı kızgınlığı kat kat artmıştır. Halife, sultana karşı çıkma ve onu tehdit etmek üzere vezirini Selçuklulara göndermiştir. Bunun üzerine Selçuklu sultanı krizi

⁴⁶⁵ Abdülkerim Özaydın, Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485/498/1092-1104), İstanbul, 2001, s. 159.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 25-26.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, s. 611-612.

çözmek zorunda kalmıştır. Selçuklu sultanı halktan vergilerin düşürülmesini ve onlardan hiçbir şeyin alınmamasını emretmiştir. Askerlerinin buna bağlı kalmalarını, insanların haklarına tecavüz etmemelerini ve insanların evlerinden çıkmalarını emretmiştir. Ayrıca Tuğrul Bey, halkın yükünü hafifletmek için Bağdad'dan göç etmeye karar vermiştir.⁴⁶⁸

3- 481/1088 yılında Bağdad'da halk, bir Selçuklu askerinin seyyar satıcıya saldırmaları neticesinde ayaklanmıştır. Bir asker bir satıcıyı dövmüş ve başını yarmıştır. Satıcı da halktan yardım istemiştir. Böylece ayaklanma baş göstermiştir. Halife olayı çözmek için hemen müdahale etmiştir. Zira halife Dârülhilâfe'deki sarayların birinden koruma görevi yapan askerleri Selçuklu saltanat sarayına göndermiştir.⁴⁶⁹

4- 495/1101 yılında Bağdad'da askerler bir gemiciyi öldürmüşlerdir. Bu gemici askerleri Dicle nehri üzerinde gemiyle taşıyordu. Gemici geç kalınca askerleri ona ok atmışlardır. Gemici de ölmüştür. Bunun üzerine insanlar, başlarında Dicle nehrinde çalışan bir grup gemicilerle birlikte ayaklanmışlardır. Selçuklu askerlerine karşı yapılan bu ayaklanmaya halktan çok sayıda kişi katılmıştır.⁴⁷⁰

5- 543/1148 yılında büyük bir ayaklanma gerçekleşmiştir. Buna Bağdad halkı da iştirak etmiştir. Bu ayaklanma, Sultan Mes'ûd'a muhalif olan bir grup Selçuklu emirlerinin Bağdad'a saldırması, malları yağmalaması ve kadınlara saldırması üzerine meydana gelmiştir. Yapılan bu saldırı Bağdad'da insanları kışkırtmıştır. Bu sebeple insanlar çıkıp bunlara karşı savaşmışlardır. Her iki taraftan çok sayıda kişi ölmüştür. Bağdad'da halkın bu orduya bir saldırısında 500 askerinin öldürüldüğü söylenmiştir.⁴⁷¹

Bu sebepler ve bunlar dışında başka etkenler insanların Selçuklulara bakışını değiştirmiştir. İnsanlar artık Selçukluların yönetiminden nefret etmeye başlamıştır. Vergiler çok olduğu için bazı halifeler, insanları hoşnut etmek ve yüklerini hafifletmek için bazı dönemlerde bazı vergileri iptal etmişlerdir. Örneğin 480/1088 yılında Halife el-Müktedî'nin imzasıyla vergilerin ve gümrük vergisini kaldırıldığı Bağdad'da ilan edilmiştir. Buna dair ilanlar yazılmış ve camilere asılmıştır.⁴⁷²

⁴⁶⁸ Sâmîr Nu'mân Mustâf, *er-Re'yü'l-Âm fi'l-Îrâk*, s. 75-76.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVI, s. 277-278.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, C. X, s. 337-338.

⁴⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVII, s. 63-64.

⁴⁷² İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. XVI, s. 267.

555/1160 yılında vergiler kaldırılmıştır. At, deve ve koyun çarşılarındaki vergilerin tümü Halife el-Müstencid Billah zamanında kaldırılmıştır. Kazvînî bu konuda şunu söyler: “Ebû Cafer Muhammed b. el-İrak et-Tâ’ûsî es-Sûfî adında bir adam vardı. Bu şahsın iyi bir yaşantısı ve Sultanlar nezdinde önemli bir yeri vardı. Onun, insanlara konulan vergilerin ve gümrük vergisinin kaldırılmasında büyük bir katkısı olmuştur.”⁴⁷³

Bağdad’da o dönemde idarenin kötü olması sebebiyle başıboşların fırsata çevirdikleri öldürme ve gasp eylemleri artmıştır. Aynı şekilde fiyat artışları olmuş ve durum kötüye gitmiştir.⁴⁷⁴

Halkın Selçuklu yönetimini reddetmesi sadece belli bir sınıf ya da belli bir grupla sınırlı değildi. Toplumun bütün sınıfları Bağdad’da ve diğer kentlerde Selçuklu yönetimine karşı çıkmaya katılmışlardır. Halifeler halkın hamaset ve tepkisini gördüğü zaman safları düzleştirme ve gayretleri birleştirme üzerinde durmuşlardır. Böylece o dönemde takip edilen politikaya karşı durabilmişlerdir. Buna karşılık tarihçiler Selçukluların yaptığı değerli hizmetleri inkar etmemişlerdir. Örneğin Selçuklular Bizanslılara karşı Müslümanları savunmuşlar ve onlara yardım etmişlerdir. Ayrıca Büveyhîlere ve onların ardından gelip de Abbasi yönetimini değiştirmek isteyen Fatımîlere karşı durmuşlardır.⁴⁷⁵

Aslında Selçuklu asrı Şafîî mezhebinin parlادığı bir çağ olmuştur. Bu parlamanın sebebi Selçuklu veziri Nizamü’l-Mülk’ün nüfuzu ve Irak’ta yaptığı medreselerde İmam Şafîî’nin fıkhnı okutmaya özen göstermesidir. Ayrıca Selçukluların politikası Sünni mezhebe aykırı olan görüş ve inançlar ile savaşmaktı. Onların Küçük Asya’daki çabalarının Bizans devletini zayıflatmada büyük etkisi olmuştur. Selçuklular Bağdad’da çok sayıda yapı inşa etmişlerdir. Mescitler, saraylar,

⁴⁷³ Abdülkerim b. Muhammed er-Râfî’î el-Kazvînî (ö. 633/1236), et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn, C. I, Dârü’l-Kütübil-İlmiyye, Beyrut, 1987, s. 452.

⁴⁷⁴ Alâ Kâmil Sâlih, “Âsârü’l-İhtilâli’s-Selçûkî li’l-İrâk ale’l-Evdâ’i’l-İctimâ’iyye fî Bağdad”, *Mecelletü Âdâbi’l-Basra, Câmi’atü’l-Basra*, S. 57, 2011, s. 210.

⁴⁷⁵ Muhammed Muzaffer Yahya, *Mevkifü’r-Re’yi’l-Âmm mine’l-Hükmi’s-Selçûkî li’l-İrâk*, *Mecelletü Külliyyeti’t-Terbiye, Câmi’atü Vâsıt*, S. 10, 2020, s. 575.

ribatlar, medreseler ve bunlar dışından insanların yararlandığı başka yapılar yapmışlardır.⁴⁷⁶

Selçuklu devletinin çok sayıda iyi yönleri bulunmaktadır. Tarih kitapları bunlardan bahsetmektedir. Örneğin onların döneminde ilmi gelişme ve ilerleme olmuştur. Herkes onların girdikleri bölgelerde bu ilmi gelişmeden istifade etmiştir. Onların yaptığı en önemli başarılarından biri de Basâsîrî'nin yok etmeye çalıştığı Abbasi hilafetini kurtarmaları olmuştur.⁴⁷⁷ “*Nitekim Sultan Tuğrul Beg; Gümüş Tekin, Erdem, Sav Tekin, Tuğracı, Humar Tekin ve Anûşirevân gibi büyük kumandaları ile birlikte Basâsîrî'nin üzerine yürüdü. Basâsîrî Suriye'ye kaçacağı sırada 18 Ocak 1060'ta askerleri ile birlikt öldürüldü. Bu netice alındıktan sonra Bağdad'a dönüşte halkın sevinci sonusuz idi. Halk çalgılar ile sokaklara dökülüp şenlikler yaptı. Böylece Selçuklu devleti, halifelik ve Sünnî İslamlık kurtulmuş ve eski kudret ve ihtişam kazanılmıştı.*”⁴⁷⁸

“*Abbasilerin Selçuklu hanedanı arasında akrabalık münasebetlerinin tesis edilmesi de aralarındaki dostluk ve ittifakı teyid eden bir unsur olmuştur. Bu konuda ilk örnek Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun ile Halife Kaim Biemrillah'ın (1030-1075) evlenmesidir. Daha sonra 1063'te Tuğrul Beyi'nin Halife'nin kızıyla evlendiğini görüyoruz. Halife Muktedî (1075-1094) Sultan Melikşah'ın diğer kızı Mehmelek Hatun ile evlendiği gibi Halife Müstazhir de Melikşah'ın diğer kızı Seyyide Hatun ile Sultan Muhammed Topar'ın hükümdarlığı sırasında (504/1111) muhteşem bir düğünle evlenmiş ve iki hanedan arasındaki iyi ilişkiler devam ettirilmiştir.*”⁴⁷⁹

Hiç kimse Selçukluların ilim ve kültüre verdikleri önemi ve onların döneminde ilmin parladığını inkar edemez. Medreseler yapma ve ilme önem verme sebepleri ve faktörlerinden biri Selçukluların ilim ve alimlere saygı göstermeleridir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ Hüseyin Emîn, *Târihu'l-İrâk fi'l-Asri's-Selçukî*, s. 322.

⁴⁷⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Fevâris el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, thk: Muhammed İkbâl, Câmî'atü Fencâb, Lahor, 1933, s. 12 ve 22.

⁴⁷⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 139.

⁴⁷⁹ Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar ve Devri, Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 146.

⁴⁸⁰ Muhammed Hamdî Sa'id Medûh, *Vâki'u Hukûki'l-İnsân fi'd-Devleti's-Selçukîyye*, Risâletü Mâcistûr, el-Câmî'atü'l-İslâmiyye, Külliyyetü'l-Âdâb, Gazze, 2017, s. 67.

Dil, kültür, adet ve geleneklerin toplum üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Her toplumun ve ülkenin dilini bilmek ve onların adet ve gelenekleri anlamak herhangi bir sorun, anlaşmazlık ve olay olmadan toplumun gruplarıyla anlaşma ve onlarla birlikte güven içinde yaşama imkanını verir. Bağdad halkının dilinin Selçukluların dilinden farklı olması bazı sorunların ve sıkıntıların meydana gelmesinin ana ve önemi sebeplerinden biri olmuştur.

447-590/1055-1193 yılları arasındaki dönemde Selçuklular, Abbasilerin başkenti olan Bağdad'da bulunmuşlardır. Bu dönemde halkın Bağdad'a gelen bu güce karşı bakışı değişmiştir. Nitekim halk tarafından Selçuklular, Bağdad'da insanları Büveyhilerin despot yönetiminin kışkacından kurtaran bir güç olarak bakmıştır. Büveyhiler fitneyi harekete geçirmiş ve insanlar arasında ayrılığı yaymışlardır. Hilafet kurumunu zayıflatmışlardır. Bağdad toplumuyla hiç alakası olmayan değer ve adetleri bu toplumu adetlerine eklemişlerdir. Bu adetler ithal edilen adetlerdir. Büveyhiler bunlar aracılığıyla toplumu zayıflatmak ve Irak toplumunda egemen olan ve huzur ile birliğin güvencesi olan değer ve ilkeleri azaltmak istemişlerdir. Selçukluların Irak'a girdiği bu dönemde Selçuklular hilafet yönetimini desteklemiş ve Abbasi halifesinin saygınlığını yeniden kazandırmışlardır. Tüm bunlar Selçuklular ile Abbasi halifeleri arasındaki sağlam ilişkinin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu da iki taraf arasındaki mezhep birliğinden kaynaklanmıştır. Bu durum Selçukluların, Abbasi halifesinin siyasi ve mezhepsel hasımları ile mücadele etmesinde onun yanında durmalarını sağlamıştır. Daha önce anlattığımız bazı tutum ve durumlar, Selçuklu yönetimin bazı bireylerinin özel durum ve tutumlarıydı. Bu durumlar Selçukluların Abbasi halifesine yardım etme hedeflerini temsil etmemektedir. İnsanlar Selçukluların Irak ve hilafet için yaptıkları iyilikleri unutmamışlardır. Selçuklular Irak'ın birliğini muhafaza etmiş ve onlardan önce mevcut mezhepsel ayrılıklara karşı çıkmışlardır. Böylece onlar Abbasi hilafetinin konumu güçlendirmişlerdir. Selçukluların Şam diyarını ülkeye katma ve Fatımilerin tehlikesini uzaklaştırmada büyük rolleri olmuştur. Aynı şekilde onların Bizanslıları uzaklaştırma ve İslam hilafetinin sınırlarını güvenceye almada da büyük rolleri olmuştur. Selçukluların gerçekleştirdiği en büyük başarılarından biri Bizans devletini zayıflatmaları ve 463/1071 yılında Sultan Alparslan komutasında Malazgirt savaşında muzaffer olmalarıdır. Sultan Alparslan, Küçük

Asya'yı kenti yönetimi altına alma ve Bizans İmparatoru IV. Romanos'u esir almayı başarmıştır. Alparslan Bizanslılara cizye koymuştur. Selçuklular döneminde gerçekleştirilen bu işler ve başarılar insanların gönlünde Selçukluların değerini artırmıştır. Bunun üzerine Selçuklular, Müslümanları koruyan ve onların siyasi düşmanlarını zayıflatan kimseler olarak anılmıştır.⁴⁸¹

⁴⁸¹ Muhammed Hamdî Sa'îd Medûh, *Vâki'u Hukûki'l-İnsân fî'd-Devleti's-Selçûkiyye*, s. 69.

SONUÇ

Selçuklular Zamanında Bağdad Şehrini İktisadi ve İçtimai Tarihi adlı çalışmamızın sonunda birtakım neticelere ulaştık. Bunları maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

Dairesel olan Bağdad kentini Abbasilerin ikinci halifesi olan Ebû Cafer el-Mansûr inşa etmiştir. O Bağdad kentinin yerini Dicle nehrinin batı kısmında belirlemiştir. Burası el-Kerh yönü diye bilinmektedir. Bağdad şehrinin yapım işini denetleyen en meşhur kişilerden biri İmam Ebû Hanife en-Nu'mân b. Sâbit'tir. Zira Halife el-Mansûr, bu konuda İmam Ebû Hanife'ye güvenmekteydi. İmam Ebû Hanife çok güvenli biri olduğu, ilim ehli ve büyük din adamlarından biri olduğu için Halife el-Mansûr, Bağdad'ı inşa etme işini kontrol etme ve takip etme yetkisini ona vermiştir. H. 145'te şehrin yapım müjdesi verilmiş ve H. 149 yılında ise yapımı tamamlanmıştır.

Bağdad şehrinin dairesele bir şekilde yapılmasının tercih edilmesinin sebebi askeri ve güvenlik amaçlıydı. Halife düşmanın şehre sızmasını güçleştirecek şekilde şehri yuvarlak ve korunaklı bir şekilde inşa etmiştir. Halifenin bu dairesele şekli seçmesi geliş güzel değildi. Bilakis o dairesele şeklin geometrik olarak en iyi şekil olduğunu bilerek böyle yapmıştır. Zira bu şekilde daha az bir alan ile daha çok bir yer elde edilmektedir. Bağdad şehrinin yapımında yakın beldelerden ve diğer uzak beldelerden gelen binlerce işçi, mühendis ve ustalar çalışmıştır. Bağdad şehrinin yapıldığı yerin seçilmesinde en önemli faktör bu yerin iki nehirle, Dicle ve Fırat nehirleriyle çevrili olmasıdır. Zira bu iki nehir Bağdad halkının içmek, tarım alanlarını sulamak, evleri yapmak ve diğer alanlarda kullanmak için ihtiyaç duyduğu suyu karşılamaktaydı.

Bağdad şehrinin kurulduğu yerin seçilme sebeplerinden biri de bu bölgenin toprağının tarıma elverişli olması ve bunun yanı sıra çevresinde çokça bağ ve bahçe bulunmasıdır. Halife el-Mansûr, birtakım siyasi, güvenlik ve ekonomik sebeplerden dolayı Bağdad'a yakın olan diğer beldeleri ve kentleri seçmemiş ve oralarda hilafetin başkentini inşa etmemiştir. Bu sebeplerden dolayı Bağdad şehri, Abbasi hilafetinin başkenti ve yönetimin merkezi olarak seçilmiştir. Böylece Ebû Cafer el-Mansûr, Abbasi hilafetini destekleyen bütün insanların planladığı ve dilediği şekilde devletin

merkezini kurmuş, burayı yönetim merkezi kılmış ve herkesin bakışlarının çevrildiği bir durak haline getirmiştir. Halife el-Mansûr ve onun etrafındakilerin çabaları ve planlamasıyla böyle bir eser ortaya konmuştur. Bu yapı bütün yönleriyle incelenerek, planlama yapılarak, üzerinde iyi bir şekilde düşünülerek yerli yerinde yapılmıştır. Öyle ki bu yapı, Abbasi hilafetinin yönetimin Bağdad'da devam etmesini sağlamıştır ki onların yönetimi 500 yıl devam etmiştir. Zira Bağada bu seneler boyunca Abbasi hilafetinin başkenti ve yönetim merkezi olarak kalmaya devam etmiştir.

Halife el-Mansûr'un yönetim döneminden sonra Bağdad'ın güçlü ve parlak dönemi gelmiştir. Bu dönem Halife Harun er-Reşîd'in (H. 170-193) yönetim dönemiydi. Zira Harun er-Reşîd; alimlere, fakihlere ve edebiyatçılara büyük bir önem vermiştir. İlim ve sanatların yayılması için çok para harcamıştır. Onun döneminde Bağdad; o dönemde hiçbir şehrin görmediği izzet, ilim, servet ve şerefi görmüştür. Bağdad medeniyetin ve uygarlığın beşiği; ilimler, sanatlar ve edebiyatların merkezi olmuştur. Orada kütüphaneler, hastaneler ve medreseler inşa edilmiştir. Öyle ki o dönemde 30 tane ilmi medrese ve yüzlerce başlangıç seviyesinde medrese yapılmıştır. Bunlar dışında dini ilimlerin öğretilmesi için ayrıca her mescitte medrese yapılmıştır. Onun döneminde Bağdad'ın imarı her iki tarafa yani el-Kerh ve er-Rusâfe bölgelerine doğru yayılmıştır.

Bağdad dünyada birinci ticaret merkezi olmuştur. Dünya tüccarlarının hepsi Bağdad'a ticaret yapmaya geliyorlardı. Kimi bir şey satmak, kimi de bir şeyler satın almak için geliyordu. Bağdad'ın ürünleri; kara, nehir ve deniz yoluyla Hindistan, Çin ve dünyanın diğer ülkelerine ulaşıyordu. Bağdad'ın olduğu yerde toprağın verimli olması ve nehir sularının bulunması sebebiyle Bağdad ve ona bağlı kentlerde sanayi ve tarım gelişmişti. Ayrıca demir, petrol ve fosfat gibi sanayiye giren ilk maddelerin bulunması ve bunlar dışında altın, gümüş ve bakır gibi çok sayıda maden türlerinin olması da sanayinin gelişmesinde etkili olmuştur.

Bağdad o dönemde hacı kabilelerinin toplandığı bir merkez haline gelmiştir. Zira hacılar günlerce Bağdad'da konaklıyorlardı. Ondan sonra hacılar, hac farizasını eda etmek için kabileler halinde Medine-i Münevvere ve Mekke-i Mükerreme'ye doğru gidiyorlardı. O dönemde Bağdad'da oturan halk; oraya gelen hacılar için yeme, içme,

barınma ve korunma imkanlarını sağlıyorlardı. Zira hacılar Suriye, İran ve Filistin gibi uzak ülkelerden geliyorlardı.

Bağdad 132-656/750-1258 yılları arasındaki dönmede Abbasi hilafetinin başkenti ve yönetimin merkezi olmuştur. 37 tane Abbasi halifesi Bağdad'a hüküm sürmüştür. Bu halifelerin ilki Ebü'l-Abbas es-Seffâh, sonuncusu ise Bağdad'a giren Moğollar tarafından öldürülen el-Mu'tasım Billah olmuştur. Abbasi devleti ve onun başkenti olan Bağdad, yönetim merkezi olarak 500 yıldan fazla süre devam etmiştir. Bunun dışında yönetimin merkezinin Samarra'ya da taşındığı dönemler de olmuştur. Samarra 58 yıl Abbasi devletinin başkenti olmuştur. Ondan sonra hilafet merkezi tekrar Bağdad'a taşınmıştır.

Bağdad dünyanın gözlerinin çevrildiği bir yerdi. Zira yapı, imar, sanayi ve ticaret orada gelişmişti. O dönemde Bağda dünyanın kiblesi gibi olmuştu. Orada ilim hazineleri ve alimler vardı. Dünyanın her yerinden ilim talebeleri oraya geliyordu.

Hilafetin merkezi Bağdad zayıflık ve bölünme dönemlerine maruz kalmıştır. Bunun üzerine Büveyhiler bunu fırsat bilerek Bağdad'ın yönetimine egemen olmuşlar ve hilafeti düşürmek için komplolar kurmuşlardır. Fakat Selçukluların ortaya çıkması ve Bağdad'a girmeleri sebebiyle Büveyhiler bu komplolarında başarılı olamamışlardır. Zira Selçuklular hilafeti yıkılmaktan ve İslam alemini Büveyhilerin komplolarından kurtarmışlar ve onlara son vermişlerdir.

Selçukluların Bağdad'a girdiği dönem, Abbasi halifelerinin yönetimine destek olma ve o dönemde devletin saygınlığını yeniden kazandırma dönemi olmuştur. Zira Abbasi hilafeti, Bağdad'da meydana gelen zayıflama dönemlerinde yönetim merkezlerinin çoğuna egemen olan Büveyhilerin tehdidi altına girmişti. Ayrıca el-Besâsîrî, Abbasilerin hilafetini düşürmek için Mısır'daki Fatımilerle görüşmeler yapıyordu. Abbasi hilafetinde meydana gelen bu sorun ve krizler, Abbasilere yardım eden yeni bir gücün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu güç de Selçuklulardır. Nitekim Selçuklular, Abbasilerin siyasi ve mezhepsel hasımları ile Abbasi hilafetinin başkenti Bağdad'ın güvenliğine zarar veren ve bununla oynayan herkese karşı Abbasilerin yanında olmuşlardır. Ayrıca Selçuklular, ara sıra hilafet merkezine yakın olan

beldelere ve Şam'a saldıran Bizanslıların tehlikesine karşı önleyici bir duvar olmuşlardır.

Selçuklular alimlere, fakihlere ve ilim talebelerine önem vermişlerdir. Bağdad onların yönetimi döneminde ilmi olarak çok gelişmiştir. Buna dair göstergelerden biri Bağdad, Basra ve Musul'daki Nizamiye medreseler dizisinin yapılmasıdır. Yapılan araştırmaya göre Selçuklu imar tarzının etkisi Zümrüt Hatun Türbesi, el-Kasrû'l-Abbasi ve bunlar dışındaki medrese ve saraylarda olduğu gibi Bağdad'daki bina ve yapıların çoğunda görülmektedir. Bu yapıların süslemeleri ve kubbeleri Selçuklu tarzından esinlenmiştir.

Araştırma konusu olan dönemde Bağdad kenti birçok toplum kesimlerine ev sahipliği yapmıştır. Bunların başında Araplar, Farslar ve Türkler gelmektedir. Bunların yanı sıra birçok dini gruplar da vardı. Bağdad kentinde Müslümanlar, bir grup Hristiyan ve az sayıda Yahudiler yaşamaktaydı. Bu grupların hepsi Bağdad kentinde Abbasi hilafetinde şöhret bulan dini hoşgörü gölgesi altında ve barış içinde birlikte yaşamaktaydılar.

KAYNAKÇA

- A'ZEMÎ, Avâd Mecîd – Abdülmecîd, Hamedân, *Dirâsâtün fî Târîhi 'l-İktisâdi 'l-Arabî el-İslâmî*, Matbaatü't-Ta'limî'l-Âlî, Bağdad, 1988.
- A'ZEMÎ, Ali Zarîf, *Muhtasaru Târîhu Bağdâd*, Matbaatü'l-Fırat, Bağdad, 1926.
- ABBÂS, Hâzim Râ'ûf, “Devru Ulemâi'd-dini'l-İslâmî fî'l-Hayâti's-Siyâsiyye fî'l-İrâk Hilâle'l-Asri's-Selçûkî”, *el-Müerrihu 'l-Mısrî Dergisi*, C. II, S. 55, Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2019.
- ABD, Muhammed İbrahim, “Medinetü Samerrâ' Asimetü'l-Hilafeti'l-Abbasiyye”, *Mecelletü Câmi'ati Tikrît*, Cilt. 19, S. 12, 2012.
- ABDUH, Abdülkerim, “*Kusûru Bağdad ve Dûruhâ fî'l-Asri'l-Abbâsî*”, *Mecelletü Câmi'ati'l-İmâm*, S. 47, Amman, 1425/2004.
- AHBÂRÎ, Yakûbî Ahmed b. Ebî Yakûb İshak b. Cafer b. Veheb b. Vâdih, *Târîhu Yakûbî*, I, Matbaatü'l-Gazzî, Necef, 1940.
- ALÎ, Salih Ahmed, *Bağdad Medînetü's-Selâm*, C. II, el-Mecme'u'l-İlmî el-İrâkî, Bağdad, 1985.
- ALÎ, Sâlih Ahmed, *Dirâse fî'n-Neş'eti ve'l-Bünyeti's-Sükkâniyye*, Şirketü'l-Matbû'ât, Beyrut, 2001.
- ÂLÛSÎ es-Seyyid Mahmûd Şükrî, *Târîhu Mesâcidi Bağdad ve Âsâruhâ*, Matbaatu Dârü's-Selâm, Bağdad, 1928.
- ÂLÛSÎ, es-Seyyid Mahmûd Şükrî, *Ahbâru Bağdad ve mâ Câverehâ mine 'l-Bilâd*, thk: İmâd Abdüsselam, Dârü'l-Arabiyyeti li'l-Mevsû'ât, Beyrut, 2008.
- AMÎD, Tahir Muzaffer, *Bağdad Medinetü'l-Mansur el-Müdevvere*, el-Mektebetü'l-Ehliyye, Bağdad 1967.
- AMMÂRE, Esmâ', *el-Belâtü'l-Abbâsî*, Risâletü Doktora, Câmi'atü Tunus Külliyyetü'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye Kısmü't-Târîh, Tunus, 2010.
- AMRÎ, Şihâbüddin Ahmed b. Yayha (ö. 749/1349) *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, İsdârâtü'l-Mecme'i's-Sakâfî, Abu Dabi, 2002.

- ARSLANTAŞ, Nuh, *İslam Tarihinde Depremler ve Algılanma Biçimleri, İlk On Asırda (h. I-II/m. VII-XVI) Arapça Kaynaklar Bağlamında Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- AVDE, Vemîd Ahmed, *el-İrâk fî 'l-Asri's-Selçûkî min Hilâli Kitâbi Mirâtî'z-Zamân fî Târîhi 'l-A'yân li-Sabti İbni 'l-Cevzî*, Risâletü Mâcistîr, Câmi'atü Âli'l-Beyt, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye Kısmü't-Târîh, Amman, 2016.
- AZM, Subhî Mahmûd, "Esvâku Bağdâd ve'l-Avâmili'l-Müneşşeta Lehâ fî 'l-Asri's-Selçûkî", *Mecelletü Dirâsâtin Târîhiyye*, Amman, SS. 127-128, 2014.
- BAĞDÂDÎ, el-Hâfız Muhibbüddin b. en-Neccâr (ö. 643/1246) el-Müstefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd, thk: Muhammed Mevlûd Halef, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1986.
- BAĞDÂDÎ, Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Abdülkerim el-Kâtib, *et-Tabîh*, Matbaatü Ümmü'r-Rebî'ayn, Musul, 1934.
- BAĞDÂDÎ, Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Abdülkerim el-Kâtib, *et-Tabîh*, Matbaatü Ümmü'r-Rebî'ayn, Musul, 1934.
- BAĞDÂDÎ, Safiyyüddin, *Merâsidü 'l-İttilâ' alâ Esmâi 'l-Emkineti ve 'l-Bükâ'*, C. III, thk: Ali Muhammed el-Becârî, Dârü'l-Cebel, Beyrut, 1992.
- BERHÂVÎ, Ra'd Muhammed, *Hademâtü 'l-Evkâf fî 'l-Hadâreti 'l-Arabiyye el-İslâmiyye*, Matbaatü'l-Mecma'i'l-İlmî, Bağdad, 2002.
- BEYTÂR, Emîne, *Târîhu 'l-Asri 'l-Abbâsî*, Dimaşk, Matbaatü Câmi'ati Dimaşk, 1996.
- BÎRÛTÎ, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed (ö. 440/1049) *el-Âsârü 'l-Bâkiyye ani 'l-Kurûni 'l-Hâliyye*, thk: Edward Sachau, Matbaatü Cem'iyyeti'l-Ma'ârif, Leipzig, 1923.
- BOZKURT, Nahide, *Mu'tezilenin Altın Çağı Me'mun Dönemi*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s.120: Çelebi, Ahmet, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, trc: Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul, 1976.
- CEHŞİYÂRÎ, Muhammed Abdûs, *el-Vüzerâ' ve 'l-Küttâb*, thk: İbrahim Salih, Abu Dabi Kültür ve Mira Kurulu, Kültür Akademisi, Abu Dabi, 2009.

- CEVÂD, Mustafa - Sûse Ahmed, *Delîlü Hâritati Bağdâd el-Müfessal fî Hutati Bağdâd Kadîmen ve Hadisâ*, Matbaatü Mektebeti'l-Hadârât, Beyrut, 2011.
- CEVÂD, Mustafa, “Dârü'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye Ta'yînü Mevdi'ihâ ve Eşhuru Mebânihâ” *Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmî el-İrâkî*, C. XII, Bağdad, 1965.
- CEVÂD, Mustafa, “Ezyâü'l-Arab”, *Mecelletü't-Türâsi's-Şa'bî*, Bağdad, S. 8, 1964.
- CEVÂD, Mustafa, *el-Âsârü'l-İslâmiyye el-Kadîme bi-Bağdâd*, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, Mektebetü'l-Müthafî'l-İrâkî, Bağdad, ts.
- CEVÂD, Mustafa, *Fi't-Türâsi'l-Arabî*, Menşûrâtü Vizâreti'l-A'lâm, Bağdad, 1975.
- CEVÂD, Mustafa, *Seyyidâtü'l-Belâtü'l-Abbâsî*, Dârü'l-Keşşâf, Beyrut, 1950.
- CEVÂRÎ, Ahmed Abdüssettâr, *eş-Şi'ru fî Bağdad hattâ Nihâyeti'l-Karni's-Sâlis*, Dârü'l-Keşşâfî Beyrut, 1856.
- CÛDÎ, Vedâd, *el-Verrâkîn fî Bağdad Hilâle'l-Asri'l-Abbâsî*, Risâletü Mâcistîr, Câmi'atü 8 Mây, Külliyyetü'l-Ulûmî'l-İnsâniye ve'l-İctimâ'iyye, Kısmü't-Târîh, Tunus, 2017.
- CÜNDÎ, Abdülhamid, “Bağdad Âsimetü'l-Abbâsiyyîn Medinetü'l-Hadâre ve'n-Nûr”, *Mecelletü Câmi'ati Tîkrît li'l-Ulûm*, C. XIX, S. 12, Bağdad, 2012.
- DALLÂ'ÎN, Mervân Âtîf, “es-Sile'u't-Ticâriyye fî Esvâki Bağdad”, *Mecelletü Dirâsâtü'l-Ulûmî'l-İslâmiyye ve'l-İctimâ'iyye*, Amman, C. XXXVI, S. 3, 2009.
- DEMAND, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, trc: Ahmed Muhammed İsa, Dârü'l-Ma'ârif, Mısır, 1948.
- DOZY, Reinhart, *el-Mu'cemü'l-Müfassal bi-Esmâi'l-Melâbisi'l-Arabiyye*, trc: Ekrem Fâdıl, Matbû'âtü Vizâreti'l-A'lâmî'l-İrâkiyye, Bağdad, 1971.
- DUHAYL, Süleyman, *el-Fevzü bi'l-Mürâd fî Târîhi Bağdad*, Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire, 2003.
- DÛRÎ, Abdülaziz, *el-Asrî'l-Abbâsî el-Evvel, Dirâse fî't-Târîhi's-Siyâsî ve'l-İdârî ve'l-Mâlî*, Arap Birliği Araştırmalar Merkezi, Beyrut, 2014.

- DÛRÎ, Abdülazîz, *Mukaddime fi't-Târîhi'l-İktisâdi'l-Arabî*, Merkezü'd-Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2007.
- DÛRÎ, Abdülazîz, *Târîhu'l-Irâki'l-İktisâdi fi'l-Karni'r-Râbî*, el-Hicrî, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2009.
- DÜNDAR, Abdulhamit, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-I Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2012.
- EBŞÎHÎ, Şihabüddin Muhammed b. Ahmed (ö. 850/1447), *el-Müstatrafi fi Külli Fennin Müstazraf*, thk: Muhammed Hayr Ta'me el-Halebî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 2008, s. 151-152.
- EKREM, İhsân, *Esvâvrü Bağdad ve Tahsînâtuhâ ed-Difâiyye*, Dârü Dicle, Amman, 2011.
- EMİN, Hüseyin, *el-Medârisü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsi ve Eseruhâ fi Tetavvuri't-Ta'allüm*, Câmi'atü Bağdad Külliyyetü'l-Âdâb, 2003.
- EMİN, Hüseyin, *Târîhu'l-Irâk fi'l-Asri's-Selçûkî*, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdad, 1965.
- ENDÜLÜSÎ, İbn Cübeyr Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kenânî (ö. 614/1218), *Rihletu İbn Cübeyr*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts..
- EYYÛBÎ, Muhammed b. Taksüddin Ömer b. Şahinşâh, *Midmârü'l-Hâkâik ve Sirrû'l-Halâik*, thk: Hüseyin Habeşî, Âlemü'l-Kütüb, Kahire, ts.
- FÂDİL, Hasan, *Siyâsetü'l-Mansûr Ebû Cafer ed-Dâhiliyye ve'l-Hâriciyye*, Dârü'r-Reşîd Yayınevi, Bağdad, 1981.
- FÂRİKÎ, Ahmed b. Yusuf b. Ali b. el-Ezrek, *Târîhu'l-Fârikî*, thk: Bedevî Abdüllatîf, el-Hey'etü'l-Âmme li-Şü'ûni'l-Metâbi'i'l-Emiriyye, Kahire, 1959.
- FEHD, Bedrî Muhammed, *el-Âmmetü bi-Bağdâd fi'l-Karni'l-Hâmis el-Hicrî*, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdad, 1967.

- FEHD, Bedrî Muhammed, *Târîhu 'l-Irâk fi 'l-Asri 'l-Abbâsî el-Ahîr*, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdad, 1973.
- FERMER, Henry, *Târîhu 'l-Mûsîki 'l-Arabî*, trc: Hüseyin Nassâr, el-Merkezü'l-Kavmî li-t-Terceme, Kahire, 2001.
- GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1112) *İhyâ' 'Ulûmiddin*, Dârü İbn Hazm, Beyrut, 2005.
- HALEF, Ahmed Esved, *İnşâü'l-Medreseti'l-Müstansırıyye fi 'l-Asri 'l-Abbâsî*, el-Mecellâtü'l-Akâdemiyye el-İlmiyye, C. II, S. 44, Bağdad, 2020.
- HALEF, Câsim Muhammed, *Coğrâfiyyetü'l-Irâk et-Tabî'iyye ve 'l-İktisâdiyye ve 'l-Beşeriyye*, Câmî'atü'd-Düveli'l-Arabiyye, Kâhire, 1961.
- HALEF, Hamed Esved, *es-Sirâ'âtü'l-Üsriyye ve Eseruhâ alâ İnhiyâri'd-Devleti's-Selçûkiyye ve Sükûtihâ*, Risâletü Doktora, Câmî'atü Tikrit Külliyyetü't-Terbiyye, 2014.
- HALÎL, Muhsin, *Fi 'l-Fikri 'l-İktisâdi 'l-Arabî el-İslâmî*, Dârü'r-Reşîd li'n-Neşr, Bağdad, 1982.
- HALLÂK, Muhammed Subhî b. Hasan, *el-İdâhâtü'l-Asriyye li'l-Makâyis ve 'l-Mekâyil ve 'l-Evzân ve 'n-Nukûdi's-Şer'iyye*, Mektebetü'l-Ceylû'l-Cedîd, Sana, 2007.
- HAMÂDE, Muhammed Mâhir, *el-Mektebâtü fi 'l-İslâm Neş'etuhâ ve Mesâiruhâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1978.
- HAMEDÂN, Muktedir, *Ârâü'l-Azafî fi Vahdâti'l-Keyli 'l-İslâmiyye*, Mecelletü Âfâki's-Sekâfe ve't-Türâs, S. 95, 2016.
- HAMEVÎ, Yakût, Şihâbüddin Ebû Abdullah Yakût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (ö. 626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, C. I, Matbaatü Dâru Sâdır, Beyrut, 1977.
- HÂMÎD Abd, Abdülmün'im, *Eserü'l-Gazvi 'l-Moğolî ale 'l-Hayâti 'l-İlmiyye fi 'l-Irâk*, Risâletü Mâcistîr, Câmî'atü Anbâr, Külliyyetü'l-Âdâb Kismü't-Târîh, 2008.

- HÂRİZMÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf, *Mefâtihu'l-Ulûm*, el-Matbaatü'l-Münîriyye, Kahire, 1342..
- HASAN, Hasan İbrahim – Hasan, Ali İbrahim, *en-Nüzami'l-İslâmiyye*, Mektebetü Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 1939.
- HASAN, Hasan İbrahim, *Târîhu'l-İslâm es-Siyâsî ve 'd-Dînî ve 's-Sekâfî ve 'l-İctimâ'î*, C. IV, Dârü'l-Cebel, Beyrut, 1996.
- HASAN, Zekî Muhammed, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, Matbaatü İttihâdi Esâtizeti'r-Resm, Kahire, ts.
- HASENÎ, Sadrüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Nâsır (ö. 622/1226), *Zübdetü't-Tevârîh Ahbârü'l-Ümerâ' ve 'l-Mülûki's-Selçûkiyye*, thk: Muhammed Nureddin, Dârü İkra' li'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut, 1985.
- HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, Ebubekir Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdad*, C. I, Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- HİTTÎ, Philip – Jerji, Adwar, *Târîhu'l-Arab*, C. II, Dârü'l-Keşşâf li'n-Neşr ve't-Tibâ'a ve't-Tevzî', Beyrut, 1950.
- Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, thk: Yusuf Hâdî, ed-Dârü's-Sekâfiyye li'n-Neşr, Kahire, 1999.
- HUMEYRÎ, Muhammed Abdülmün'im, *er-Revdü'l-Mu'târ fî Haberi'l-Aktar*, thk: İhsan Abbas, Beyrut, Matbaatu Heidelberg, 1984.
- HUNTS, Walter, *el-Mekâyîl ve 'l-Evzânî'l-İslâmiyye ve mâ Yu'âdiluhâ bi'n-Nizâmi'l-Metrî*, trc: Kâmil el-Aselî, Meşûrâtü'l-Câmi'iyyeti'l-Ürdüniyye, Amman, ts.
- HÜSEYNÎ, Abdürrezzâk – Dûrî, Abdülazîz, *Bağdâd*, Dârü'l-Kütübi'l-Lübnânî, Beyrut, 1984.
- HÜSEYNÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Fevâris, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, thk: Muhammed İkbal, Câmi'atü Fencâb, Lahor, 1933.
- Irak Tarihi Eserler Müdürlüğü, *el-Âsârü'l-Kadîme: Bekâyâ el-Kasrî'l-Âbbâsî fî Kal'ati Bağdâd*, Matbaatü'l-Hükûme, Bağdad, 1935.

- İBN BATTÛTA, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî, *Rihletü İbn Battûta*, C. I, thk: Muhammed Abdülmünim el-Aryân, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1987.
- İBN BÛNE, Binyamin, *Rihletü Bünyamin et-Tütayli*, thk: Azra Haddâd, el-Mecma's-Sakâfî, Abu Dabi, 2002.
- İBN DÎHYE EL-FÂTİMÎ, Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hasan b. Ali el-Fâtımî, *en-Nibrâs fî Târîhi Benî'l-Abbas*, thk: Abbas el-Azzâvî, Matbaatü'l-Ma'ârif, Bağdad, 1946.
- İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatü'l-A'yân ve İnbâün An Ebnâizzamân*, thk: İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- İBN HAVKAL, Ebü'l-Kasım b. Havkal en-Necîbî (367/977), *Kitâbu Sûretü'l-Arz*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1992.
- İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ' İsmail b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk: Muhyeddin Müstev, Daru İbn Kesîr, C. X, Beyrut, 2010.
- İBN MANZÛR, Cemâlüddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Kerem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdr, Beyrut, 1955.
- İBN MİSKEVEYH, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh b. el-Hâzin (421/1030), *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, *Tecâribü'l-Ümem ve Ta'âkübü'l-Hümem*, C. II, thk: Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- İBN NECCÂR, Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahmûd, *Zeylû Târîhi Bağdâd*, C. I, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- İBN SA'ÎD, el-Mağribî, *Bestu'l-Erd fî't-Tûli ve'l-Ard*, thk: Havân Karnî, Matbaatü Kerîmâs, Tatvân, 1958.
- İBN TAĞRÎ BERDÎ, Yusuf b. Tağrî Berdî (ö. 874/1469), *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, XVI, thk: Muhammed Hüseyin Şamseddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İBN TAYFÛR, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Tahir b. Tayfûr, *Bağdâd fî Târîhi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad, 1968.

- İBN VAHŞİYYE EL-KELDÂNÎ, Ebûbekir Ahmed b. Ali b. Kays, *el-Fellâhetü'n-Nebtiyye*, C. I, thk: Tevfik Fehd, Dimaşk, 1995.
- İBN VÂSİL, Cemalüddin Muhammed b. Salim (ö. 697/1297), *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, C. V, thk: Cemalüddin eş-Şeyyâl, el-Matbaatü'l-Emîriyye, Kahire, 1957, s. 167.
- İBNÜ'L- FÛTÎ EL-BAĞDÂDÎ, Kemâlüddin Ebü'l-Fad Abdurrezzâk b. Ahmed eş-Şeybânî (ö. 723/1323), *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecâribü'n-Nâfi'a fî'l-Mieti's-Sâbikâ*, thk: Mehdî en-Necm, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- İBNÜ'L-'ABRÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin (ö. 685/1287), *Târîhu'z-Zamân*, trc: İshak Ermele, Dârü'l-Meşrîk, Beyrut, 1986.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Cemalüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö. 579/1184), *Menâkıbu Bağdâd*, Matbaatü Dârü's-Selâm, Bağdad, 1342.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî, *Hulâsetü'z-Zehebi'l-Mesbûk Muhtasarun min Siyeri'l-Mülûk*, Matbaatü'l-Kıddîs Caver Ciyûs, Beyrut, 1885.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî, *el-Müntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. VI, thk: Muhammed Abdulkadir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer b. Kazoğlu, b. Ali b. Abdillâh Sıbt, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tevârihi'l-A'yân*, XIX, thk: Muhammed Enes el-Hân, Dârü'r-Risâleti'l-İlmiyye, Dimaşk, 2013.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 1160/1232), *el-Kâmil fî't-Târîh*, Matbaatü Sâdir, V, Beyrut, 1982.
- İBNÜ'L-FAKÎH EL-HEMEDÂNÎ, Ahmed b. Muhammed, *Bağdâd Medînetü's-Selâm*, Dârü't-Talî'a, Paris, 1977.
- İBNÜ'L-İMRÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö. 580/1185), *el-Enbâ' fî Târîhi'l-Hulefâ'*, thk: Kâsım es-Sâmîrrâ'î, Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire, 1999.

- İBNÜ'S-SÂ'Î, Tâcüddin Ebû Tâlib Ali b. Enceb (ö. 764/1275), *el-Câmi'u'l-Muhtasar fî Unvâni't-Tavârih ve Uyûni's-Siyer*, C. IX, thk: Mustafa Cevâd, el-Matbaatü's-Süryâniyye el-Katolitikiyye, Bağdad, 1934.
- İBNÜ'T-TAKTAKÂ, Ebû Ca'fer Safiyeddîn Celâleddîn Muhammed b. Tâceddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî (709/1309), *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts.
- İBRAHİM, Fehmî Fethî, *Hânâtü't-Turûk fî Ahdi's-Selâçika*, Doktor Tezi, Câmi'atü Sûhâc Külliyyetü'l-Âdâb Kısmü'l-Âsârî'l-İslâmiyye, Asyut, 2007.
- İBRAHİM, NÂCİYE ABDULLAH, *Rîfu Bağdad Dirâse Târihiyye li-Tanzîmâtihî'l-İdâriyye ve Ahvâlihi'l-İktisâdiyye*, Genel Kültür İşleri Müdürlüğü, Bağdad, 1988.
- İDRÎS, MUHAMMED MAHMÛD, *Târîhu'l-İrâk ve'l-Meşriki'l-İslâmî fî'l-Asri's-Selçûkî el-Evvel*, Mektebetü Nehdati's-Şark, Kahire, 1985.
- İSA, Ahmed, *Târîhu'l-Bîmâristânât fî'l-İslâm, Dârü'r-Râid el-Arabî*, Beyrut, 1981.
- İSFEHÂNÎ, el-İmâm İmâdüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hâmid, *Harîdetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-Asr*, C. III, Matbaatü'l-Mecma'i'l-Fıkhî'l-İrâkî, Bağdad, 1977.
- İSFEHÂNÎ, el-İmâm İmâdüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hâmid, *Târîhu Devleti Âl-i Selçûk*, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, 1978.
- İSFEHÂNÎ, Hamza b. el-Hasan, *Târîhu Sinî Mülûki'l-Erd ve'l-Enbiyâ'*, Matbaatü Dârü Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1961.
- İslâm Ansiklopedisi, İslam Alemi Tarih, Coğrafya Entografya ve Biyografya Lugati*, 5. Baskı, M.E.B., Devlet Kitapları, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997.
- İSMAİL, İktimâl, *el-Hayatü'l-İctima'iyye ve'l-İktisâdiyye fî'l-İrâk*, Yayımlanmamış Risâletü Mâcistîr, Cami'atü Dımaşk, 1990.
- İZZÜDDİN, İsmail vd., *Ebû Hâmid el-Gazzâlî*, Dârü'l-Avde, Beyrut, 1986.

- KADEHÂT, Muhammed Abdullah Ahmed, *el-Hayatü'l-İctimâ'iyye fî Bağdâd fî'l-Asri'l-Abbâsî el-Ahîr*, Dârü'l-Beşer, Amman, 2005.
- KÂDÎ EBÛ YÛSUF, Yakûb b. İbrahim (ö. 183/800), *el-Harâc*, Dârü'l-Ma'rife li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, Beyrut, 1979.
- KALKAŞANDÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed, *Subhu'l-A'sâ*, C. II, el-Matbaatü'l-Emîriyye, Kahire, 1913.
- KAN, Kadir, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Bursa 20210.
- KANÎFÎ, Abdurrezzâk, *Medârisü't-Ta'lîm bi'l-Meşrik fî Ahdi's-Selâcika ve'z-Zengiyyîn*, Risâletü Mâcistîr, Câmi'atü'l-Cezâir Külliyyetü'l-Ulûmi'l-İnsâniyye Kısmü't-Târîh, Cezayir, 2016.
- KÂSİM, Safâ, *el-Evdâ'u'l-İktisâdiyye ve'l-İctimâ'iyye fî'l-İrâk Ebâne Ahdi's-Selâcika*, Risâletü Mâcistîr, Câmi'atü'n-Nîyleyn, Külliyyetü'l-Ulyâ, Hartum, 2017.
- KAZÂR, Muhammed Salih, *el-Hayatü's-Siyâsiyye fî Ahdi's-Seytarati'l-Moğoliyye*, Matbaatü'l-Kadâ, Necef, 1970.
- KÂZİM, Nâsır Hüseyin, *Devrü'l-İrâkî't-Ticârî Ma'a Düveli's-Şerk fî'l-Asri'l-Abbâsî*, Mecelletü Dirâsât fî't-Târîh ve'l-Âsâr, Bağdad, S. 71. 2019.
- KAZRÛNÎ, Zahîrüddin, *Makâme fî Kavâidi Bağdad fî'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk: Kurkîs Avâd, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdad, 1962.
- KAZVÎNÎ, Abdülkerim b. Muhammed er-Râfî'î (ö. 633/1236), *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*, C. I, Dârü'l-Kütübil-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- KAZVÎNÎ, el-Müstevfî Hamdullah b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Nasr el-Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, thk: Muhammed Birsiyâkî, Matbaatü Hayderî, Tahran, 1985.
- KAZVÎNÎ, Zekerîya b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Dâru Sâdir, Beyrut, ts.

- KEBÎSÎ, Hamedân Abdülmecîd vd., *Dirâsâtün fî Târîhi 'l-Îrâk ve Hadâretuh*, Dârü'l-Hürriye li-t-Tibâ'a, Bağdad, 1988.
- KEREVÎ, İbrahim Selman, *el-Büvehyiyyûn ve 'l-Hilâfetü 'l-Abbâsiyye*, Merkezü'l-İskenderiye li'Kitâb, Kahire, 2008.
- KESİK, Muharrem, "Selçuklularda Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, S. 71, 2020, ss. 115-144.
- KÎSÎ, Hüseyin Ali Kîs Muhammed, *Tabî'atü 'l-Müctema 'i 'l-Îrâkî fî 'l-Asri 'l-Abbâsî el-Müteahhir*, Dârü's-Şü'ûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmme, Bağdad, 2007.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, C. III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.
- LE STRANGE GUY, *Büldânü 'l-Hilâfe eş-Şerkiyye*, trc: Kurkîs Avâd, Bağdad, Matbaatu'r-Râbita, 1954.
- LÎSNE, Yakûb, "Hutatu Bağdâd fî 'l-Ahdi 'l-Abbâsiyye el-Ûlâ", Trc: Salih Ahmet el-Alî, Bağdad, Matbaatü'l-Mecma'i'l-İlm'ı el-Îrâkî, 1984.
- MAHMÛD FEHMÎ, Dervîş,- Cevâd, Mustafa – Sûse, Ahmed, *Delîlü 'l-Cumhûriyyeti 'l-Îrâkiyye li-Sene 1960*, Dârü'l-Ma'ârîfî'l-İlmiyye, Bağdad, 1960.
- MAHZÛMÎ, Sâdık, *Mu'cemü Dürûbi Bağdâd fî 'l-Usûri 'l-Abbâsiyye*, Dârü'l-Mektebeti'l-Besâir, Beyrut, 2014.
- MAKDÎSÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti 'l-Ekâlim*, Matbaatü Brill, Leiden, 1909.
- MAKDÎSÎ, Ebû Şâme Şihâbüddin Abdurrahman İsmail b. İbrahim (ö. 665/1267), *er-Ravdateyn fî Ahbâri 'd-Devleteyn en-Nûriyye ve 's-Salâhiyye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.
- MAKRÎZÎ, Takiyyüddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö. 854/1451), *el-Evzân ve 'l-Ekyâlü 'ş-Şer'iyye*, thk: Sultan b. Helîl, Dârü'l-Beşârî'l-İslâmiyye, Beyrut, 2007.

- MAS'ÛDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali el-Mes'ûdî, *Mervecü'z-Zeheb ve Ma'âdinü'l'-Cevher*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, Beyrut, 2005.
- MATARÎ, Fehd Matar, *et-Târihu'l-İktisâdî li'd-Devleti'l-Abbâsiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî es-Sânî*, Risâletü Doktora, Câmi'atü'l-Yermûk, Külliyyetü's-Şerî'a ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Amman, 2016.
- MÂVERDÎ, Abü'l-Hasan Ali b. Habîb el-Basrî (ö. 450/1059) *el-Ahkâmü's-sültânîyye*, thk: Ahmed Câd, Dârü'l-Hadîs, Kahire, 2006.
- MÂZİN SABBÂH, ABDÜLEMÎR, , *el-İktâ'u'l-Askerî ve Eseruhu ale'l-Evdâ'i'l-İktisâdiyye ale'l-İrâk fi'l-Ahdi's-Selçûkî*, el-Câmi'atü'l-Müstansiriyye, Bağdad, 2013.
- MEDÛH, Muhammed Hamdî Sa'id, *Vâki'u Hukûki'l-İnsân fi'd-Devleti's-Selçûkiyye*, Risâletü Mâcistîr, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Külliyyetü'l-Âdâb, Gazze, 2017.
- MEVLÂ, Muhammed Abdullah, *Alâketü'l-Ülemâ' bi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî el-Ahîr*, Risâletü Mâcistîr, Câmi'atü Musûl Külliyyetü'l-Âdâb, 2003.
- MEYYÂH, Abdurrahman, *el-Ahvâlü'l-Haderiyye li-Medîneti Bağdâd*, Dîvânü'l-Vakfî's-Sinnî, İslami Araştırmalar ve İncelemeler Merkezi, Bağdad, 201.
- MEZ, Adam, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye*, trc: Muhammed Abdülhâdî, C. II, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- MU'ÂDÎDÎ, Abdülkadir Selmân, *Vâsit fi'l-Asri'l-Abbâsî*, ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-Mevsû'ât, Beyrut, 2006.
- MUHAMMED, Ali Cum'a, *el-Mekâyîl ve'l-Mevâzîni's-Şer'iyye*, el-Kudüs li'l-İ'lân ve'n-Neşr, Kahire, 2001.
- MUHAMMED, Gâzî Receb, *el-İmâretü'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-İslâmî fi'l-İrâk*, *Matbaatü't-Ta'lîmî'l-Âlî ve'l-Bahsi'l-İlmî*, Bağdad, 1989.
- MUSTÂF, Sâmir Nu'man, *er-Re'yü'l-Âm fi'l-İrâk fi Asri's-Seytareti's-Selçûkiyye*, Risâletü Doktora, Cami'atü Vâsit, 2011.

- MÜDÜR, Cemîl Nahle, *Hadâretü 'l-İslâm fî Dâri 's-Selâm*, el-Matbaatü'l-Emîriyye, Kahire, 1935.
- MÜDÜR, Cemîl Nahle, *Târîhu 'l-İrâk fî Asri 'l-Abbâsiyyîn*, Dârü'l-Evkâfî'l-Arabiyye, Kahire, 2003.
- MÜNZİRÎ, Zekeriya ed-Dîn Ebû Muhammed Abdülazîm Abdülkavî (ö. 656/1258) *et-Tekmile li-Vefeyâti 'n-Nakle*, C. IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984.
- NEVÂF, Muhammed, *Vâki 'u 'l-Hayâti 'l-Amme fî 'l-İrâk fî Zemeni 'l-Büveyhîyyîn*, Risâletü Mâcistîr, el-Cami'atü'l-İslâmiyye, Ramallah, 2018.
- NÎSÂBÛRÎ, Ebû Mansûr Abdûlmelik b. Muhammed b. İsmail es-Sa'âlebî, *Simârü 'l-Kulûb fî 'l-Müddâfi ve 'l-Mensûb*, thk: Muhammed Ebü'l-Fadl, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire, 2009.
- NÜVEYRÎ, Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb (ö. 733/1333), *Nihâyetü 'l-Ereb fî Fünûni 'l-Edeb*, C. X, el-Heyetü'l-Misriyye el-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1985.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485/498/1092-1104)*, İstanbul, 2001.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar ve Devri, Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.
- ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, *Bağdat'ta Türk Egemenliği 1055-1157*, Kömen Yayınları, Konya, 2008.
- PAŞA, Hasan, *Mevsû'atü 'l-İmâre ve 'l-Âsâr ve 'l-Fünûni 'l-İslâmiyye*, C. II, Evrâkûn Şerkiyye li't-Tiba'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut, 1999.
- PİYADEOĞLU, Cihan, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", USAD, 2018, S. 8, ss. 124-125.
- RAHMETULLAH, Melîha, *el-Hâletü 'l-İctimâ'iyye fî 'l-İrâk fî 'l-Karneyn es-Sâlis ve 'r-Râbi' Ba'de 'l-Hicre*, Matbaatü'z-Zehrâ, Bağdad, 1970.
- RAHMETULLAH, Melîha, *el-Melâbis fî 'l-İrak Hilâle 'l-Usûri 'l-Abbasiyye*, Cami'atü Bağdad, ts.

- RAÛF, İmâd Abdüsselâm, *Medârisu Bağdad fî'l-Asri'l-Abbâsî*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Bağdad, 2013.
- RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali Süleyman, *Râhetü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, trc: İbrahim Emirn eş-Şevâribî, el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, Kahire, 2005.
- RÎS, Muhammed Diyaüddin, *el-Harâcü ve'n-Nüzümü'l-Mâliyye li'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Ma'ârif bi-Mısır, Kahire, 1969.
- SA'DÎ, Sa'dî, *Bağdad Medînetü's-Selâm*, Merkezü İhyâü't-Türâsi'l-İlmî el-Arabî, Bağdad, 1990.
- SA'ÂLEBÎ, Ebü'l-Mansûr Abdullah b. Mahmûd, *Letâifü'l-Ma'ârif*, Matbaatü'z-Zâhire, Kahire, 1908.
- SAKKÂR, Hattâb – Halil, Nûrî, *Coğrafiyyetü'l-İrâk*, el-Mektebetü'l-Vataniyye, Bağdad, 1979.
- SÂLÎH, Alâ Kâmil, “Âsârü'l-İhtilâli's-Selçûkî li'l-İrâk ale'l-Evdâ'i'l-İctimâ'iyye fî Bağdad”, *Mecelletü Âdâbi'l-Basra, Câmi'atü'l-Basra*, S. 57, 2011.
- SÂLÎH, Hâlid Yûsuf, *el-Evdâ 'u'l-İktisâdiyye fî'l-İrâk ve Eseruhâ fî İnhiyâri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Doktor Tezi, Câmi'atü'l-Mûsul, 2005.
- SALLÂBÎ, Ali Muhammed, *Devletü's-Selâcika: Vebruzu Meşrûi'l-İslâmî Limukâvemeti't-Tağalğuli'l-Bâtıniyye ve'l-Ğazvi's-Salîbiyye*, Dâru İbni'l-Cevzî, Kahire, ts.
- SÂMÎR, Faysal, *el-Usûlü't-Târihiyye li'l-Hadâreti'l-Arabiyye el-İslâmiyye fî'l-Meşriki'l-Aksâ*, Matbaatü Dârü'l-Hikme, Bağdad, 1977.
- SEBTÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed el-Azefî (ö. 633/1236), *Hakikatü'd-Dînâr ve'd-Dirhem ve's-Sâ' ve'l-Müd*, thk: Muhammed Şerîf, el-Mecme'u's-Sekâfî, Abu Dabi, 1999, s. 59.
- SEBTU İBNİ'L-CEVZÎ, Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tavârîhi'l-A'yân*, C. XX, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut, 2016.

- SEBTU İBNÜ'T-TE'ÂVÎZÎ, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdillâh, *Dîvân*, Matbaatü'l-Muktataf, Kahire, 1903.
- SELİM, Renâ, “el-Hicâbe”, *Mecelletü Câmi'ât'î Bâbil*, S. 12, Eğitim Fakültesi Tarihi Bölümü, Babil, 2017.
- SELMAN, Hâlid Cevâd, *ez-Zirâ'atü fi'l-İrâk*, Câmi'atü Bâbil, Külliyyeti't-Terbiyyeti'l-Esâsiyye, 2017.
- SELMAN, İsa – İzzî, Neclâ, *el-İmâretü'l-Arabiyye el-İslâmiyye fi'l-İrâk*, C. I, Dârü'l-Hürriyet li't-Tibâ'a, Bağdad, 1982.
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, “Vâsit Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, 2002.
- SÛSE, Ahmed – Cevâd, Mustafa, *Delilü Hâritati Bağdad el-Müfasssal fî Hutati Bağdad Kadîmen ve Hadîsâ*, ts.
- SÛSE, Ahmed, *Atlasü Bağdâd*, Matbaatu Müdiriyyeti'l-Mesâhati'l-Âmme, Bağdad, 1952, s. 7.
- SÛSE, Ahmed, *Feyedânâtü Bağdad fi't-Târîh, el-Mecme'u'l-İlmî el-İrâkî*, Matbaatü'l-Edîbi'l-Bagdâdî, Bağdad, 1963.
- SÛBKÎ, Tâcüddin Ebu Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, C. IV, thk: Abdülfettah Muhammed el-Hulû, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, ts.
- SÛVEYD, Neclâ İbrahim, *el-Mekâyîl ve 'Evzânî's-Şer'iyye ve mâ Yu'âdiluhâ bi'l-Evzânî'l-Mu'âsara*, Mecelletü'l-Üstâz, Bağdad, 2012.
- SÛYÛTÎ, Celâlüddin Abdurrahman, *Târîhu'l-Hulefâ*, İbn-u Hazm Yayınevi, Beyrut, 2003.
- SÛYÛTÎ, *Tabakâtü'l-Huffâz*, thk: Ali Ömer, *Mektebetü Vehbe*, Kahire, 1973.
- ŞÂBİŞTÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *ed-Diyârât*, thk: Kurkîs Avâd, Matbaatü'l-Ma'ârif, Bağdad, 1951.

- ŞEBBÂRÛ, Usâm Muhammed, *Kâdi'l-Kudât fi'l-İslâm*, Dârü'n-Nehdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 1992.
- ŞEN, Ziya, *Haccac B. Yusuf ve Mushaf Tarihindeki Yeri*, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic, Volume 9/5, 2014, P. 1867-1894, Ankara, 2014. s.1869-1870.
- ŞERÎF, Ahmed İbrahim, *el-Alemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, ts.
- ŞÎRÂZÎ, Abdürrahman b. Nusret (ö. 589/1193), *Nihâyetü'r-Rütbe fi Talebi'l-Hisbe*, Matbaatü Lecneti't-Te'lif ve'n-Neşr, Kahire, 1946, s. 33.
- ŞÎRÂZÎ, Ebû İshâk, *Tabakâtü'l-Fukahâ'*, thk: İhsan Abbâs, Dârü'r-Râid el-Arabî, Beyrut, ts.
- ŞİRBÂSÎ, Ahmed, *el-Mu'cemü'l-İktisâdî el-İslâmî*, Dârü'l-Cebel, Beyrut, 1981.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Gâlib Ebû Cafer, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Amman, Beytü'l-Efkâr ed-Düveliyye Basımevi, 136/754 Olayları, C. IX, ts.
- TAKÛŞ, Muhammed Süheyl, *Târihu'd-Devleti'l-Abbasiyye*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 2009.
- TENÛHÎ, Ebû Ali el-Muhsin b. Ali el-Kâdî, *Nişvârü'l-Muhâdare ve Ahbârü'l-Müzâkere*, Matbaatü't-Terakkî, Dımaşk, 1946.
- TEVHÎDÎ, Ebû Hayyân Ali b. Muhammed b. el-Abbâs, *Tasvîrü'l-Mücteme'i'l-Abbâsî fi Kitâbi'l-İmtâ' ve'l-Müânese*, thk: Mehdî Kaydî, Mecma'u'z-Zehâiri'l-İslâmî, Tahrân, 2015.
- TOKUŞ, Ömer, “Selçuklular Dönemi’nde Bağdat’ta Beşerî Biyolojik Afetler, Gök Olayları ve Garip Olaylar (H.447-590/M.1055-1194)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. XI, S. 57, Haziran 2018, ss. 158-170.
- TOKUŞ, Ömer, “Selçuklular Dönemi’nde Bağdat’ta Depremler ve Meteorolojik Afetler (H.447-590/M.1055-1194)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. X, S. 52, Ekim 2017, ss. 443-458.

- TRİTTON, *Ehlü'z-Zimme fi'l-İslâm*, trc: Hasan Habeşî, *Dârü'l-Fikri'l-Arabî*, Kahire, 1967.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaççi Yayınları, İstanbul, 1999, 139.
- TÛSÎ, Nizâmü'l-Mülk Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İshâk, *Siyâsetnâme*, trc: es-Seyyid Mahmûd el-Azzâvî, el-Mektebetü's-Şarkîyye, Beyrut, ts.
- TVD İslam Ansiklopedisi <https://islamansiklopedisi.org.tr/ammuriye>, E.T.02.04.2021.
- TVD İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/idrisiler>, E.T.01.04.2021.
- TVD İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufe>, E.T.01.04.2021.
- UBEYDÎ, Salah Hüseyin, “Melâbisü'n-Nedâmâ hattâ fi'l-Asri'l-Abbâsî”, C. I, *Mecelletü Sûmer*, Bağdad, S. 29, 1973.
- WILBER, Donald , *İran Mâdîhâ ve Hâdirihâ*, trc: Abdülmün'im Muhammed Hüseyin, *Dârü'l-Kitâbi'l-Mısırî*, Kahire, 1985.
- YÂĞÎ, Sûzân Hüseyin, *el-Hayâtü'l-İctimâ'îyye fî Bağdad*, Risâletü Mâcistîr, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-Ulyâ, ts.
- YAHYA, Muhammed Muzaffer, *Mevkifü'r-Re'yi'l-Âmm mine'l-Hükmi's-Selçûkî li'l-İrâk*, *Mecelletü Külliyyeti't-Terbiye*, Câmi'atü Vâsıt, S. 10, 2020.
- YAZICI, Nevin, *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*, Ötüken Yay., İstanbul, 2010.
- YİĞİT, İsmail, “Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme”, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Sempozyumu*, (İstanbul, 7-9 Kasım 2008), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 39-54
- YÛNUS, Sa'id Osman, *Horâsân Münzu Zuhûri's-Selâcika Hatta'l-Gazvi'l-Moğolî*, Risâletü Doktora, Câmi'atü'l-Vâdî, Kina, 2000.

- YÛSUF, Sûsin Behcet, “es-Sanâ’atü ve Eseruhâ fî Bilâdi’l-Meşrîki’l-İslâmî Hilâle’l-Asri’l-Abbâsî”, Câmî’atü Bağdad, *Mecelletü Külliyyeti’l-Ulûmi’l-İslâmiyye*, S. 63. 2020.
- YUSUF, Şerîf, *Târîhu Fenni’l-İmâreti’l-İrâkiyye fî Muhtelefi’l-Usûr*, Vizâretü’s-Sekâfe ve’l-A’lâm, Dârü’r-Reşîd li’n-Neşr, Bağdad, 1982.
- ZEHEBÎ, el-Hâfız Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyer A’lâmü’n-Nübelâ*, thk: Şuayb el-Arnâvut, C. XV, Müessesetü’r-Risâleti’l-Alemiyye, Beyrut, 2017.
- ZEHRÂNÎ, Muhammed Mesfer, *Nizâmü’l-Vüzerâ’ fî’d-Devleti’l-Abbâsiyye el-Ahdâni’l-Büveyhî ve’s-Selçûkî*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1980.
- ZEKKÂR, Süheyl, *el-Mevsû’atü’s-Şâmile fî Târîhi’l-Hurûbi’s-Salîbiyye*, C. I, Dârü’l-Fikir, Dimaşk, 1995.
- ZEYDÂN, Corcî, *Târîhu’t-Temeddüni’l-İslâmî*, C. II, Matbaatü’l-Hilâl, Kahire, 1903.

EKLER

Bağdad'ın Tarihi Yapısıyla İlgili Birtakım Haritalar ve Görseller

Fotoğraf-1 Eski Bağdad kentinden geriye kalanlar (Muhammed Ali Arşivi)

Fotoğraf -2 Eski Bağdad kentinden geriye kalanlar (Muhammed Ali Arşivi)

Fotoğraf -3 Bağdad surunun kapılarından biri olan ve Bâbü'l-Vüstânî diye bilinen Bâbü'd-Dafriye (Dafriye kapısı) (Muhammed Ali Arşivi)

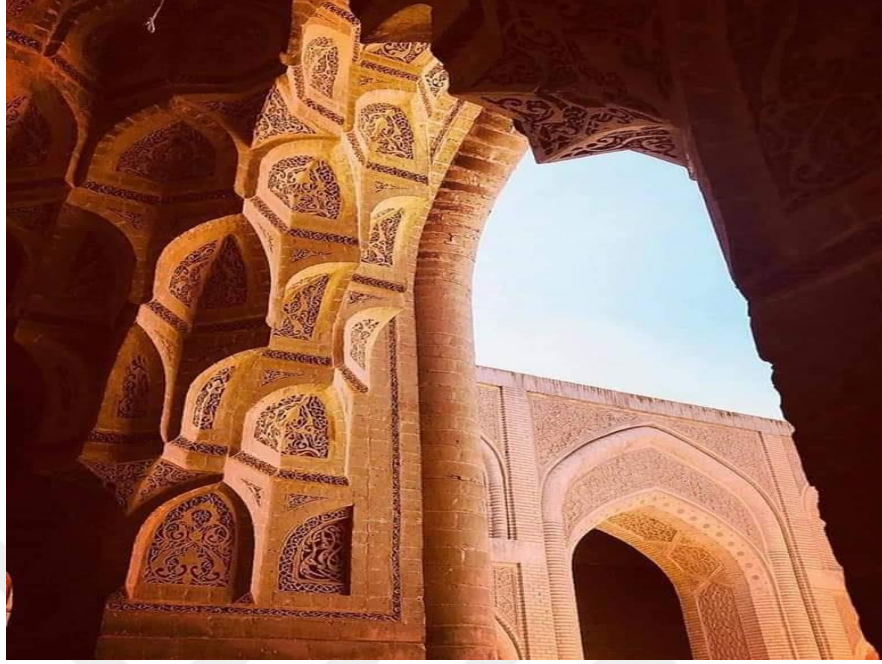
Fotoğraf -4 Bağdad'daki Dârülhilâfe surundan geriye kalanlar (Sabah es-Sa'dî Arşivi)

Fotoğraf – 5 el-Kasrû'l-Abbâsî kapılarından biri (Adnan Settây Arşivi)

Fotoğraf -6 Bağdad'daki el-Kasrû'l-Abbasi (Adnan Settây Arşivi)

Fotoğraf -7 el-Müstansırıyye Medresesi (Ahmed Ali Arşivi)

Fotoğraf -8 el-Müstansırıyye Medresesi (Ahmed Ali Arşivi)

Fotoğraf -9 Ebû Hanife en-Nu'mân b. Sâbit'in Türbesi ve Medresesi (Bilal Mohammed Kannas Arşivi)

Fotoğraf - 10 Ebû Hanife en-Nu'mân b. Sâbit'in Türbesi ve Medresesi (Bilal Mohammed Kannas Arşivi)

Fotoğraf - 11 Şeyh Abdülkâdir el-Geylânî'nin Türbesi ve Medresesi (Bilal Mohammed Kannas Arşivi)

Fotoğraf -12 Şeyh Abdülkâdir el-Geylânî'nin Türbesi ve Medresesi (Bilal Mohammed Kannas Arşivi)

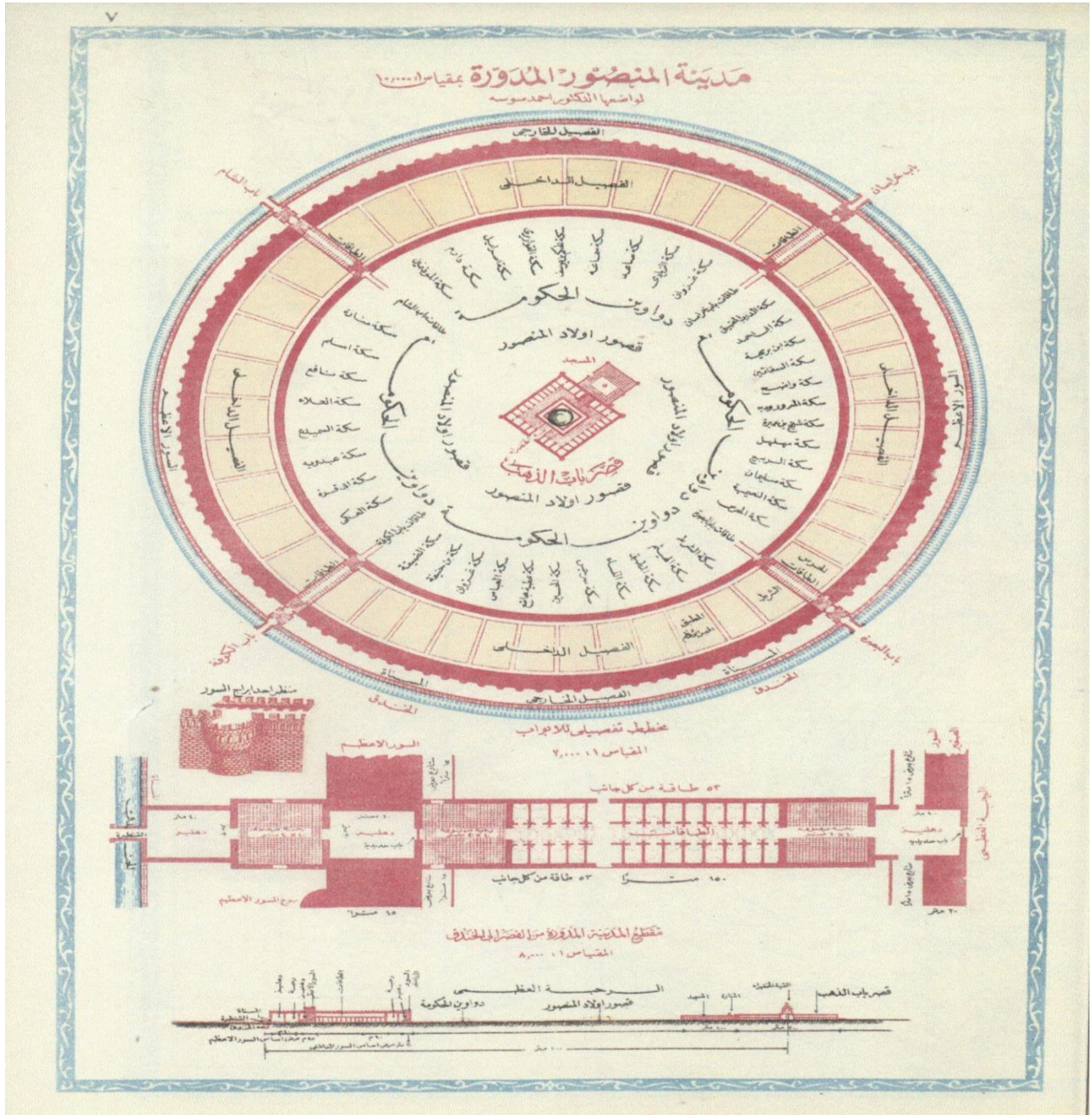
Fotoğraf -13 Câmi' u's-Sultân (Adnan Sattây Arşivi)

Fotoğraf -14 Cami' u'l-Hulefâ

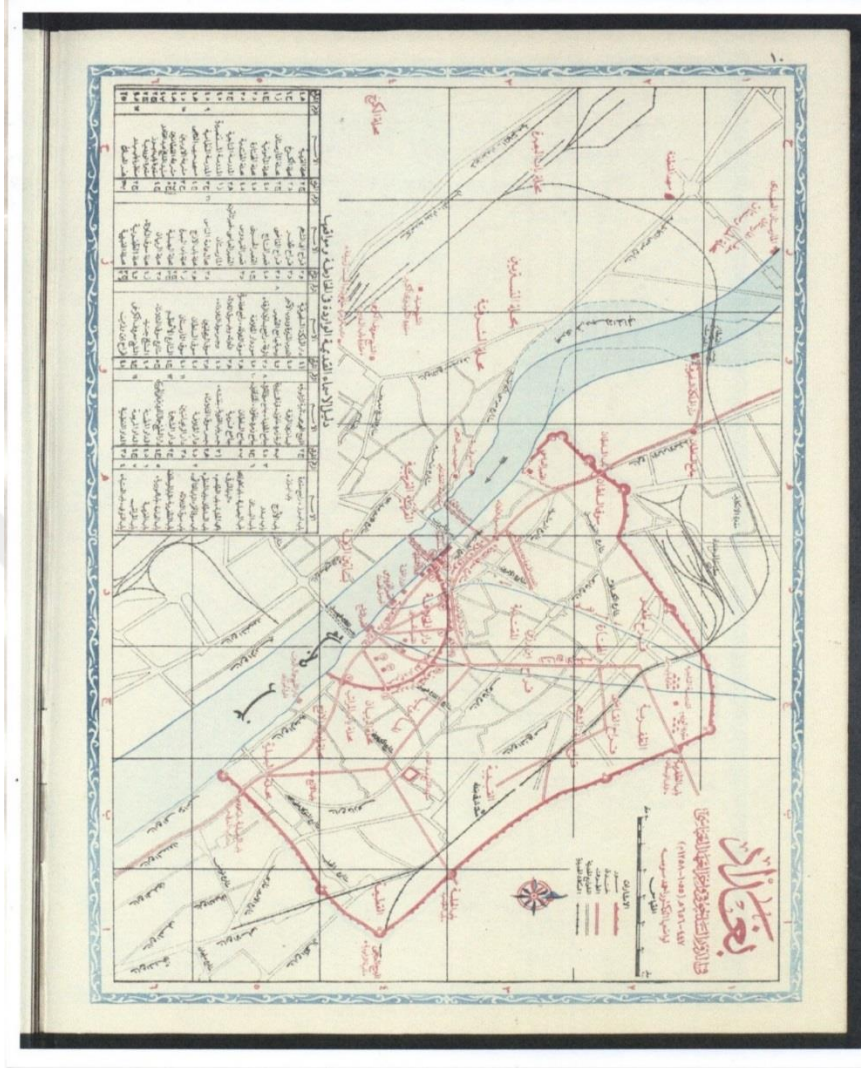

Fotoğraf -17 Eski Bağdad'ın surlarının enkazından yapılan el-Kışla Minaresi (Bilal Mohammed Kannas Arşivi)

Harita-1 Bağdad'ın dairesel şeklindeki planı⁴⁸²

⁴⁸² Ahmed Sûse, *Atlasü Bağdâd*, Matbaatu Müdiriyyeti'l-Mesâhati'l-Âmme, Bağdad, 1952, s. 7.

Harita-2 Bağdad'ın Surlarını Gösteren Bir Harita

Yukarıdaki haritada görüldüğü gibi büyük sur, doğu Bağdad'ı bütün yapı ve binalarıyla birlikte kuşatmaktadır. Yarım daire şeklinde olan küçük iç sur ise Dârü'l-hilafe'yi kuşatmaktadır. Küçük iç sur, büyük surun içindedir. Küçük surun içinde Dârü'l-hilâfe ve hilafet sarayları bulunmaktaydı.⁴⁸³

⁴⁸³ Ahmed Sûse, *Atlasü Bağdad*, s. 10.